

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1999 • τεύχος 68-69 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1999
τεύχος 68-69 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079, FAX 6441060
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Άγγελος Έλεφάντης, Μετακομίσαμε	5
Βασίλης Ζουναλής, Μετασεισμικά	6
Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, Ό τρόμος πάνω από τήν πόλη.....	9
Έλσα Λιαροπούλου, Δημόσιο Σχολείο: υπό κατάργηση 10	
Γιώργος Μαργαρίτης, Περί στασιαστών και στάσης 13	
Άλεξάνδρα Δεληγιώργη, Ένωτικά πολιτικά σχήματα 15	

Νίκος Θεοτοκάς, Τά ΠΣΕ τό ΣτΕ και τό Πολυτεχνείο Κρήτης.....	19
Άγγελος Έλεφάντης, Εΐκοσι χρόνια χωρίς τόν Νίκο Πουλαντζά.....	23
Σία Άναγνωστοπούλου, Τουρκολογικές σπουδές στην Κύπρο.....	28
Ευαγγελή Ντάτση, Η μικροϊστορία από τήν όπτική του λαϊκού πολιτισμού.....	33

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Λιάνα Θεοδωράτου, Γράφοντας αιωπές: Ό Μανόλης Άναγνωστάκης και ό Έμφύλιος.....	40
Κώστας Βούλγαρης, «Άπό τό στόμα της παλιάς Remington» μέχρι τή μονή της «Όρθοκωστής».....	49
Γιώργος Φαράκλας, Πέντε φετεινά βιβλία πολιτικής φιλοσοφίας.....	56
Δ. Γουσέτης - Ν. Θεοτοκάς: Ευρωπαϊκή Άριστερά ή μονομέρεια και λαϊκισμός (συζήτηση).....	59
Κ. Βούλγαρης, Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....	62

Η νέα διεύθυνση του περιοδικού είναι: Ζωναρά 10, τ.τ. 114 72
(προέκταση της όδοϋ Ζωοδόχου Πηγής, κοντά στη λεωφόρο
Άλεξάνδρας). Τηλέφωνο 6470.079. Ό Τραπεζικός λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης, Έθνική Τράπεζα, ύποκ. 132, αριθ. λογ.
401740-48. Σ' αυτό τόν λογαριασμό ή μέ ταχυδρομική έπιτα-
γή μπορείτε να άνανεώνετε τή συνδρομή σας. Επί τή εύκαιρία:
πάνω από 200 συνδρομητές, πού ή συνδρομή τους έχει λήξει,
καλό, έπειγον και αναγκαϊο θά είναι τώρα να μάς θυμηθούν.

Μετακομίσαμε...

Νομίζω ὅτι δέν ὑπάρχει ἀναγνώστης τοῦ *Πολίτη* πού νά μὴν ἀναγνώρισε ὅτι τό εἰκονιζόμενο στό ἐξώφυλλο τοῦ παρόντος τεύχους κτίριο ἦταν τά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ. Ἦταν, ἀπό τό χειμώνα τοῦ 1977, ἀλλά δέν θά εἶναι πιά. Ὁ Ἐγκελάδος τό τσάκισε κι ἀναγκαστήκαμε νά μετακομίσουμε, κατὰ τά Ἐξάρχεια, φιλοξενούμενοι σέ καλοῦς φίλους. Μετακόμισαν καί οἱ Διοτίμες: Νίκης 24.

Ἦταν «προνεοκλασικό» τό κτίριό μας, ἀπό ἐκεῖνα πού ὁ Ἄρης Κωνσταντινίδης ὀνόμασε «παλαιά ἀθηναϊκά σπίτια». Πρίν τήν Ἐπανάσταση τοῦ '21, ὄλο τό τετράγωνο ἀνῆκε στό μπεύ τῆς Ἀθήνας. Ἡ χήρα του τό πούλησε τό 1828 σ' ἕναν ἀρβανίτη ὀπλαρχηγό ἀπό τήν Εὐβοία, ὀνόματι Πλαντζᾶ. Τό μπροστινὸ κτίριο, στήν Κέκροπος 2, μέ τό μπαλκόνι καί τίς λεπτές γραμμές, χτίστηκε τό 1837 ἀπό Ἴταλούς μαστόρους, ἐνῶ τό πίσω μέρος, μέ τό χαγιάτι καί τήν αὐλή, εἶναι προεπαναστατικό. Παλιά ὄλα του τά ταβάνια ἦταν ζωγραφισμένα· ἕνα μόνο εἶχε σωθεῖ, ἀλλά τώρα μέ τό σεισμό ἕνα κομμάτι του ἔπεσε καί παραλίγο νά σκοτώσει τήν Ἀλίκη, τή φωτοσυνθέτριά μας. Σ' αὐτό τό σπίτι γεννήθηκε καί μεγάλωσε ὁ μουσικοσυνθέτης Μάριος Βάρβογλης κι ὁ ταγματάρχης Βερσῆς πού αὐτοκτόνησε πάνω στό πυροβόλο του μή θέλοντας νά τό παραδώσει στοὺς Ἴταλούς μετά τήν κατάρρευση τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου, τόν Ἀπρίλη τοῦ 1941.

Σ' αὐτό τό ὄμορφο καί ἱστορικό κτίριο τῆς Πλάκας στεγάστηκε κι ἔζησε ὁ *Πολίτης* ἐπί 22 χρόνια. Ἦταν θαυμάσια ἡ ἀτμόσφαιρά του, παρόλο πού ἔσταζαν τά κεραμίδια, κάπνιζαν οἱ σόμπες, δέν ὑπῆρχαν πολυτέλειες κι ἀνέσεις, τά «ἐπιπλα» ἐτερόκλητα μαξέματα, τά πάντα διατηρημένα στό περὶπου, μέ προσωπική δουλειά, μέ τούς ἀναγκαίους αὐτοσχεδιασμούς πού ἐπιβάλλει ἡ φτώχεια. Ἐκεῖ φτιάχναμε τό περιοδικό, ξενυχτούσαμε, ἀπό κεῖ πέραγα κόσμος πολὺς, φίλοι, σύντροφοι, ἀναγνώστες, ἄπειρες οἱ συζητήσεις, ὀργανωμένες ἢ

αὐθόρμητες, σ' αὐτή τή μικρὴ ἀγορά, ἐκεῖ τίς Παρασκευές τά βράδια συναντιόμαστε, ἔχοντας πολλὰ νά ποῦμε ἢ, ἀπλῶς, γιὰ νά μὴν ξεχνᾶει ὁ ἕνας τό πρόσωπο τοῦ ἄλλου. Κάτι σάν θεσμός δηλαδή πού συγκέντρωνε κόσμο, ὅταν τά πάντα τόν σκορποῦν.

Θά νοσταλγοῦμε τό κτίριο τοῦ *Πολίτη* καί θά πενθοῦμε τήν ἀπώλειά του: ἐπέβαλε ἕναν τρόπο ζωῆς, ἕνα τρόπο συνάντησης ἀνθρώπων ἄμεσο κι ἀπλό. Μήπως, τάχα, τό περιοδικό καί τό κτίριό του ἦταν τόσο ἀλληλένδετα μεταξύ τους πού χάνοντας τό κέλυφός του νά χάσει καί ὁ *Πολίτης* κάτι ἢ πολλὰ ἀπό τήν προσωπικότητά του; Δέν ξέρω ἂν καταφέρουμε νά δημιουργήσουμε ξανά μιάν ἀνάλογη ἐστία. Θά τό προσπαθήσουμε πάντως.

Ἦταν πολλοὶ πού μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο συμμερίστηκαν τή ζημιὰ, σάν κάπως νά τοὺς ἀφοροῦσε· τοὺς ἀφοροῦσε. Κι εἶναι θαυμάσιο νά αἰσθάνεται κανεὶς τή ζεστασιά τοῦ ἄλλου. Οἱ εὐχαριστίες μας γιὰ ὄλους καί ὄλες δέν εἶναι ἐκδήλωση, ἀπλῶς, τυπικῆς ἀβροφροσύνης, ὅπως δέν εἶναι ἀβροφροσύνη ἐκ μέρους μας οἱ εὐχαριστίες στήν *Αὐγή*, τήν *Ἐποχή*, τό *Ἀντί*, τό *Ἄλφα*, τήν *Καθημερινή*, τήν *Ἐλευθεροτυπία*, πού μέ δημοσιεύματά τους, συμπαραστάθηκαν στό περιοδικό: ἀναγνωρίσαμε τό νεῦμα τῆς φιλότητας.

Τοὺς φίλους πού αὐτές τίς μέρες συνέδραμαν οἰκονομικά τόν *Πολίτη* γιὰ ν' ἀντέξει τό πλῆγμα καί νά βρεῖ πάλι τόν βηματισμό του εἶναι λίγο νά τοὺς ποῦμε εὐχαριστῶ. Ἡ χειρονομία τους προσφέρει κάτι πιό σπουδαῖο: τήν ἐνθάρρυνση νά συνεχίσουμε μαζί. Γιατί συνήθως εἴμαστε ἄξενοι κι ἀδιάφοροι ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο. Ὅπως ἔλεγε ὁ Ζάν Ζάκ Ρουσώ, μ' ἀφορμὴ τόν τρομερό σεισμό τῆς Λισαβώνας, τό 1756, πού σκότωσε 60.000 ἀνθρώπους, «τά δεινά στά ὁποῖα ἡ φύση μᾶς ὑποβάλλει εἶναι πολὺ λιγότερο ὀδυνηρὰ ἀπὸ ἐκεῖνα πού οἱ ἴδιοι φέρνουμε στοὺς ἑαυτοὺς μας».

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Μετασεισμικά

Πέρασαν σχεδόν σαράντα ἡμέρες ἀπὸ τὸ σεισμό τῆς 7ης Νοεμβρίου. Στιγμὴ πού τῆς ἀρμόζει τὸ μνημόσυνο, ἡ περισυλλογή, ὁ ἀπολογισμός. Στιγμὴ ἐπιστράτευσης καὶ τῶν ἐφέδρων. Παράδοξη, θάλεγες κανεῖς, αὐτὴ ἡ ἐπιστράτευση καθόσον ἀφορᾷ στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον καὶ ἡμῶν τῶν ἰδίων, τουλάχιστον γιὰ τίς παραλείψεις μας. Εἴμαστε ὅλοι συνυπεύθυνοι γιὰ τὴν πέραν ἐνός κάποιου ὁρίου ἔντονη ἀσυμμετρία τῶν πληγμάτων τοῦ σεισμοῦ. Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα —κι ἔτσι ἔχουν— τότε αὐτὴ ἡ ἐπιστράτευση δέν εἶναι καὶ τόσο παράδοξη ὅσο φαντάζει. Ἄλλου πάσχει: εἶναι ὑπέρμετρα προβληματική. Οἱ ἀδράνειες δύσκολα ἀντιπαλεύονται. Ἐν πάσει περιπτώσει ὀφείλουμε νὰ προστρέξουμε, ἔστω κι ἂν δὲν ἔχουμε ὅλοι τὸν ἴδιο βαθμὸ εὐθύνης, τίς ἴδιες δυνατότητες.

Ἄς παραβρεθοῦμε, λοιπόν, στὸ ρέχθειμ. Ἄς μὴν ἀπουσιάσουμε ἀπὸ τὴν πρόνοια γιὰ τὴ θεραπεία τῶν τωρινῶν πληγμάτων. Ἄς μὴν ἀδιαφορήσουμε γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν βλαβερῶν συνεπειῶν ἀπὸ τοὺς σεισμούς τοῦ μέλλοντος.

Ζήσαμε, ὅσοι ζήσαμε, σαράντα ἡμέρες πένθους, θλίψης, πόνου καὶ ταλαιπωρίας γιὰ τοὺς σεισμοπλήκτους. Σαράντα ἡμέρες ἀγωνίας καὶ φόβου γιὰ τὸ αὔριο, γιὰ ἐπικείμενους σεισμούς, γιὰ τὸ χειμῶνα πού ἀπειλεῖ τοὺς ξεσπιτωμένους. Σαράντα ἡμέρες ἀθλιότητων, ἡμέρες πολλὰ πλῆθων εὐκαιριῶν γιὰ μιζαδόρους, πλιατσικολόγους, μαυραγορίτες καὶ πολιτικάντηδες. Ἄλλὰ καὶ σαράντα ἡμέρες, λιγοστῶν μὲν ἀξιοθαύμαστων δέ, περιπτώσεων ἀλτρουισμοῦ καὶ συμπαράστασης. Τὰ μπάζα τῆς ἀδολοσχίας δέν κατάφεραν νὰ καταπλακώσουν τὰ πάντα.

Πέρασαν σαράντα ἡμέρες ἀπὸ τὸ σεισμό καὶ ἡ ἐκκρεμότητα, ἡ ἀνυπόμονη ἀναμονή, γιὰ τὴ λυσιτελή θεραπεία τοῦ τωρινοῦ «κακοῦ» καὶ γιὰ τὸ «δέον γενέσθαι» ὥστε τὸ μελλοντικὸ κακὸ νὰ εἶναι ἐπιεικέστερο, καλὰ κρατεῖ. Μένουν πολλὰ νὰ γίνουν. Οἱ λύσεις εἶναι ὑπόθεση ὅλων μας. Τὸ «κακὸ» δέν εἶναι ὁ σεισμός, ἀλλὰ ἡ ἀπρονοησία μας. Ὁ σεισμός εἶναι ἓνα φυσικὸ φαινόμενο. Τὰ ἐρείπια πού θανάτωσαν 143 συμπολίτες μας, ξεσπίτωσαν δεκάδες χιλιάδες οἰκογένειες, σκόρπισαν παραγωγικὲς δραστηριότητες, ἐξόρισαν χιλιάδες στὴν ἀνεργία, εἶναι ἐρείπια ἀπὸ ἀνθρώπινα ἔργα, εἶναι ἐρείπια ἔργων τοῦ μεταπολεμικοῦ δομικοῦ πολιτισμοῦ. Δέν εἶναι ἐρείπια ἔργων τῆς φύσης. Τὸ «κακὸ» εἶναι ἀνθρωπογενές.

Αὐτὸ δέν σημαίνει ὅτι ὁ μεταπολεμικὸς δομικὸς πολιτισμὸς ὀφείλει νὰ εἶχε ἀποτρέψει κάθε πληγμὰ ἀπὸ τοὺς σεισμούς πού ζήσαμε τὰ τελευταῖα 50 χρόνια. Ὄφειλε, ὅμως, νὰ μεριμνήσει γιὰ τὸ προφανές, γι' αὐτὸ πού γνώριζε, ἀλλὰ ἀγνόησε σέ πείσμα ὅλων τῶν προειδοποιήσεων καὶ ὅλων τῶν ἐνστάσεων. Γι' αὐτὸ ἐγκαλεῖται.

Δέν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ ξαναδικάσουμε, νὰ ξανακαταδικάσουμε, νὰ ξανακαταγγείλουμε συλλήβδην καὶ ἐδῶ τὸν μεταπολεμικὸ ἐγχώριο καπιταλισμὸ, τὸ κεφάλαιο, τὸ κράτος, τὸν μακαρίτη Καραμανλῆ, τὴ Χούντα, τὸ ΠΑΣΟΚ, τὴν ἀντιπαροχή, τὴν αὐθαίρετη δόμηση, τοὺς μηχανικούς, τοὺς ἐργολάβους, τοὺς οἰκοπεδοῦχους, τοὺς βιομηχάνους καὶ βιοτέχνες, τοὺς συντελεστὲς δόμησης, τὴν ἀνυπαρξία γεωτεχνικῶν καὶ μικροζωνικῶν μελετῶν, τὴν ρεμούλα τῶν πολεοδομικῶν γραφείων καὶ ὄχι μόνον, τὸ μπετονάρισμα ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐλεύθερων χώρων (ἔχουν μείνει ἐλάχιστοι στὴν Ἀττικὴ γῆ), τὴν ἀνυπαρξία ἐνιαίων στεγαστικῶν προγραμμάτων, τὸ ἀπυρόβλητο τῆς αὐτοστέγασης, τὸν λαϊκισμό τῆς Ἀριστερᾶς («φτηνὸ σπίτι»

γιά τό λαό χωρίς τίς λοιπές προϋποθέσεις, ἀπροϋπόθετα, παραφράζοντας τόν Ντεριντά, πού συνέβαλε στό χάλι τῆς Δυτικῆς Ἀττικῆς, ὄχι πώς στήν Ἀνατολική Ἀττική δέν ὑπάρχουν χάλια), τήν ἐξαφάνιση τῶν δασῶν, τή μάστιγα τῶν πλημμυρῶν, τόν κάθε ὑπεύθυνο, ἡμῶν μή ἐξαιρουμένων. Δόξα σοι ὁ Θεός, αὐτές οἱ σαράντα ἡμέρες ξεχειλίσαν ἀπό τέτοιες δίκες, ἀναθέματα, καταγγελίες, ἐπανάκριση τοῦ παρελθόντος. Μακάρι, δέ, νά δικασθοῦν στά ποινικά καί ἀστικά μας δικαστήρια, τουλάχιστον οἱ ἄμεσα ὑπεύθυνοι γιά τά «χάρτινα κτίρια» καί λοιπά ἐγκλήματα πού ἀποκάλυψε ὁ σεισμός. Οἱ προθέσεις μου ἦταν καί εἶναι λιγότερο, ἀλλά καί περισσότερο φιλόδοξες.

Οἱ λιγότερο φιλόδοξες προθέσεις μου εἶναι αὐτές πού στηρίζουν τήν πραγμάτωσή τους στή φαρέτρα τῶν «σεισμολόγων» (συμπεριλαμβάνονται ἐδῶ ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ τό εὐρύ φάσμα τομέων, ἀπό τή σεισμική ἐπικινδυνότητα ἕως τήν ἀντισεισμική προστασία). Θά στηριχθῶ, γιά τήν ὥρα, στή φαρέτρα ἑνός ὑπέργηρου σήμερα σεισμολόγου. Διευκρινίζω: οἱ σημερινοί «σεισμολόγοι» εἶναι πιο ἐξειδικευμένοι, πιο κοντά στά πράγματα, πιο σοφοί, κι αὐτούς ὀφείλουμε νά ἀκούσουμε γιά τό αὔριο. Ἀξίζει, ὁμως, νά περιοριστοῦμε σ' αὐτό καί μόνον τό παράδειγμα, στόν ἀκαδημαϊκό, καθηγητή σεισμολογίας Ἄγγελο Γαλανόπουλο, γιά ἕνα πρῶτο γερό ταρακούνημα. Γιά νά μεταστρέψουμε τίς «παραλείψεις» 43 χρόνων σέ σημερινές καί αὐριανές θετικές ἐνέργειες.

Ὁ Ἄγγελος Γαλανόπουλος, πρὶν ἀπό 43 χρόνια, ζητοῦσε ἐπιτακτικά «ὅπως ληφθοῦν στοιχειώδη μέτρα ἀσφαλείας καί εἰς τόν τρόπον ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν» («Ἡ σεισμική ἐπικινδυνότης τῶν Ἀθηνῶν»), 1956. Τά ἀποσπάσματα εἶναι ἀπό τή σχετική ἀναφορά στό θέμα τοῦ Νίκου Παπαδημητρίου, «Αὐγή», 10 Ὀκτωβρίου 1999). Στήν ἀνωτέρω μελέτη του ὁ Ἄγγελος Γαλανόπουλος καταρρίπτει τόν προπολεμικό μῦθο ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν Ἀθηνῶν εἶναι σεισμικῶς ἀπρόσβλητος. «Ἡ γνώμη αὐτή», γράφει, «ἡ ὁποία ἀκόμη καί σήμερα ὑποστηρίζεται ἀπό τούς μή σεισμολόγους, προῆλθε ἀπό τούς ἐξῆς λόγους: ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν παλαιότερον ἠρείδετο σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου ἐπὶ τοῦ σχιστολίθου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τό θεμελιῶδες στρώμα τοῦ στερεοῦ φλοιοῦ τό ὁποῖον δέν παρουσιάζει σεισμικὰς ἐπιταχύνσεις. Ὁ δομικὸς πολιτισμὸς τῶν Ἀθηνῶν ἦτο πάντοτε εἰς σχετικῶς ὑψηλότεραν στάθμην. Οὕτω διά τούς δύο αὐτοὺς λόγους τὰ ἀποτελέσματα τῶν σεισμῶν ἐπὶ τῶν κτηρίων τῶν Ἀθηνῶν δέν φαίνεται νά ὑπῆρξαν ποτέ ἰδιαιτέρως σοβαρᾶς μορφῆς, λόγω δέ τῆς μικρᾶς, σχετικῶς, σεισμικῆς συχνότητος τῶν Ἀθηνῶν καί τῆς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου νά λησμονῆ ταχέως ὅλα τὰ ἀτυχήματα, ἰδιαιτέρως δέ τὰς σεισμικὰς καταστροφάς, εὐκόλως ἐρριζώθη ἡ γνώμη ὅτι αἱ Ἀθῆναι οὐδένα σεισμικὸν κίνδυνον διατρέχουν», γιά νά καταλήξει στό ἀκόλουθο συμπέρασμα ἀφοῦ παρουσιάσει τὰ χαρακτηριστικὰ διαφόρων σεισμικῶν δονήσεων μέ ἐπίκεντρα στήν Ἀττική: «Αἱ ἀνωτέρω πληροφορίες, μαζί μέ τὰς ρωγμάς καί τούς μετατοπισμένους σπονδύλους τοῦ Θησειοῦ, μαρτυροῦν ὅτι εἰς τό ρηξιγενές πεδῖον τῶν Ἀθηνῶν φιλοξενεῖται τουλάχιστον μία ἐστία βλαβερῶν σεισμῶν. Ἐάν τώρα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι πολλαὶ περιοχαὶ τῆς Ἑλλάδος ἐθεωροῦντο μέχρι πρό τινος ὡς περιοχαὶ στερούμεναι ἀξιολόγων σεισμικῶν βλαβῶν, ἀγόμεθα εἰς τήν σκέψιν ὅτι δέν δυνάμεθα νά ἀποκλείσωμεν μία ζωηροτέραν δράσιν τῆς τοπικῆς ἐστίας τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἐπέκτασις, ἐπὶ πλέον, τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καί ἐπὶ χαλαρῶν ἐδαφῶν καί ἡ συχνὴ ἀκτινοβολία ἀξιολόγου σεισμικῆς ἐνεργείας ἐκ τῶν γειτονικῶν ἐστιῶν τοῦ Ὠρωποῦ, τῶν Θηβῶν καί τῆς Κορίνθου, ἐπιβάλλουν ὅπως ληφθοῦν στοιχειώδη μέτρα ἀσφαλείας καί εἰς τόν τρόπον ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν».

Ὁ Ἄγγελος Γαλανόπουλος καί πολλοί ἄλλοι δέν εἰσακούσθησαν καί ἡ «πόλις τῶν Ἀθηνῶν» ὄχι ἀπλῶς ἐπεκτάθηκε ἐπὶ «χαλαρῶν ἐδαφῶν», ἀλλά κατέκλυσε κάθε σπιθαμὴ τῆς Ἀττικῆς γῆς, κάθε ρεματιά τῆς. Δέν ἐλήφθησαν «στοιχειώδη μέτρα ἀσφαλείας», ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς ὅποιους ἀντισεισμικούς κανονισμούς πού ἀπὸ μόνοι τους δέν ἐπαρκοῦν. «Λησμονήσαμε ταχέως» ἀπὸ ἀδιαφορία, ἀφέλεια καί κυρίως σκοπιμότητα καί δέν μεριμνήσαμε. Ἐὰς μὴν ἐπιτρέψουμε νὰ ξανασυμβοῦν ἔτσι τὰ πράγματα ἀπὸ δῶ καί πέρα, ἅς ἀκούσουμε μέ προσοχὴ τίς συμβουλές τῶν «σεισμολόγων», ἅς δώσουμε ὡς ἀριστεροί—μακάρι καί ὡς Ἀριστερά καί τρισμακάρι ὡς Πολιτεία, ἀλλά οἱ δυνάμεις μας δέν φτάνουν ὡς ἐκεῖ— ὅλες τίς δυνατότες καθημερινές μικρές καί μεγάλες μάχες διὰ τὸν ἀσφαλὴ τρόπο «οἰκοδομήσεως τῆς πόλεως», ὄχι μόνον τῶν Ἀθηνῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ τῆς κάθε ἐλληνικῆς πόλεως.

Ἐὰς μὴν σιωπήσουμε ὡς μηχανικοί—γιά τὴ φάρα μου μιλάω— ὅπως κάναμε μέχρι τώρα οἱ περισσότεροι καί ἅς μὴν κάνουμε ἐκπτώσεις στὰ ἀπαραίτητα μέτρα ἀσφαλείας πού ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνικὴ μᾶς ὑποδεικνύουν ἐν ὀνόματι τῶν συντεχνιακῶν μας συμφερόντων, τακτικὴ καί πρακτικὴ πού φτάνει ὡς τὸ ἔγκλημα. Ἐὰς χλευάσουμε τὸ ΤΕΕ πού μέσα ἀπὸ τὰ χαλάσματα τοῦ σεισμοῦ δέν βρήκε ἄλλα λάβαρα νὰ ἀνεμίσει παρά τὰ λάβαρα «Μητρῶο Κατασκευαστῶν Ἰδιωτικῶν Ἔργων» καί «πράσινο κουτί-ταυτότητα» γιά τίς οἰκοδομές, ἀναθεματίζοντας τὸ κράτος «φονιά» ἀποποιούμενο κάθε δικῆς εὐθύνης. Ἐχει καί ἡ ἰδιοτέλεια τὰ ὄριά τῆς, ἔχει καί ἡ στρεψοδικία τὰ ὄριά τῆς. [Σημείωση: διάβασα στίς ἐφημερίδες ὅτι ὁ πρόεδρος τοῦ ΤΕΕ δήλωσε, πρόσφατα, στὴν ἐπιτροπὴ τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης ἢ ὁποῖα μελετᾷ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ νομικοῦ πλαισίου γιά τίς εὐθύνες μηχανικῶν καί κατασκευαστῶν ὅτι «εἶναι δύσκολο νὰ διατυπωθοῦν κανόνες ἐπιμελοῦς διεξαγωγῆς τοῦ οἰκοδομικοῦ ἔργου, ὥστε νὰ καθιερωθεῖ εὐθύνῃ στοὺς μηχανικούς καί τοὺς ἐργολάβους». Δηλαδή ἡ μοῖρα τῶν οἰκοδομικῶν ἔργων εἶναι νὰ διεξάγονται ἀμελῶς, ἄνευ κανόνων καί κανονισμῶν; Τότε πρὸς τί τὸ «Μητρῶο Κατασκευαστῶν Ἰδιωτικῶν Ἔργων», πρὸς τί τὸ «Πράσινο κουτί» στίς οἰκοδομές πρὸς τί τὰ διπλώματα καί οἱ ἐπαγγελματικὲς ἄδειες; Δικαιώματα ὑπογραφῆς καί εἰσπράξεως ἀμελῶν μηχανικῶν καί κατασκευαστῶν χωρὶς ὑποχρεώσεις καί εὐθύνες;]. Ἐὰς γίνουμε καλύτεροι, τουλάχιστον ὅσοι σηκώσαμε καί σηκώνουμε γιά τόσα ἄλλα θέματα καί καλά κάνουμε τίς σημαῖες τῆς ἀνιδιοτέλειας, ἅς μὴν ἐπαναλάβουμε ἀθλιότητες τοῦ παρελθόντος (ἀναφέρω μόνο μία: τὴν ἀντίδρασή μας στὸ νομοσχέδιο τοῦ Στ. Μάνου γιά τὴν ὑποχρεωτικὴ κατασκευὴ χώρων στάθμευσης ἐδῶ καί 20 χρόνια πού ἔστειλε τὸ νομοσχέδιο στὰ ἀζήτητα καί σώριασε τὰ αὐτοκίνητα στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας). Σταματῶ. Γιατί μέ τὴ φόρα πού πῆρα θὰ φτάσω καί στὴν κακομοιριά μας πού «ἐπιτρέπει» (ὁ νοῶν νοεῖτω) στὸν Λαμπράκη νὰ ἐκμηδενίσει τὸν ἐλεύθερο χῶρο στὸ Πάρκο Ἐλευθερίας καί σὲ τόσες ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις. Εἶναι αὐτές οἱ λιγότερο φιλόδοξες προθέσεις μου ἐκτός τόπου καί χρόνου; Ἰδῶμεν.

Οἱ περισσότεροι φιλόδοξες προθέσεις μου στηρίζουν τὴν πραγμάτωσή τους στὴ φαρέτρα τῆς ταξικῆς πάλης. Μιᾶς ταξικῆς πάλης πού θὰ ἀποσκοπεῖ ὄχι μόνον στὴν ἀναβάθμιση τοῦ σημερινοῦ δομικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καί στὴν ἀναβάθμιση τῆς πόλης γενικότερα. Δέν μπορούμε νὰ προκαθορίσουμε τὴν ἐκβασὴ μιᾶς τέτοιας ταξικῆς πάλης, πολὺ περισσότερο ἀπὸ σήμερα πού αὐτὴ εἴτε θρίσκειται σὲ χειμερία νάρκη εἴτε σκιαμαχεῖ. Μποροῦμε, ὅμως, νὰ ἐπιστρατεύσουμε τοὺς ὅποιους πολιτικούς καταλύτες διαθέτουμε, νὰ ἀφυπνισθοῦμε καί νὰ τὴν ἀφυπνίσουμε, ὥστε νὰ διεκδικήσουμε μιὰ πόλη ἄξια νὰ τὴν κατοικοῦν καί νὰ τὴν χαίρονται ὅλοι οἱ κάτοικοί τῆς χωρὶς ἐξαιρέσεις. Ἡ μετασεισμικὴ περίοδος πού διανύουμε, ἡ συγκυρία, εἶναι

εὐνοϊκή. Πρὶν ἀπ' ὀτιδήποτε ἄλλο ἄς προχωρήσουμε σέ ἓνα πρῶτο καθόλα ἐφικτό βῆμα: σέ ἓνα συνέδριο σχετικό μέ τό θέμα. Ἄν πάρουμε ὡς περιοδικό μιά τέτοια πρωτοβουλία, ἄς τό συζητήσουμε μέ τά κοντινά μας περιοδικά, μέ κοντινοὺς φορεῖς καί πολιτικές ὀργανώσεις. Ἄς τό τολμήσουμε. Μέχρι στιγμῆς, ὁ σεισμός τῆς 7ης Σεπτεμβρίου δέν ἄλλαξε καί πολλά πράγματα. Ὅλος αὐτός ὁ ὀρυμαγδός, τό νταβαντούρι τῶν σαράντα ἡμερῶν (ἀναθέματα, καταγγελίες, παρελθοντολογία, φοβέρα, ὑποσχέσεις, εὐχολόγια μέ καλή προαίρεση ἀνακατεμένη μέ ἀφέλεια, ἰδιοτέλεια, ἀνοησία, σεισμomanία καί, ἄς το ξανατονίσουμε, κάποιες ἀξιόλογες ἐπισημάνσεις) ξεθυμαίνει σιγά - σιγά. Τό χρηματιστήριο συνεχίζει τό χαβά του, τό ἴδιο καί ἡ ζωὴ ὄλων ὅσοι δέν ἐπλήγησαν ἀπό τό σεισμό. Μόνο ἡ προσεισμική ἑλληνοτουρκική ἀντιπαλότητα μεταστράφηκε σέ ἑλληνοτουρκική προσέγγιση, ἐλέω τῶν σεισμῶν ἐκεῖ κι ἐδῶ. Γιατί νά μὴν τολμήσουμε κι ἐμεῖς νά μεταστρέψουμε τήν ἀδιαφορία γιά τήν πόλη σέ ἐνδιαφέρον;

Βασίλης Ζουναλῆς

Ὁ τρόμος κάτω ἀπ' τήν πόλη

Ὁ δυτικός ἄνθρωπος, ἔτσι ὅπως τόν διαμορφώνει ὁ Διαφωτισμός, διακατέχεται ἀπό μιά «μεγάλη» ἰδέα, αὐτή τῆς κυριαρχίας πάνω στή φύση. Καί ἡ ἰδέα αὐτή ἐνδυναμώθηκε τόσο πολύ μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, ἐφόσον τά ὑλικά ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας κυριαρχίας πολλαπλασιάστηκαν ὑπέρμετρα, ὥστε ὁ δυτικός ἄνθρωπος νά αἰσθάνεται ἀνίκητος στήν ἀναμέτρησή του μέ τή φύση. Τίποτε δέν φαίνεται νά μπορεῖ νά τοῦ ἀντισταθεῖ, τίποτε δέν τόν σταματᾷ. Τό μόνο πού τοῦ χρειάζεται πέρα ἀπό τή, σχεδόν αὐτονόητη, ἰκανότητα τῆς ἐπιστήμης νά τιθασεύει τή φύση εἶναι καρτερία: μέ τό χρόνο ἀκόμα καί τά ἀνυπέβλητα ἐμπόδια, πού ἀναγκαστικά παρουσιάζονται μπροστά του, μποροῦν νά κατανηκηθοῦν. Ὁ δυτικός ἄνθρωπος, εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὄχι, διαθέτει ἀπέναντι στή φύση τήν ἔπαρση τοῦ μεθυσμένου, σάν τόν μεθυσμένο φαντάζεται ὅτι δέν ὑπάρχουν πραγματικά ἐμπόδια ἢ καί ὅταν ὑπάρχουν εἶναι εὐκόλα ὑπερπηδήσιμα χάρις στή γενναιοψυχία του καί τήν τόλμη του.

Διαθέτει ὅμως τή συνείδηση τοῦ μεθυσμένου καί γιά ἓναν ἄλλο, ἐπιπρόσθετο λόγο, γιατί αὐτή ἡ αἴσθηση τοῦ ἀκατανίκητου δέν εἶναι μιά στερεή συνείδηση, ἀμετακίνητη καί σταθερή. Πρόκειται, δυστυχῶς, γιά μιά εὐθραυστη ὀρμὴ εὐκόλα ἀνακόψιμη. Εἶναι ἀληθινά παράδοξο νά διαπιστώνει κανεῖς σέ ποῖο βαθμό οἱ πρόσφατοι σεισμοὶ διέλυσαν αὐτή τή συνείδηση τοῦ θριαμβεύοντος ἀνθρώπου τῆς προόδου, ἀκόμα καί ὅταν ἐπρόκειτο γιά τή συνείδηση θεραπεύοντων τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ὁ σεισμός τῶν λίγων δευτερολέπτων σήμανε γιά πολλοὺς τόν σοβαρό κλονισμό μιᾶς πεποίθησης αἰώνων. Καί ἀναρωτιέται κανεῖς πῶς εἶναι δυνατόν αὐτό πού ἀποτελέσε τό κινητήριο ὄχημα ἐνός ὀλόκληρου κόσμου, ἡ πίστη, δηλαδή, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ τά πάντα ἀπέναντι στή φύση νά ἐκτρέπεται τόσο γρήγορα καί σέ τελική ἀνάλυση τόσο εὐκόλα, πῶς, πέρα ἀπό τόν φυσιολογικό, ἀνθρώπινο τρόπο τῶν λίγων δευτερολέπτων μποροῦν νά κλονίζονται συθέμελα ὄχι μόνον κάποιες πολυκατοικίες ἀλλά καί πεποιθήσεις καί ἀντιλήψεις πού ἀποτελέσαν τόν συνεκτικό ἰστό τῶν κοινωνιῶν γιά ἀρκετοὺς αἰῶνες. Θά φανταζόταν κανεῖς ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν ἐπιστημῶν θά ἀντιστέκονταν περισσότερο ἀπό τόν μέσο

ἄνθρωπο σέ αὐτό τό τυφλό ξύπνημα τῆς φύσης καί τοῦτο γιατί ἡ καθυπόταξη τῆς φύσης ἀποτελεῖ, ὑποτίθεται, τό κύριο ἔργο καί τήν ἀποστολή τους. Θά φανταζόταν κανεῖς ὅτι οἱ διαβεβαιώσεις τῶν σεισμολόγων —θυμίζω, ἐδῶ, ὅτι τίς πρῶτες, προ-BAN, ἡμέρες οἱ διαβεβαιώσεις αὐτές ἦταν ἐνιαῖες— θά λειτουργοῦσαν κατευναστικά. Μικρό ὅμως, τελικά, ρόλο θά παίξει τό καθησυχαστικό μήνυμα τῶν ἐπιστημόνων τῶν σεισμῶν περί τοῦ ὅτι ὁ θανατηφόρος σεισμός ἦταν ὁ κύριος καί ὅτι οἱ σεισμοί πού μέλλονται εἶναι μετα-σεισμοί ἀναγκαστικά μικρότερης ἔντασης. Τό ἐνιαῖο μήνυμα τῶν σεισμολόγων ἐκείνων τῶν ἡμερῶν διαθέτει βέβαια ἕνα τυπικό χαρακτηριστικό τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου: εἶναι μήνυμα σχετικό, δέν ἐκφέρεται μέ ὄρους ἀπόλυτης ἀλήθειας, πιθανολογεῖ δέν προδικάζει, διαθέτει ὅρια ὡς λόγος ἐπιστημονικός, δέν προφητεύει μέ ἀκρίβεια ὡς λόγος τοῦ Νοστράδαμου. Αὐτός ὅμως ὁ σχετικός λόγος, πού προέτρεπε τούς ἀνθρώπους νά γυρίσουν σπίτια τους ἐφόσον αὐτά δέν εἶχαν ὑποστῆ σοβαρές ζημιές γιατί κατά πάσα πιθανότητα δέν θά ἀκολουθοῦσε ἄλλος ἰσχυρότερος σεισμός, δέν ἐπειθε οὔτε κἀν ἀρκετούς ἀπό τους ἀνθρώπους τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἀλήθεια τῶν σεισμολόγων ἦταν, ὅπως κάθε ἐπιστημονική ἀλήθεια, μιά ἀλήθεια σχετική. Τίς ὑπαρξιακές ἀγωνίες τῶν ἀνθρώπων ὅμως, μέ τρόπο διαπιστώνει κανεῖς, δέν τίς καταπραῦνουν οἱ μόνες ἀλήθειες πού μπορεῖ νά προσφέρει ἡ ἐπιστήμη, δηλαδή οἱ σχετικές ἀλήθειες. Ἀπό ἐκεῖ μέχρι τό σημεῖο νά πιστέψει κανεῖς ὅτι ἀκόμα καί οἱ ἐπιστήμονες ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τίς ἀπόλυτες ἀλήθειες, πού ὡς γνωστόν μόνον οἱ θρησκευτικές δοξασίες μποροῦν νά προσφέρουν, ὑπάρχει τεράστια ἀπόσταση, πού δυστυχῶς ὅμως ἀπ' ὅ,τι ἀπέδειξαν τά πράγματα εἶναι εὐκολο νά διανυθεῖ. Ὁ τρόμος κάτω ἀπό τήν πόλη δέν τάραξε μόνον τά κτίρια ἢ μόνον, γιά λίγο, τίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων, τάραξε καί τίς πεποιθήσεις περί ἀπόλυτης κυριαρχίας πάνω στή φύση, τάραξε καί τήν ἐμπιστοσύνη στόν ἐπιστημονικό λόγο.

Σταῦρος Κωνσταντακόπουλος

Δημόσιο σχολεῖο: θεσμός ὑπό κατάργηση;

Σ ἡμερον μετά τήν κροῦσιν τοῦ κώδωνος διά τό πρῶτον διάλειμμα ἐξῆλθον εἰς τήν αὐλήν. Ἐξερχόμενος, εἰς τό δεύτερον σκαλοπάτι τῶν προπυλαίων τῆς σχολῆς μας συνάντησα ἕνα ὑπάλληλο τοῦ φροντιστηρίου Α. Πάλλα καί Δ. Καλαμάρα νά διανέμη προγράμματα μεταξύ τῶν μαθητῶν. Διά νά λύσω καί ἐγώ τήν ἀπορίαν μου ἔλαβα, ἀλλά μόλις εἶδον ὅτι ἐπρόκειτο περί φροντιστηρίου τό ἐπέταξα, ἐν ᾧ ἄλλα παιδιά τά ἔκαμαν σαῖτες καί τά πετοῦσαν (ἀπό ἔκθεση μαθητῆ τῆς Δ' τάξης τοῦ Βαρβακείου, τοῦ 1931, ἀρχεῖο Γ. Ζεβελάκη).

Δ ἐν ξέρω ἂν στό ἀπόσπασμα αὐτό τῆς ἔκθεσης ἀπηχεῖται ἡ κοινή γνώμη τῆς ἐποχῆς. Εἶναι βέβαιο ὅμως πῶς στήν ἐπιφυλλίδα τῆς Ἐλευθεροτυπίας τῆς 3.7.99 ἡ ἀποψη, ἡ ὁποία γιά νά εἶμαστε δίκαιοι προβάλλεται, σχεδόν σέ ὁλόκληρο τόν Τύπο, πῶς ἡ ἀποτυχία στίς ἐξετάσεις τῆς Β' Λυκείου εἶναι εὐθέως ἀνάλογη μέ τήν ἔλλειψη φροντιστηρίων στίς περιοχές πού σημείωσαν τά μεγάλα ποσοστά ἀποτυχίας εἶναι ὄχι ἀπλῶς

κυρίαρχη ἀλλά σχεδόν αὐτονόητη στίς μέρες μας.

Βέβαια εἶναι μᾶλλον προφανῆς στοὺς περισσότερους ἢ διαδικασία μετατροπῆς τῆς ἐκπαίδευσης ἀπὸ τόπο πολιτισμοῦ καὶ πνευματικῶν ζυμώσεων σέ τόπο ἀπόκτησης τῶν προσόντων ἐκείνων πού κάνει τοὺς μελλοντικούς πολίτες ικανότερους διεκπεραιωτές τῶν «ιδανικῶν» τοῦ παραγωγισμοῦ καὶ τοῦ οικονομισμοῦ. Καί φυσικά στό πλαίσιο αὐτό δέν ἔχει καμιά σημασία τό σχολεῖο, στό βαθμό πού δέν ἐντάσσεται πλήρως καί ἀπρόσκοπτα στή στοχοθεσία πού προαναφέραμε.

Ἄν μάλιστα ἦταν εὐκόλο νά μὴν κρατᾶμε τά προσχήματα, θά τό καταργούσαμε ἐντελῶς. Μὲ δύο, τό πολύ, χρόνια ἐντατικό φροντιστήριο θά μπορούσαμε νά δημιουργήσουμε ἀνθρώπινο δυναμικό τό ὁποῖο δέν θά ἀναλώνεται σέ ἄχρηστες, μὴ προσοδοφόρες καί συχνά ἐπικίνδυνες σκέψεις καὶ δραστηριότητες, καθυστερώντας ἀνεπίτρεπτα τήν πρόοδο τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Ἐπιπλέον, ἕνας πολίτης πού ἔχει ἀποκτήσει τή μόρφωσή του ἀπὸ καί στό φροντιστήριο, ἐκτός τοῦ ὅτι δέν καθυστερεῖ καθόλου, ἔχει ἀναπτύξει καί μιά ἰδιαίτερη εὐκολία νά φέρνει πάντα καί μέ ταχύτητα στή μνήμη του αὐτό πού τοῦ ζητᾶνε, νά μὴν λοξοδρομεῖ, νά χρησιμοποιεῖ τή μία καί μοναδική λέξη πού ἀρμόζει στήν περίπτωση, νά μὴν μπερδεύει καί νά μὴν ἀνησυχεῖ ἄσκοπα κανένα. Τό κυριότερο, ἕνα τέτοιο ἄτομο δέν πρέπει νά ξέρει, πρὸς τί ἄλλωστε, νά τοποθετεῖ τά γεγονότα στό ἱστορικό τοὺς πλαίσιο, νά κάνει συσχετισμούς, νά παραλληλίζει καί νά ἔχει μιά συνολική ἀντίληψη τοῦ κόσμου καί τῆς πορείας του. Ποιός τοῦ τό ζητάει ἐξᾶλλου;

Δέν εἶναι τυχαῖο πού τό φροντιστήριο γνωρίζει δόξες στίς μέρες μας, τείνει νά ἀντικαταστήσει μάλιστα, ἴσως καί ἐπιτυχῶς, τήν ἐκπαίδευση, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τή μέση πού εἶναι ἄλλωστε καί ὁ κορμός τῆς ὅλης ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας. Ἐδῶ σημασία δέν ἔχει τό ἱστορικό, τό γλωσσικό, τό πολιτισμικό, τό θεωρητικό πλαίσιο. Τά κείμενα διδάσκονται μέ τρόπο μηχανιστικό, τό συντακτικό καί ἡ γραμματική ἀποθεώνονται, φτάνει ὁ μαθητής νά χειρίζεται μέ μεγάλη εὐκολία σχεδόν ὁποιοδήποτε ἀρχαῖο κείμενο – συνήθως χωρὶς νά ξέρει ποιός τό ἔγραψε, πότε, μέ ποιά ἀφορμή, ποιά ἡ συνομιλία του μέ τήν ἐποχή στήν ὁποία γράφτηκε, σέ ποιούς ἀπευθύνεται, τήν πνευματική ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς καθὼς καί τήν κοινωνική καί πολιτική τῆς ὀργάνωση. Μάλιστα παρατηρεῖται τό φαινόμενο συχνά οἱ μαθητές νά μεταφράζουν ἐπιτυχῶς κάποιο κείμενο κι ὅταν τοὺς ἀπευθύνεις ἐρωτήσεις πάνω στό περιεχόμενο νά προκύπτει πῶς δέν τό καταλαβαίνουν, ἀποροῦν μάλιστα γιατί δέν μποροῦν νά καταλάβουν τό νόημα μιᾶς τέτοιας ἐρώτησης πού τοὺς ξεστρατίζει ἀπὸ τίς φιλότιμες προσπάθειες πού κάνουν γιά νά μποῦν σέ μιά ἀνώτερη σχολή.

Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στήν ἱστορία, τά μαθηματικά, τή φυσική, τή χημεία καί σέ ὅλα γενικῶς τά μαθήματα. Μοιάζει νά προηγεῖται ἡ δεξιότητα καί ἡ μηχανιστική ἐξάσκηση ἀπὸ τήν κρίση, τή γνώση, τό διάλογο, τήν πνευματικότητα.

Γιατί λοιπόν δυσανασχετοῦμε ὅταν βρισκόμαστε μπροστά σέ δημοσιεύματα πού ἀναγνωρίζουν τό ρόλο τῶν φροντιστηρίων ἢ ὅταν ἀκοῦμε τά ἀνάλογα καθημερινά; Μήπως δέν εἶναι ὄντως οἱ καλύτεροι χειριστές μιᾶς ἐκπαίδευσης πού προσανατολίζεται πρὸς ὅ,τι τό ἀποτελεσματικό καί τό αὐστηρά ἐνταγμένο στό οικονομικό μοντέλο; Καί τί ἔχει νά προτείνει τό σχολεῖο ἢ οἱ διάφοροι ἀπολογητές του;

Φοβᾶμαι πὼς ἐκεῖνοι πού διαχειρίζονται τὰ πράγματα τοῦ σχολείου ἐπιθυμοῦν διακαῶς νὰ τὸ μετατρέψουν σέ φροντιστήριο. Αὐτό κατὰ τή γνώμη τους εἶναι ἡ μεγαλύτερη ὑπηρεσία πού μποροῦν νὰ τοῦ προσφέρουν ὥστε νὰ πάψει πιά νὰ εἶναι ἀνυπόληπτο καί οὐραγός μιᾶς προόδου πού ὄχι μόνο το ξεπερνάει ἀλλά καταλύει καί τόν ἐξ ὀρισμοῦ προορισμό του. Κι ἂν πρὸς τὸ παρόν ἔχουν μερικῶς ἀποτύχει, ὀφείλεται στήν ἀνικανότητά τους καί στήν ἀδυναμία τους νὰ εἶναι ἀποτελεσματικοί ὡς πρὸς τοὺς στόχους τους, ἀλλά καί στήν ἀντίσταση πού συντηρεῖ μιά διαχρονική, διαφωτιστική, μέ ἰσχυρές φαντασιακές μαζικές ἐπενδύσεις, ἀντίληψη γιὰ τόν προορισμό καί τή φύση τοῦ σχολείου, ἡ ὁποία κατορθώνει νὰ ἐπιβιώνει, παρ' ὅλο πού στίς μεταμοντέρνες κοινωνίες τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ τείνει νὰ γίνεῖ ἐνοχλητική καί συνεχῶς φθίνουσα.

Γιατί τὸ σχολεῖο, ἀκόμη κι ἂν δεχτοῦμε ὅτι συνιστᾷ ἐξουσιαστικό μηχανισμό κι ἀναπαράγει ἐπικίνδυνα τὸ λόγο τῆς ἐξουσίας, εἶναι ἴσως ἡ μόνος μὴ ἀκτιβιστικός δρόμος μέσω τόν ὁποῖο μποροῦν νὰ ἀνατραποῦν τὰ δεδομένα. Καί αὐτό ἀφ' ἑνός γιατί ἡ γνώση καί ἡ πρόσληψή της ἔχουν μιά δυναμική ἀνεξέλεγκτη, ἀφ' ἑτέρου, γιατί πιθανόν ἡ πολυσημία τοῦ λόγου καί ἡ ἀνεξέλεγκτη ροπή τοῦ νοῦ νὰ ἐπιλέγει καί νὰ ἀπορρίπτει ἐνισχύονται ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση καί μποροῦν νὰ στραφοῦν ἐναντίον ὄχι αὐτῆς καθαυτῆς τῆς ἴδιας ἀλλά τοῦ μηχανισμοῦ ἐλέγχου της. Κι ἂν ἡ χούντα στή Βερμανία μπορεῖ νὰ ἔχει κλειστά τὰ πανεπιστήμια ἐπὶ τρία χρόνια, ἡ Δύση μπορεῖ νὰ τὰ εὐνουχίξει προτείνοντας ἢ καί ἐπιβάλλοντας τὸ ἀποσπασματικό καί τὴν ἐφαρμογή ὡς ἐκεῖνο τὸ μοντέλο γνώσης πού μᾶς ὀδηγεῖ κατευθείαν στό κέντρο τῆς ἐπιτυχίας καί τῆς καταξίωσης.

Παρακολουθώντας κάποια μαθήματα σέ γυμνάσιο τῆς Ὁλλανδίας, στό πλαίσιο τῶν μαθητικῶν ἀνταλλαγῶν, διαπίστωσα ὅτι τὸ σχολεῖο, στήν Εὐρώπη τουλάχιστον, ἔχει ἀποκτήσει τὴν κατεύθυνση τῆς ἐφαρμοσμένης γνώσης. Ἐξοχὴ ὑλικοτεχνική ὑπόδομή, συνθῆκες κτιριακές ἱκανοποιητικές, πληρότητα σέ διοικητικό καί ἐκπαιδευτικό προσωπικό. Ὡστόσο, οὔτε γιὰ μιά στιγμή δέν αἰσθάνθηκα γοητευμένη, συνεπαρμένη. Οὔτε κατὰ διάνοια δέν χάζεψα ἀπὸ τὸ παράθυρο καί δέν βγῆκα ἀπὸ τὴν τάξη κουβαλώντας στὰ ρούχα μου τὴ μυρωδιά τῶν γραμμάτων πού τόσο μέ συντρόφεψε στὰ παιδικὰ μου χρόνια.

Ἀσκήσεις πολλαπλῶν ἐπιλογῶν, ναι καί ὄχι, πίνακες, ὑπολογιστές, χάρτες. Οὔτε γιὰ λίγα λεπτά ὁ δάσκαλος δέν εἶχε συνεχῆ λόγο, δέν ἀνάπτυξε προφορικά οὔτε μιά ἰδέα, τὰ πάντα ἦταν στὰ χαρτιά, ἔτοιμα, μορφοποιημένα, ὑποταγμένα καί τιθαυμένα στό ὄνομα τῆς μαζικότητας καί τῆς εὐκολίας. Ἐκείνη ἡ ἐνεργητικὴ ἐπίδραση στήν ψυχὴ καί τὸ πνεῦμα τῆς φωνῆς τοῦ δασκάλου, πού δρομολογεῖ τὴ γνώση ἀλλά σοῦ ἐπιτρέπει παράλληλα νὰ φύγεις ἢ νὰ συνομιλήσεις, νὰ ἀποσυρθεῖς ἢ νὰ γοητευθεῖς, ὅλο καί συρρικνώνεται. Δέν ἀπηχεῖ τὴ σύγχρονη ἀντίληψη τοῦ γρήγορου, τοῦ λαχανιασμένου, τόν ἀποσπασματικοῦ. Εἶναι μιά ἄχρηστη πολυτέλεια μέ ἀμφίβολα ἀποτελέσματα, μάλιστα ἀντιπαιδαγωγική γιατί κουράζει τόν μαθητὴ καί χαλαρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του. Ἄν ὅμως ὁ μαθητὴς δέν μπορεῖ νὰ δραπετεύσει ἀπὸ τὴν τάξη ἢ καλύτερα νὰ ταξιδέψει μέσα στήν τάξη, πὼς θὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ μέθεξι; Πὼς θὰ ἀγαπήσει τὴ γνώση μέ τόν τρόπο τοῦ ἀνθρώπου πού διαισθάνεται ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν κάνει δική του;

Δυστυχῶς ἐλάχιστοι συντηροῦν τὴν ψευδαίσθηση ὅτι χρειάζεται ἢ συνεχῆς καί σέ διάρκεια προφορικός λόγος. Μάλιστα κάποιοι ἔχουν τὴν τάση νὰ ἀντιμετωπίζουν μέ συγκα-

τάβαση καί συμπάθεια αὐτούς πού τόν ὑπερασπίζονται, ἴσως μάλιστα νά τόν θεωροῦν χαρακτηριστικό ἀργόσχολων, βαρεμένων ἢ συνταξιούχων στά καφενεῖα, εἶναι τόσο ξένος πρὸς τό ἐπικοινωνιακό πρόταγμα τῆς ἐποχῆς! Καί ἂν θαυμάζουμε τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες πού τόν ἀσκοῦσαν εἶναι ἀπὸ συνήθεια καί μέ τὴν αἴσθηση πὼς τὰ πάντα ἔχουν ἀλλάξει καί εἶναι ἄλλες οἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς. Ἄλλωστε ἡ παιδεία μας, ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ, δέν εὐνοεῖ τὴ συνέχεια, ἐξαντλεῖται στό συγχρονικό ὡς τό πλέον ἀποτελεσματικό μιά καί ἀποτελεῖ τό ἐπιστέγασμα σειρᾶς προσπαθειῶν, τό ἱστορικό καί τό σκεπτικό τῶν ὁποίων δέν ἔχει νόημα νά γνωρίζει αὐτός πού καλεῖται νά ἐργασθεῖ γιὰ τὴν εὐημερία τόν συστήματος.

Ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, κι ὅσο ἂν εἶναι παρήγορο πού ὑπάρχουν κάποιες ἀντιστάσεις, ἡ πορεία τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι προδιαγεγραμμένη ὅπως ἀκριβῶς εἶναι καί ἡ πορεία τῶν κοινωνικῶν σχημάτων. Δέν εἶναι τυχαῖο πού οἱ ἐκπαιδευτικοὶ λειτουργοῦν τόσο ἐνοχικά ὅσον ἀφορᾷ τίς διεκδικήσεις τους. Οἱ περισσότεροὶ ἔχουν ἀφομοιώσει καί ἀποδεχθεῖ τοὺς προσανατολισμούς τόν συστήματος, ἴσως νά δικαιῶνουν τὴ ροπή του πρὸς τὴν ἀποτελεσματικότητα, τό μηχανικισμό, τό γρήγορο καί εὐκολο. Ἡ ἀδυναμία τους ἐπομένως νά ἐργαστοῦν ἀποτελεσματικά πρὸς τὴ συγκεκριμένη κατεύθυνση, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὴ μεταβατική καί κρίσιμη γιὰ τό σχολεῖο, τοὺς κάνει νά ἀποποιοῦνται ὅποιαδήποτε ἀμοιβή ἢ διεκδίκηση, θεωρώντας ὅτι δέν εἶναι παραγωγικοὶ καί ἀποτελεσματικοί, ἐπομένως δίκαια τιμωροῦνται καί παραμερίζονται.

Οἱ ἴδιοι στά φροντιστήρια καί τὰ ἰδιαίτερα εἶναι ἐπιθετικοὶ καί διεκδικητικοί. Ἐκεῖ ἄλλωστε παράγουν ἔργο καί κανεὶς δέν μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ. Ὀλόκληρος ὁ κοινωνικός ἵστος εἶναι προετοιμασμένος γιὰ νά ὑφάνει στὴ δομὴ του μέ τέτοιο τρόπο τὰ φροντιστήρια ὥστε νά μὴν φανεῖ καθόλου ἢ ἔλλειψη τοῦ σχολεῖου. Ἴσως εἶναι βέβαια χρήσιμα γιὰ νά βάζουν τίς σφραγίδες στοὺς τίτλους σπουδῶν πού θά ἀπονέμουν τὰ διάφορα φροντιστήρια πού ξεφυτρώνουν σάν μανιτάρια. Καί αὐτό ὅμως μπορεῖ νά ἀντιμετωπισθεῖ μέ παραρτήματα σχολείων στά μεγάλα τουλάχιστον φροντιστήρια, πού θά ἀσκοῦν καλά τό γραφειοκρατικό του ἢ καθήκον χωρὶς νά χρειάζεται οἱ μαθητές νά μετακινοῦνται.

Ἐλσα Λιαροπούλου

Περὶ τῶν στασιαστῶν καί τῆς στάσης...

Τὸ ἄρθρο - ἀπάντηση τοῦ παλαίμαχου πολιτικοῦ Γεωργίου Ράλλη στὸν δημοσιογράφο Ἀντώνη Καρκαγιάννη σχετικά μέ τόν Ἐμφύλιο Πόλεμο τροφοδότησε μιά «συζήτηση» (ἓνα παραρτήμα διακηρύξεων καί δηλώσεων καλύτερα) πού, ὅπως φαίνεται, θά συνοδέψει ὀλόκληρη τὴν ἐπετειακὴ συγκυρία. Τό κεντρικὸ σημεῖο τῆς παρέμβασης τοῦ κ. Ράλλη ἦταν, θυμίζουμε, ὅτι δέν μπορεῖ νά γίνεταί λόγος γιὰ «ἐμφύλιο πόλεμο». Τὰ γεγονότα τοῦ 1946 - 1947 δέν ἦταν παρά ἓνα πρόβλημα δημόσιας τάξης, πρόκλησης στὴ νομιμότητα, μιά ἀνταρσία, μιά στάση στρεφόμενη εὐθέως ἐνάντια στὴ συγκροτημένη πολιτεία, τὴ νόμιμη κυβέρνησις καί τό ἔθνος ὀλόκληρο - μιά προδοσία, σέ τελευταία ἀνάλυση. Τό ἔθνος δέ, ὡς ὀφείλε, τὴν κατέστειλε, μέ

τόν τρόπο πού καταστέλλονται οἱ ἀνταρσίες...

Τό ἄρθρο λειτούργησε ὡς σάλπισμα πολεμιστήριου. Πλήθος ἐπώνυμοι καί ἀνώνυμοι ἔσπευσαν νά παρασταθοῦν στόν πρῶην πρωθυπουργό. Μιά ξεχασμένη ἐθνικοφροσύνη ἔσπευσε νά συνταχθεῖ κάτω ἀπό τά λάβαρα τῆς σταυροφορίας γιά τήν προάσπιση ἱερῶν καί ὀσίων (ἡ Καθημερινή θεωρήθηκε ὡς ἕνα ἀπό αὐτά, καμία ἐντύπωση, ὑποθέτουμε, δέν θά ἔκανε ἡ ἀποψη τοῦ κ. Καρκαγιάννη ἂν δημοσιευόταν στήν Αὐγή ἢ τήν Ἐλευθεροτυπία). Τό ἐπιμύθιο ἦταν ἀπλό. Οἱ ἀντιλήψεις γιά τήν ἱστορία τῆς ἐποχῆς ἔπρεπε νά γυρίσουν τουλάχιστον τριάντα χρόνια πρῖν, σέ καιρούς πού τίς περί τήν ἱστορία ἀπόψεις τίς ὑπαγόρευε στήν κοινωνία ὁ κύκλος τοῦ Παλατιοῦ, οἱ ἐνώσεις τῶν ἀποστράτων καί οἱ πέριξ αὐτῶν διανοούμενοι, ὑμνητές τοῦ αἰώνιου ἑλληνικοῦ φωτός καί ἄσπονδοι πολέμοι τῶν ἀλλόφυλων καί δῆ τῶν Σλάβων. Ἡ συγκυρία προσφέρεται γιά τέτοιου εἶδους σαλπίσματα. Ἡ ἀκατάσχετη φλυαρία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, γιά παράδειγμα, πού κινεῖται παράλληλα πρὸς τέτοιου εἶδους ἀντιλήψεις, καλλιεργεῖ τό ἔδαφος, διαχεόμενη ἀπό ραδιόφωνα καί κανάλια γιά τέτοιου εἶδους ἀνατροπές.

Τό νά ἐπιθυμεῖ ἕνας γηραιός καί ἐκτός πολιτικοῦ παιχιδιοῦ πλέον πολιτικός νά καταστεῖ σημαιοφόρος μιᾶς παρωχημένης ἀντίληψης εἶναι ἴσως κατανοητό. Ἰδιαιτέρα μάλιστα ὅταν οἱ οικογενειακές καταβολές του φέρουν βαριά κληρονομιά ἀπό τό παρελθόν. Τό ἴδιο σύνδρομο — ἄς τό ὀνομάσουμε «σύνδρομο τοῦ κάπταιν Μπλάι» — πρέπει νά καταδίωκε καί τόν πατέρα τοῦ γηραιοῦ πολιτικοῦ, ὅταν, στά χρόνια τῆς κατοχῆς, ἀνέλαβε, σέ συνεργασία μέ τίς ναζιστικές ἀρχές πού τότε συνέθλιβαν ποικιλοτρόπως τή χώρα, νά «καταστειλεῖ τήν ἀνταρσία», Μέ τόν ὄρο «ἀνταρσία» ἐννοοῦσε φυσικά τήν Ἀντίσταση, ἐναντία στήν ὁποῖα ὀργάνωσε, μέ ναζιστικά ὄπλα καί στολές, τά Τάγματα Ἀσφαλείας. Ὁ στενά συνεργαζόμενος μέ τή Βέρμαχτ —στή λεηλασία καί στό κάψιμο τῶν χωριῶν τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου— στρατός αὐτός ἀποδείχθηκε στή συνέχεια, μέ διάφορες μεταμφιέσεις καί ὀνόματα, πολλαπλά χρήσιμος στίς ἐπόμενες φάσεις τῆς καταστολῆς τῆς ἀνταρσίας γενικῶς. Ὑποψιάζομαι ὅτι ἡ καταστολή τῆς ἀνταρσίας εἶναι, γιά τήν ἐν λόγω οἰκογένεια, ἕνα εἶδος παράδοσης, μιά δεξιότητα, ἕνα ταλέντο.

Ἐκεῖνο πού δέν εἶναι τόσο εὐκόλα κατανοητό εἶναι οἱ τελικοί στόχοι μιᾶς τέτοιας κινητοποίησης. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς τιμῆς τῶν γονέων καί ἡ «ἀποκατάσταση» τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ τῶν σκληρῶν ἐθνικοφρόνων δέν δικαιολογεῖ τό εὖρος τῶν ἀντιδράσεων. Στόν κοινωνικό καί πολιτικό δέ χῶρο, παρά τήν ἀμετροπέπεια ὀρισμένων κύκλων, δέν φαίνεται νά ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιά ἀνατροπή των τάσεων πού ἐπικράτησαν τά τελευταῖα χρόνια καί πού, στή σχέση τους μέ τήν ἱστορία, ἐπέβαλαν ἕνα σχῆμα μᾶλλον συμβιβαστικό. Ὅτι ὁ πόλεμος δηλαδή τοῦ 1946 - 1949 ἦταν μέν ἐμφύλιος, ἦταν μέν σκληρότατος, πλὴν ὅμως δέν ἦταν παρά μιά θλιβερή παρένθεση, ἕνα ἱστορικό λάθος στό ὁποῖο ἔσπρωξαν τή χώρα οἱ ξένοι καί τά ἀχαλίνωτα πάθη ἀκραίων ἐκατέρωθεν κύκλων. Ἡ τρέχουσα ἑλληνική κοινωνία ἔχει ὑψηλό δείκτη προσδοκιῶν, τά ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα προσδίδουν καί βάσιμα ἐλπίζουν στήν κοινωνική τους ἀνέλιξη ἐνῶ ἡ χώρα, ὡς σύνολο, πιστοποιεῖ τήν καθολική ἀνωτερότητά της ἀπέναντι στόν γύρω της γεωγραφικό καί πολιτικό χῶρο. Δέν ζοῦμε δηλαδή σέ ἐποχές κρίσης ἢ ἀγωνίας, κανένα ἀπό τά κοινωνικά στρώματα πού εἶναι σέ θέση νά ὑπαγορεύσουν καί νά χρησιμοποιήσουν τήν ἱστορία δέν πιέζεται ἢ συνθλίβεται ὥστε νά χρειάζεται τήν προσφυγή σέ ἀπόλυτες καί μεταφυσικές ἀλήθειες. Τό σχῆμα τῆς ἀντιπαλότητας ἀνάμεσα στήν καθαρῆ καί προαιώνια ἑλληνική φυλή καί τούς γύρω της ἐπίβουλων σκοτεινῶν

ἐχθρῶν δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει στίς μέρες μας περιορισμένη καί ἀσταθὴ πελατεία.

Ἐκεῖνο πού ἀπομένει εἶναι μιά στενὴ παρέα νοσταλγῶν τῆς ἐποχῆς τῆς καθαρότητος πού, πιεζόμενοι, ἐπιχειροῦν νά καταγραφοῦν στίς παρυφές τῆς κυρίαρχης ρευστότητος μέ τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ αὐριανές ἐξελίξεις θά τοὺς δώσουν πρόσθετες εὐκαιρίες. Εἶναι ἕνας ὑπολογισμὸς πού, προερχόμενος μάλιστα ἀπὸ ἀνθρώπους ὑπερήλικες, ἔχει περισσότερο ὑπαρξιακὸ παρά πολιτικὸ χαρακτήρα. Περισσότερο καί ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀντῶνη Καρκαγιάννη ἡ αἴσθησις τῆς περιθωριοποίησης πρέπει νά προῆλθε ἀπὸ τοὺς 24 τόμους «ἀρχειακῶν ὑλικῶν» τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Ἐμφυλίου πού κυκλοφόρησε ἀπὸ τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ. Καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων, οἱ δεξιές ἀντιλήψεις περὶ τοῦ τί ἔγινε καί δέν θά ἔπρεπε νά ἔχουν παράπονο: τὰ δημοσιευμένα κείμενα εἶναι προσεκτικὰ ἐπιλεγμένα ὥστε νά μειώνουν τὸν ἀντίπαλο, νά ὑπαινίσσονται διάφορα εἰς βάρος του καί μερικές φορές νά παραπλανοῦν συνειδητὰ (γιά παράδειγμα τὰ ἀναφερόμενα στίς σχέσεις μεταξύ Στρατοῦ καί παρακρατικῶν - τρομοκρατικῶν ὁμάδων στὴν Πελοπόννησο ὅπου ὁ Στρατὸς ἐμφανίζεται νά κρατᾷ ἴσες ἀποστάσεις μεταξύ τῆς ὀργάνωσης Χ καί τῆς Ἀριστερᾶς!). Τὸ ζήτημα ὅμως πού ἐνοχλεῖ εἶναι ὅτι στὰ κείμενα αὐτὰ καταγράφεται καθαρὰ ἡ εἰκόνα ἐνός πολέμου καί ὄχι μιᾶς καταστολῆς ἀνταρσίας. Οἱ ἀπώλειες τοῦ Στρατοῦ, περίπου 13.000 ἀξιωματικοὶ καί ἄνδρες, ταυτίζονται μέ τίς ἀπώλειές του στὴ διάρκεια τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ καί Ἑλληνογερμανικοῦ Πολέμου (1940 - 1941), οἱ συγχρούσεις - καί ἐνίοτε οἱ καταστροφές πού ὑφίστανται οἱ κυβερνητικὲς δυνάμεις - παραπέμπουν σέ κανονικότατο πόλεμο καί ὄχι σέ μέτρα καταστολῆς καί δημόσιας τάξης. Καθὼς δέ ἀπὸ πουθενά δέν προκύπτει ὅτι πολεμοῦσαν Σλάβοι στό στρατόπεδο τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, πολὺ δύσκολα ἀκόμα καί ὁ πλέον προκατειλημμένος ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἀγνοήσει ἢ νά παρακάμψει τὴ στέρεα κοινωνικὴ βάση πάνω στὴν ὁποῖα στηρίζονταν ὁ Δημοκρατικὸς Στρατὸς.

Στὴν περίπτωση ταιριάζει ἀπόλυτα τὸ «καί ἐσύ Βροῦτε!». Ἵπάρχουν καταστάσεις στὴ ζωὴ πού σέ ἀναγκάζουν νά γίνεις σημαιοφόρος στὴν προάσπιση κάποιου τελευταίου χαρακώματος. Ἰδιαιτέρα ὅταν ἔχεις νά προασπίσεις τὴν ὑστεροφημία ἐνός χώρου καί μιᾶς οἰκογένειας. Κάνει θόρυβο αὐτὴ ἡ ἀπόφασις, δημιουργεῖ ἠχώ σέ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσις πού ἀγωνιοῦν ἀενάως γιά τὸ πῶς θά καλύψουν τὴν πολυλογία τους, βραχύβιο ὅμως. Ἡ προσαρμογὴ τῆς ἱστορίας στίς ἀνάγκες ἐνός χώρου προαπαιτεῖ εὐρύτερες κοινωνικὲς καί πολιτικὲς ἀνατροπές πού δέν διακρίνονται σήμερα παρά ὡς ἀσήμαντες πιθανότητες. Πολὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νά φανταστῆ τὴν ἀναβάθμισις τῶν ἀμετροπειῶν τοῦ κυρίου Χριστόδουλου σέ ἐπίσημη πολιτικὴ καί ἰδεολογία τῆς χώρας.

Γιώργος Μαργαρίτης

Ἐνωτικὰ πολιτικὰ σχήματα

Ὁ Μάντισον, ἕνας ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ ἀμερικανικοῦ συντάγματος, διακήρυξε ὅτι καθὲς κυβέρνησις στηρίζεται στὴν κοινὴ γνώμη. Ἡ Χ. Ἄρεντ, διακόσια χρόνια μετὰ, ἐπανέλαβε ὅτι στὴν κοινὴ γνώμη στηρίζεται κάθε πολιτικὴ πρακτικὴ.

Στὴν Εὐρώπη, πού ἐπιμένει νά συνδέει τόν Διαφωτισμό μέ τὴν ἐργαλειακὴ σκέψη (νομιμοποιώντας, ἔτσι, καὶ τὴ βία γιὰ τόν κατ' ἐξοχὴν ἐργαλειακὸ χαρακτήρα της) ἢ κοινὴ γνώμη, ἐδῶ καὶ καιρὸ, ἐνσαρκώνει στὸ πρόσωπο ἑνὸς αὐταρχικοῦ, πλὴν, ὅμως, καὶ «ξένου» πολιτικοῦ, τόν διάβολο. Ἀποτέλεσμα εἶναι νά δέχεται τὴν πολεμικὴ ἀναμέτρηση μέ τοὺς ἀμάχους πού αὐτός ὁ «διάβολος» κυβερνᾷ, μέ τὴν ἰδέα ὅτι σέ ἀνάλογα μέσα θά κατέφευγε καὶ ὁ ἴδιος, ἂν ἦταν νά ἀναμετρηθεῖ μέ τοὺς ἀντιπάλους του. Ἔτσι, μέ τὴ συναίνεσή της, ἡ ἄνοιξη τοῦ 1999 θά μείνει γιὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες μιά μαύρη σελίδα στὴν ἱστορία τῆς Δύσης, τὴν ὁποία ἡ κοινὴ γνώμη τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν θά ἀπωθήσει καὶ πάλι γιὰ νά στηρίξει, ἂν χρειαστεῖ, ἀνάλογες πολιτικὲς πρακτικὲς.

Γιατί ἡ κοινὴ γνώμη, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ κοινοῦ νοῦ, μαθαίνει νά ἀπωθεῖ τὴν ἱστορικὴ μνήμη. Τὴν πολιτικὴ θεωρία πού ἐξετάζει τίς σχέσεις κυριαρχίας ἢ ἐξουσίας πού καθορίζουν ὅσα κάνουν καὶ ὅσα παθαίνουν οἱ ἄνθρωποι, στὸ δημόσιο βίο τους, μπορεῖ νά τὴν πληροφορηθεῖ ἀπὸ τὰ ἄρθρα τῶν διανοουμένων στὸν Τύπο (ὅσα ὑπάρχουν) ἀλλὰ ἀμελεῖ, ἐλλείπει χρόνου ἢ ἐνδιαφέροντος. Μέ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ δέν ἔχει λόγο οὔτε αὐτὴ νά ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἱστορία καὶ συνακόλουθα γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρία, ἔτσι πού ἡ τελευταία νά ἀποδεικνύεται κτῆμα ἐς αἰεὶ τῆς ἀνθρώπινης λήθης.

Ἡ κριτικὴ παρέμβαση τοῦ Χάμπερμας, πού ξανάθεσε ὡς γνώμονα τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τὴν ἀλήθεια, ἀντιπαραθέτοντας στοὺς καταναγκαστικούς κανόνες πού ὀρίζουν τὴ γνώμη τοὺς κατευθυντήριους κανόνες πού στηρίζει ἡ ἀλήθεια, θυμίζει τὸ δράμα τῶν φιλοσόφων νά σκέφτονται γιὰ λογαριασμό ὄλων, ἀλλὰ νά μὴν τοὺς ἀκούει κανεὶς. Παρ' ὅλ' αὐτά, σταχυολογῶ, ἀτάκτως, ἐδῶ, ἐλάχιστα δείγματα ἀπὸ τὴν παράδοση πού δημιούργησε ἡ δυτικὴ πολιτικὴ σκέψη, στὴ θέλησή της νά μετατρέψει τὸν κλειστὸ κύκλο τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς στὴν ὠμότητα σέ σπείρα προόδου.

Τὸν 18ο αἰ., ὅταν ἀναγνωρίσθηκε ἡ σημασία τῶν ἀνεξάρτητων ἐθνικῶν κρατῶν, ὁ νεωτεριστὴς Μοντεσκιέ, στὸ περίφημο *Πνεῦμα τῶν νόμων*, ἐκθειάζει τὰ πλεονεκτήματα τῆς ὁμοσπονδιακῆς διακυβέρνησης. Ἐπειδὴ μικρὰ κράτη μέ δημοκρατικὸ ἢ ἀριστοκρατικὸ πολίτευμα εἶναι καταδικασμένα νά καταστραφοῦν ἀπὸ μιά ξένη δύναμη, ἐπινοήθηκε, λέει ὁ Γάλλος φιλόσοφος, ἡ σύμβαση τῆς ὁμοσπονδιακῆς δημοκρατίας γιὰ νά ἀποφευχθεῖ αὐτὸ τὸ ἄλλως ἀναπόφευκτο κακό.

Σ' αὐτὴ τὴ σύμβαση συναينوῦν πολλὰ πολιτικὰ σώματα ἰδρύοντας μίαν ἑταιρεία ἑταιρειῶν. Αὐτὸ συνέβηκε στὴν Ἑλλάδα μέ τίς συμπολιτεῖες πού τὴν ἔκαναν νά θάλλει γιὰ μεγάλο διάστημα, πρὶν ὀδηγηθοῦν στὴν κατάρρευσή τους. Μέ τὴν ἴδια σύμβαση, οἱ Ρωμαῖοι ἐπληξαν ὀλόκληρο τὸν κόσμον κι ὅταν ἡ Ρώμη ἔφτασε στὸ ἀπόγειο τοῦ μεγαλείου της, οἱ βάρβαροι δέν θά μπορούσαν νά τῆς ἀντισταθοῦν ἂν, ἐξαιτίας τοῦ φόβου, δέν συνασπίζονταν, ἐκεῖθεν τοῦ Δούναβη καὶ τοῦ Ρήνου. Πολλοὺς αἰῶνες μετὰ, ἡ Ὁλλανδία, ἡ Γερμανία καὶ οἱ ἐλβετικὲς συνομοσπονδίες θεωρήθηκαν γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, συνεχίζει ὁ Μοντεσκιέ, αἰώνιες δημοκρατίες.

Αἰώνιες γιατί, ὅπως ἐξηγεῖ, μιά ὁμοσπονδιακὴ δημοκρατία εἶναι ἰκανὴ νά ἀντισταθεῖ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπίθεση καὶ συγχρόνως νά διατηρήσει τὸ μεγαλεῖο της, χωρὶς νά διαφθαρεῖ ἐσωτερικά. Κι αὐτὸ τὸ πετυχαίνει γιατί εἶναι μιά ἔνωση πού προλαμβάνει ὅλα τὰ ἄτοπα, ὅπως λχ. τὸν σφετερισμὸ τῆς ἐξουσίας ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τὰ ὁμόσπονδα κράτη ἢ ἀπὸ τὴν αὔξηση τῆς ἰσχύος τοῦ ἑνὸς ἔναντι ὄλων τῶν ἄλλων ἢ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ ἑνὸς σέ ἕνα ἄλλο, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ἀπὸ τίς ἐξεγέρσεις στὸ ἐσωτερικὸ ὀρισμένων ἢ ἀπὸ τίς τυχόν καταχρήσεις τους,

πράγματα, ὅλα αὐτά, πού δέν θά ἔβρισκαν σύμφωνα τά ὑπόλοιπα.

Στό ἐσωτερικό τους, οἱ ὁμόσπονδες δημοκρατίες ἐξασφαλίζουν τά πλεονεκτήματα πού παρουσιάζει ἡ ἐσωτερική διακυβέρνηση μιᾶς μικρῆς χώρας, ἐνῶ στό ἐξωτερικό ἔχουν ὅλα τά πλεονεκτήματα τῶν μεγάλων καί ἰσχυρῶν κρατῶν. Καί ἐπειδή τό πνεῦμα τῆς μοναρχίας εἶναι ὁ πόλεμος καί ἡ ἐπέκταση, ἐνῶ τῆς δημοκρατίας ἡ εἰρήνη καί ἡ μετριοπάθεια, ὁ Μοντεσκιέ θεωρεῖ τήν ὁμοσπονδιακή σύμβαση ἰδεώδη γιά τίς μικρές δημοκρατίες, πού μέσα ἀπό τή σύμπραξή τους ἀποκτοῦν τή δύναμη μιᾶς μεγάλης χώρας.

Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα (σέ ἐμᾶς, ὁ Ρήγας, μετά τό ξέσπασμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, εἶχε, ἦδη, ὀραματισθεῖ μία συνομοσπονδία βαλκανικῶν καί μεσογειακῶν κρατῶν) ὁ Πрунтон, ὑπέρμαχος τοῦ δόγματος τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων τῆς Δύσης, ἀντιμετωπίζει τήν ὁμοσπονδία ὡς τό κατ' ἐξοχήν ἐνδεδειγμένο σχῆμα γιά τήν πολιτική μορφοποίηση ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας.

Κατά τήν κρίση του, ὅσο πληρέστερη εἶναι ἡ ἐφαρμογή τῆς ὁμοσπονδιακῆς ἀρχῆς τόσο καλύτερα διασφαλίζονται οἱ ἐθνότητες καί τό αἶσθημα τῆς πατρίδας, τῆς οἰκογένειας, τῶν ἐδαφικῶν κτήσεων στή συνείδηση τῶν λαῶν. Κι ἀναφερόμενος στό βελγικό ἢ τό ἐλβετικό κράτος, θυμίζει ὅτι δέν πρόκειται γιά ἐθνικά κράτη, ἀλλά γιά πολιτικές ἐνώσεις δυό ἢ τριῶν τμημάτων ἀπό διαφορετικές φυλές. Ἔτσι, λέει ὁ Πрунтон, ὅσοι ἐπιδιώκουν τήν ἀποκατάσταση ἐθνικῶν κρατιδίων δέν ἔχουν αἶσθηση τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καί ὁ ἐθνικισμός εἶναι τό ἄλλοθι πού χρησιμοποιοῦν γιά νά ἀποφύγουν εὐσχήμως τήν οἰκονομική ἐπανάσταση.

Ὁ σοσιαλιστής Πрунтон εὐελπιστοῦσε ὅτι, ὕστερα ἀπό πολλές διακυμάνσεις, τά μεγάλα κράτη θά ἔχαναν τόν συγκεντρωτικό χαρακτήρα τους, γιά νά γίνουν ὁμόσπονδα, προωθώντας τό καθεστῶς τῶν ἀμοιβαίων ἐγγυήσεων καί τῶν κοινῶν νόμων. Μόνον ὑπ' αὐτές τίς συνθῆκες ἔκρινε ὅτι ἡ δημοκρατία τῶν λαῶν θά μπορούσε νά βγεῖ ἀπό τόν μυστικισμό της καί νά πάρει τή μορφή μιᾶς ὁμοσπονδίας ὁμοσπονδιῶν.

Ὅπως καί ὁ Τοκβίλ στό διάσημο βιβλίο του Ἡ δημοκρατία στήν Ἀμερική, τήν ἴδια περὶ τοῦ ἐποχῆ, ὁ Πрунтон εἶχε κατά νοῦ τό μοντέλο τῆς ὁμόσπονδης δημοκρατίας τῶν ΗΠΑ πού δημιουργήθηκε μέ τήν κήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀγγλικῶν ἀποικιῶν. Ἡ δημοκρατία αὐτή, σ' ὅλο τόν 19ο αἰ., ἐνισχυόταν πληθυσμιακά ἀπό τό μεγάλο ρεῦμα Ἀγγλοσαξόνων στήν ἀρχή, Σκανδιναβῶν καί Γερμανῶν, στή συνέχεια, καί μεσογειακῶν καί σλαβικῶν, τέλος, μεταναστῶν γιά νά θεμελιωθεῖ, ἔτσι, ἕνα νέο ἔθνος στό ὁποῖο πολιτικά ἐνσωματώθηκαν μαῦροι, Ἰνδιάνοι (ὅσοι ἀπέμειναν ἀπό τίς ἄγριες γενοκτονίες τῶν Ἰσπανῶν καί τῶν Ἀγγλων) καί Ἀσιάτες.

Ὅσοι, τό '70, διαβάσαμε τήν *Pax Americana*, θυμόμαστε τό μόντο πού προτάσσει ἡ ἔκδοσή. Τό ὑπογράφει στήν Οὐάσιγκτον, τό 1821, ὁ Τζ. Κ. Ἄνταμς:

«[...] Ἡ καρδιά τῆς Ἀμερικῆς... γνωρίζει καλά ὅτι ἂν ποτέ στρατευόταν γιά σκοπούς διαφορετικούς ἀπό τοὺς δικούς της, ἀκόμη κι ἂν αὐτοί οἱ σκοποὶ θά εἶχαν γιά στόχο τήν ἀνεξαρτησία ἑνός ἄλλου ἔθνους, θά μπορούσε νά παρασυρθεῖ ἀνεπανόρθωτα σέ ὅλες ἐκεῖνες τίς διαμάχες τῶν συμφερόντων καί τῆς ἰντριγκας, τῆς ἀτομικῆς ἀπληστίας, τοῦ φθόνου καί τῆς φιλοδοξίας —σέ ὅλους ἐκείνους τοὺς πολέμους πού γίνονται δῆθεν γιά τήν ἐλευθερία. Οἱ θεμελιώδεις πολιτικές της ἀρχές θά περνοῦσαν ἀνεπαίσθητα ἀπό τή σφαῖρα τῆς ἐλευθερίας στή σφαῖρα τῆς βίας... Ἡ Ἀμερική θά ἔχανε τήν

αὐτοκυριαρχία της καί θά κινδύνευε νά γίνει ὁ δικτάτορας τοῦ κόσμου».

Ὁ ἄνθρωπος πού ὑπογράφει τά παραπάνω λόγια, γνωρίζει τήν ἱστορία, ἔχει πείρα τῆς πολιτικῆς καί ἐπιπλέον τό πλεονέκτημα νά τήν ξαναθέτει ὑπό κρίση, μέ γνώμονα τά συμπεράσματα τῆς πολιτικῆς σκέψης πού ζυγίζει γεγονότα καί καταστάσεις ὥστε νά ὑποδείξει τή διέξοδο στά ἀδιέξοδα πού προκαλοῦν οἱ πολιτικές πρακτικές, ὅταν, μέ μέτρο τήν κυριαρχηση καί τόν ἐγωτισμό, ὀδηγοῦν σέ διαχωριστικά καί ὄχι ἐνωτικά πολιτικά σχήματα. Πέντε χρόνια πρὶν, ὁ Σταντάλ, γνώστης τῆς τότε εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς καί διπλωματίας, σέ ἓνα ἄρθρο του γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας, ἔβλεπε ὡς μόνη λύση γιά τή διχόνοια πού χώριζε τούς Ἕλληνες τή δημιουργία μιᾶς συνομοσπονδίας κρατιδίων στόν ἐλλαδικό χῶρο.

Βέβαια τό 1821 εἶναι πολύ μακρινό κι οὔτε ζοῦμε στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὅταν ὁ συγγραφέας τῆς *Pax Americana* ἀναφερόταν στή θέληση τῆς Εὐρώπης γιά ἀνεξαρτησία καί ἐνότητα.

Τριάντα χρόνια μετά, εἶχαμε τή θλιβερή τύχη νά ξανασκεφθοῦμε ὅτι ἡ ἱστορία δέν προχωρεῖ διορθώνοντας λάθη, μέ βάση κατευθυντήριους κανόνες στήν ἐσωτερική καί ἐξωτερική πολιτική μικρῶν ἢ μεγάλων χωρῶν, ἀλλά ἐπαναλαμβάνοντάς τα, μέ μιάν ἀσύλληπτη ξεροκεφαλιά, τήν ξεροκεφαλιά πού ὑπαγορεύει τό ἐνστικτο τῆς κυριαρχησης, ὅταν, ὄντας τυφλό, κλείνει, ἐπιπλέον, τά αὐτιά σέ ὅσα σκέφτεται ἡ συνείδηση, ὅταν ἀποκτήσει ἓναν ὀρίζοντα. Μ' αὐτή τήν ἀμοιβαία κώφευση συνειδητοῦ - ἀσυνείδητου, ἡ ἱστορία ἀντί νά προχωρεῖ ἀπό τό παρελθόν στό μέλλον, ὀπισθοδρομεῖ ἀπό τό τώρα στό παρελθόν, καί κάθε φορά πού ὀπισθοδρομεῖ, ἐπαναλαμβάνεται.

Ἔτσι, σήμερα, ἡ κοινή γνώμη τῆς Δύσης συναινεῖ στή δημιουργία μικρῶν ἐθνικῶν κρατιδίων πού ἔχουν ἐκ τῶν προτέρων ὑπονομεύσει, μέ μίση, τούς μεταξύ τους δεσμούς, στή θέλησή τους νά περιφρουρήσουν τό ἐθνικό αἶσθημα, τό ὅποιο οὕτως ἢ ἄλλως θά ἐξασφάλιζαν, στό πλαίσιο πολιτικῶν ἐνώσεων τύπου συμπολιτείας ἢ ὁμοσπονδίας.

Οἱ μεγάλες δυνάμεις πού χρωστοῦν τή δύναμή τους σέ ἐνωτικά πολιτικά σχήματα, μέ τό ἄλλοθι τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, εὐνοοῦν τά διαχωριστικά σχήματα, παγιδεύοντας τά μικρά ἔθνη στό αὐτεξούσιο τῶν ἐπεμβάσεών τους. Λέω ἄλλοθι, γιατί εἶναι κοινή συνείδηση ὅτι ὁ σεβασμός τῶν δικαιωμάτων δέν κατακτᾶται μέ τίς τεχνολογίες τῆς ἐξολόθρευσης ἀλλά μέ τήν παιδεία καί τήν καλλιέργεια τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος, στό ἐσωτερικό καί στό ἐξωτερικό τῶν μικρῶν καί τῶν μεγάλων χωρῶν.

Ἀλεξάνδρα Δεληγιώρη

Τό ἄρθρο αὐτό στάλθηκε γιά δημοσίευση στό *BHMA* τῆς Κυριακῆς, στίς ἀρχές Μαΐου, καί παρέμεινε, ἔκτοτε, ἀδημοσίευτο. Ὁ πόλεμος στή Σερβία στό μεταξύ ἔληξε καί δέν βρῆκα τό χρόνο νά τό στείλω σέ κάποιαν ἄλλη ἐφημερίδα ἢ περιοδικό. Διαβάζοντας τήν παρουσίαση του συγγραφέα Δημήτρη Νόλλα στήν Κυριακάτικη *Καθημερινή*, στή στήλη «Πρόσωπα» (26.9.99) τοῦ Ἡ. Μαγκλίνη καί τό σχόλιό του γιά τή λαμπρή ἀπουσία των λογοτεχνῶν ἀπό τίς διαμαρτυρίες κατά τῶν βομβαρδισμῶν, τό ξαναθυμήθηκα. Τό ζήτημα πού θέτει τό ἄρθρο, παρά τήν ἀνεπικαρτότητά του, καί ἴσως χάρη σ'αὐτήν, διατηρεῖ, πιστεύω, τό ἐνδιαφέρον του.

ΤΑ ΠΣΕ, ΤΟ ΣτΕ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Λόγος περί νομιμοφροσύνης καί ἄλλων ἀμφιλεγόμενων ἐννοιῶν

τοῦ Νίκου Θεοτοκά

*Κύριε κύρ' εἰσαγγελέα
Βάλ' τους στόν Γεντί Κουλέα...*

Στό σημείωμα πού ἀκολουθεῖ, ἀντί νά ἐπαναλάβω εἰπωμένα ἐπιχειρήματα ἐναντίον τοῦ θεσμοῦ τῶν ΠΣΕ, θά περιγράψω καί θά σχολιάσω κάποια γεγονότα.

Ὅπως εἶναι γνωστό, κατά τά δύο τελευταῖα χρόνια τό Πολυτεχνεῖο Κρήτης ἀντιμετωπίζει τίς συνέπειες τῆς ἀπόφασης τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καί τῆς ἀπελθούσας Πρυτανείας τοῦ Ἰδρύματος νά ἐπιβάλουν τή λειτουργία τριῶν Προγραμμάτων Σπουδῶν Ἐπιλογῆς (ΠΣΕ Καλῶν Τεχνῶν καί Σύγχρονης Τεχνολογίας, ΠΣΕ Μηχαντρονικῆς καί Ἰατρικῶν Ἐφαρμογῶν, ΠΣΕ Τεχνολογίας Ὑλικῶν καί Κατασκευῶν) πού ὑποδέχθηκαν καί «ἐκπαιδεύουν» φοιτητές δίχως νά πληροῦνται οὔτε κἀν αὐτές οἱ τυπικές καί οὐσιαστικές προϋποθέσεις πού προβλέπει ἡ ὑπουργική ἀπόφαση περί ἵδρυσης καί λειτουργίας τῶν ΠΣΕ.

Καθώς προκύπτει ἀπό πλῆθος στοιχείων πού εἶδαν τό φῶς τῆς δημοσιότητας, ἡ ἵδρυση καί λειτουργία τῶν ΠΣΕ τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης πάσχει ἀπό σωρεία παρανομῶν καί παρατυπιῶν. Ἡ ἀπελθούσα Πρυτανεία ἀρκέστηκε νά ἀποσπάσει τήν ἐπί τῆς ἀρχῆς ἐγκριση τῆς Συγκλήτου γιά τήν ἵδρυσή τους. Ὡστόσο, ἡ ἐγκριση τῶν ὀλιγοσέλιδων σχετικῶν εἰσηγητικῶν ἐκθέσεων πού ὑποβλήθηκαν στή συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου (26.11.97) δέν μπορεῖ νά ὑποκαταστήσει τίς προβλεπόμενες ἀπό τό νόμο τυπικές καί οὐσιαστικές προϋποθέσεις γιά τήν ἵδρυση ΠΣΕ. Οὔτε ὑποβλήθηκαν πρὸς τή Σύγκλητο οὔτε, συνεπῶς, ἐγκρίθηκαν νομίμως τά ἀπαιτούμενα τεχνικά δελτία. Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι τά ΠΣΕ τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης ἔχουν ἐγκριθεῖ τρεῖς ὀλόκληρους μῆνες πρῖν ἀπό τή δημοσίευση στό ΦΕΚ τῶν ὑπουρ-

γικῶν ἀποφάσεων πού προβλέπουν τίς προϋποθέσεις καί τή διαδικασία ἵδρυσης ΠΣΕ στά ἑλληνικά ΑΕΙ καί ΤΕΙ (Υ.Α. Β1/138, 139, 140/ΦΕΚ 197/03.03.98). Ἀκόμα καί ἡ ἡμερομηνία πρόσκλησης τῶν ἐνδιαφερομένων νά ὑποβάλουν ὑποψηφιότητα ἐγγραφῆς τους στό ΠΣΕ (27.02.98) προηγήθηκε τῆς δημοσίευσης τῆς σχετικῆς ὑπουργικῆς ἀπόφασης. Ἡ δέ ὑπουργική ἀπόφαση πού ἵδρυσε τά ἐν λόγω ΠΣΕ δημοσιεύθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, στό ἴδιο ΦΕΚ στό ὁποῖο προβλέφθηκε καί ἡ ἵδρυση τῶν ΠΣΕ γενικῶς. Ἄς περιοριστοῦμε σ' αὐτές τίς, μεταξύ ἄλλων πολλῶν, μείζονες αἰτίες γιά τίς ὁποῖες φαίνεται νά πάσχει τυπικά ἡ ἵδρυση τῶν ΠΣΕ στό Πολυτεχνεῖο Κρήτης.

Πέραν τῶν ἀνωτέρω πού ἀφοροῦν στό νόμιμο ἢ μή τῆς ἵδρυσῆς τους, καί ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τῶν συγκεκριμένων ΠΣΕ δέν πληροῖ τίς προϋποθέσεις τοῦ νόμου. Τά ΠΣΕ ἀπονέμουν τίτλο σπουδῶν ἰσότιμο μέ τά πτυχία τῶν ΑΕΙ. Κατά συνέπεια, ἀκόμα καί σ' αὐτόν τόν ἀντιακαδημαϊκό καί νεοφιλελεύθερο θεσμό προβλέπονται συγκεκριμένες τυπικές διαδικασίες ἐγκρισης τῶν σχετικῶν προγραμμάτων σπουδῶν. Στό Πολυτεχνεῖο Κρήτης δέν τηρήθηκε καμία ἀπό τίς προβλέψεις τοῦ νόμου πού θά μπορούσαν νά διασφαλίσουν τήν ἐποπτεία τῶν ΑΕΙ στίς ἐκπαιδευτικές ὑπηρεσίες πού προσφέρουν τά ΠΣΕ. Οὔτε οἱ Γενικές Συνελεύσεις τους συγκροτήθηκαν ὅπως προβλέπει ἡ οἰκεία ὑπουργική ἀπόφαση ὥστε νά ἀποφασίσουν γιά τό περιεχόμενο τῶν προγραμμάτων σπουδῶν οὔτε καί ἡ Σύγκλητος τοῦ ἰδρύματος ἔλαβε ἀρμοδίως σχετικές ἀποφάσεις. Πέρα λοιπόν ἀπό τίς τυπικές ἀτέλειες, γιά νά τό πῶ μέ τήν πιό ἀνώδυνη ἐκφραση, πού ἀφοροῦν στήν ἵδρυση καί τή λειτουργία τους, τά ἐν

λόγω ΠΣΕ δέν πληροῦν ἐπί τῆς οὐσίας τίς προϋποθέσεις πού θά ἐπέτρεπαν σέ ἓνα ΑΕΙ νά ἀπονέμει στούς ἀποφοίτους τούς πανεπιστημιακά πτυχία. Κι ἄς ἀντιπαρέλθουμε ὅλες τίς παρατυπίες πού, ὅπως καταγγέλθηκε χωρίς νά ἔχει διαψευστεῖ, σημειώθηκαν στόν τρόπο ἐπιλογῆς τῶν φοιτητῶν οἱ ὁποῖοι ἀπέκτησαν δικαίωμα ἐγγραφῆς στά συγκεκριμένα προγράμματα.

Ἡ λειτουργία τῶν ΠΣΕ ὀδήγησε τό Πολυτεχνεῖο Κρήτης σέ βαθύτατη κρίση. Κινητοποιήσεις, καταλήψεις, ἀντεγκλήσεις μεταξύ φοιτητῶν καί σπουδαστῶν τῶν ΠΣΕ, ἀπειλές καί βιαιοπραγίες, κατάργηση τῶν συλλογικῶν ὀργάνων διοίκησης τοῦ ΑΕΙ. Μπροστά σέ μιά κατάσταση διάλυσης τοῦ Ἰδρύματος, ἐπί ἓναν ὀλόκληρο χρόνο, ὁ πρύτανης τοῦ Πολυτεχνείου ἀρνιόταν νά συγκαλέσει τή Σύγκλητο γιά νά ἐπιληφθεῖ τοῦ προβλήματος καί νά ἐπαναφέρει τή νομιμότητα. Κατόπιν τούτου, φοιτητές καί καθηγητές τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης, τό Τεχνικό Ἐπιμελητήριο Ἑλλάδος καί ἡ Σχολή Καλῶν Τεχνῶν προσέφυγαν στό ΣτΕ ζητώντας τήν ἀκύρωση τῆς ἀπόφασης ἴδρυσης τῶν τριῶν ΠΣΕ. Τέλος, περί τά τέλη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1998-1999, γιά τυπικούς λόγους, προκηρύχθηκαν πρυτανικές ἐκλογές καί ἡ ψήφος τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας ἀνέδειξε τούς πολεμίους τῶν ΠΣΕ στήν Πρυτανεία τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης.

Ἡ νέα διοίκηση τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης, πού προέκυψε ἀπό τίς ἐκλογές αὐτές, ἀπόφασε, ὡς ὀφείλε, νά θέσει τό πρόβλημα λειτουργίας τῶν ΠΣΕ στή Σύγκλητο τοῦ Ἰδρύματος. Κατά τή σχετική συνεδριάσή της ἡ Σύγκλητος ἀπόφασε νά παύσει ὀριστικά ἡ λειτουργία τῶν ΠΣΕ στό Πολυτεχνεῖο. Ἐπιπλέον, ἡ νέα Πρυτανεία τοῦ Ἰδρύματος ὑπέβαλε συγκεκριμένες προτάσεις γιά τήν ἀπορρόφηση τῶν σπουδαστῶν τῶν τριῶν ΠΣΕ. Τίς ἀποφάσεις τῆς Συγκλήτου ἀκολούθησαν δηλώσεις τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας ὅτι, σέ κάθε περίπτωση, τά ΠΣΕ θά λειτουργήσουν. Παράλληλα, ὁ ὑπουργός Δικαιοσύνης ζήτησε ἀπό τόν Εἰσαγγελέα Ἐφετῶν Κρήτης νά διενεργήσει κατεπειγόντως ἔνορκη προανάκριση γιά νά ἀπαγγελοῦν κατηγορίες κατά τῶν μελῶν τῆς Συγκλήτου γιά παράβαση καθήκοντος. Σχεδόν ταυτόχρονα, μέ ἐπιστολή του στήν ἐφημερίδα *Τά Νέα* (01.09.99), ὁ καθηγητής τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου στό Πάντειο Πανεπιστήμιο Δημήτρης Τσάτσος παρένθετη κρίση τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης. «Ὡς ἀναγνώστης», ὅπως ἐπισημαίνει, καί ὄχι ὡς «τακτικός συνεργάτης» του ἐντύπου, ζήτησε τήν «κριτική ἐγρήγορηση τῆς ἐγκριτῆς ἐφημερίδας» γιά τήν καταστολή τοῦ «σκανδαλώδους θεσμικοῦ πραξικοπήματος» στό ὁποῖο, κατά τή γνώμη του, προέβη ἡ Σύγκλητος. Κι ἀκόμη, στήν κατακλείδα τῆς ἐπιστολῆς του, συντάσσεται μέ τήν ἐνέργεια τοῦ ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης, προδικάζοντας μάλιστα τήν κρίση τῶν ἀρμόδιων εἰσαγγελικῶν καί δικαστικῶν ἀρχῶν. Τούς ὑποδει-

κνύει δηλαδή ὅτι «οἱ κυρώσεις πρέπει νά εἶναι παραδειγματικές, ἀσχέτως πρὸς ὅσα νομικά προβλήματα τυχόν παρουσιάζουν τά ΠΣΕ». Τό ὕφος, τά ἐπιχειρήματα καί ἡ ἐτυμηγορία τοῦ Δ. Τσάτσου μαρτυροῦν ἀδιαφορία πρὸς τά πραγματικά περιστατικά, πρὸς τίς τυπικές καί τίς οὐσιαστικές πτυχές τοῦ προβλήματος.

Θά ἀναφερθῶ στό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς Τσάτσου. Πρὶν ἀπό αὐτό, ὅμως, θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω μιά ἀπόπειρα «σκανδαλώδους θεσμικοῦ πραξικοπήματος» πού ἐπιχειρήθηκε ἀλλά δέν τελεσφόρησε στό Πάντειο Πανεπιστήμιο. Πρόκειται γιά γεγονός ὁμόλογα μέ ὅσα ἐκτυλίχθηκαν στό Πολυτεχνεῖο Κρήτης, τουλάχιστον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς κυβερνητικές μεθοδεύσεις γιά τήν ἴδρυση τῶν ΠΣΕ. Καί στό Πάντειο, λοιπόν, «ιδρύθηκαν» ΠΣΕ. Τό ὑπουργεῖο Παιδείας, δηλαδή, δίχως νά ἔχουν προηγηθεῖ οἱ κατά νόμο προβλεπόμενες διαδικασίες, ἐξήγγειλε τή λειτουργία Προγραμμάτων Σπουδῶν Ἐπιλογῆς στό Ἰδρυμα, ἀνακοίνωσε δημοσίως ὅτι τά ΠΣΕ τοῦ Παντείου θά λειτουργήσουν καί θά ὑποδεχθοῦν φοιτητές. Κατόπιν τούτου, ὑπηρεσίες τοῦ Παντείου ἀρχισαν νά ἐνημερώνουν τούς ἐνδιαφερόμενους ὑποψηφίους ἐνῶ ὁ ὑπουργός Παιδείας ἐγκαινίασε στήν ἰδιαίτερη πατρίδα του τίς ἐγκαταστάσεις ἐνός ἀπό αὐτά. Τέλος, κι αὐτό εἶναι σκανδαλώδες, τό Πανεπιστήμιο εἰσέπραξε τήν πρώτη δόση ἀπό τούς πόρους τοῦ ΕΠΕΑΕΚ πού θά χρηματοδοτοῦσαν τό ἐγχείρημα: περίπου ἑκατὸν ἑβδομήντα ἑκατομμύρια. Ὅπως καί στό Πολυτεχνεῖο Κρήτης, ἔτσι καί ἐδῶ τό ὑπουργεῖο καί οἱ ὑποστηρικτές τῶν ΠΣΕ ἐπικαλέστηκαν «ἀποφάσεις» συλλογικῶν ὀργάνων. Μόνο πού στό Πάντειο, σέ ἀντίθεση μέ τό Πολυτεχνεῖο Κρήτης, οἱ κινητοποιήσεις τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νά συνεδριάσει ἡ Σύγκλητος γιά νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα τῶν ΠΣΕ καί νά λάβει σχετικές ἀποφάσεις. Ἡ Σύγκλητος, λοιπόν, θεώρησε ὅτι ὁ θεσμός τῶν ΠΣΕ δέν συνάδει μέ τήν ἐπιστημονική φυσιογνωμία τοῦ πανεπιστημίου καί ὅτι ἡ ἴδρυση τῶν συγκεκριμένων ΠΣΕ πάσχει ἀπό σοβαρότατες τυπικές ἀτέλειες. Ἐτσι, παρά τίς φορτικότερες πιέσεις πού ἀσκήθηκαν, παρά τίς μεθοδεύσεις γιά τήν *de facto* εἰσαγωγή φοιτητῶν, τά παντειακά ΠΣΕ ἔμειναν μόνο στά χαρτιά.

Ἄς ἐπιστρέψουμε, ὅμως, στήν προαναφερθεῖσα ἐπιστολή τοῦ Δ. Τσάτσου, ὅπου ἐγκαλεῖται ἡ Σύγκλητος τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης γιά τήν ἀπόφασή της νά διακόψει τή λειτουργία τῶν ΠΣΕ. Στό κείμενο αὐτό, ὁ καθηγητής τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, ἀντὶ νά προσφέρει ἐπιχειρήματα στή σχετική συζήτηση, περιορίζεται στό ρόλο αὐτόκλητου εἰσαγγελέα.

Ἀποφαίνεται, λοιπόν, ὅτι τά μέλη τῆς Συγκλήτου παρανόμησαν ἀποφασίζοντας τή μὴ λειτουργία ΠΣΕ στό Ἰδρυμα, ὅτι κατέλυσαν τό κράτος καί ὅτι, ὡς πρὸς αὐτά τά μείζονος σημασίας ἀδικήματα, κάθε

αναφορά «στό ουσιαστικό ζήτημα τῶν ἐνδεχομένων νομικῶν ἢ καί ἄλλων προβλημάτων» πού μπορεῖ νά παρουσιάσει ὁ νεόκοπος θεσμός ἢ ἡ ἴδρυση τῶν συγκεκριμένων ΠΣΕ συνιστᾷ «ὑπεκφυγή». Κατά τόν καθηγητή, ἡ παύση τῆς λειτουργίας τῶν ΠΣΕ δέν αἰτιολογεῖται ἀπό πλευρᾶς τυπικῆς νομιμότητας καί, συνεπῶς, ἡ ἀπόφαση τῶν μελῶν τῆς Συγκλήτου συνιστᾷ «θεσμικό πραξικόπημα» πού καταλύει τήν ἀρχή τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ διοικουμένου πρὸς τή διοίκηση καί θίγει τά νόμιμα συμφέροντα τῶν φοιτητῶν πού ἐνεγράφησαν σέ αὐτά. Ἐπιπλέον, κατά τόν Δ. Τσάτσο, ἡ Σύγκλητος προσέβαλε βαρύτατα τά μέλη καί τόν θεσμό τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, καθώς στήν ἀπόφασή της ἐπικαλέστηκε τόσο τίς ἀπόψεις τοῦ εισηγητῆ-δικαστῆ τοῦ ΣτΕ ὅσο καί «πληροφορίες» γιά τήν πορεία τῆς διάσκεψης. Γιά ὅλα τά ἀνωτέρω εἰσηγεῖται τήν «παραδειγματική τιμωρία» τῶν ἐνόχων.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τό τελευταῖο. Γράφει ὁ κ. καθηγητής:

«Οἱ ἰσχυριζόμενοι ὅτι γνωρίζουν ὅτι "ἐπίκειται ἡ ἐκδοσὴ τῆς [ἀπόφασης]", ὀφείλουν νά κατονομάσουν δημόσια τοὺς πληροφοριοδότες τους δικαστές. Προσωπικά, ὅμως, δέν δέχομαι ὅτι ὑπάρχει ἔστω κι ἓνα μέλος τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου τῆς χώρας πού παραβιάζει τή μυστικότητα τῶν διασκέψεων καί δίδει πληροφορίες γιά νά στηρίξει ἔκτροπα ὅπως αὐτά πού συνέβησαν στά Χανιά. Καί ἐδῶ τίθενται τελικά τά ἔκτροπα δύο ἀμείλικτα ἐρωτήματα: α) Ἄν κάποιος ἢ κάποιος δικαστὴς στήριξαν τελικά τά ἔκτροπα παρέχοντας πληροφορίες ἀπό τήν πορεία τῆς διάσκεψης ἢ τίς ἀπόψεις τοῦ εισηγητῆ-δικαστῆ, ἐξευτελίζοντας τό Δικαστήριον, πῶς καί γιατί δέν κινήθηκε πειθαρχική διαδικασία ἐναντίον αὐτῶν τῶν δικαστῶν; β) Ἄν, πάλι, οἱ ἐνοχοὶ τοῦ θεσμικοῦ πραξικοπήματος ψεύδονται, πῶς δέν ὑπέβαλαν οἱ βαρύτατα θιγόμενοι δικαστὴς μήνυση;»

Τά πραγματικά περιστατικά δέν δικαιολογοῦν τήν ὀργισμένη παρέμβαση τοῦ Δ. Τσάτσου. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ διοίκηση τοῦ Ἰδρύματος, ὡς παριστάμενος διάδικος κατά τήν ἐκδίκαση τῆς σχετικῆς ὑπόθεσης ἐνώπιον τοῦ ΣτΕ, ἔλαβε γνώση τοῦ περιεχομένου τῆς εἰσήγησης ἀπό τή δημόσια ἀνάγνωσή της. Ἐξάλλου, ὅπως σημείωσαν μέλη τῆς Συγκλήτου καί τῆς Πρυτανείας, «τά περισσότερα ΜΜΕ, ἔντυπα καί ἠλεκτρονικά, ἀνεφέρθησαν στό περιεχόμενο τῆς εἰσήγησης καί στήν ἐπικείμενη ἀπόφαση ἐνῶ σχολιασμό γιά τό θέμα ἔκανε καί ἡ ἡγεσία τοῦ ΥΠΕΠΘ». Συγκεκριμένα, ἀπό τήν 1η Ἰουλίου οἱ ἐφημερίδες (ἀκόμα κι ἐκείνη στήν ὁποία ἔστειλε τήν ἐπιστολή του ὁ Δ. Τσάτσος) φιλοξενοῦσαν ἀναλυτικά ρεπορτάζ γιά τήν ἐκβαση τῆς διάσκεψης τοῦ δικαστηρίου καί γιά τίς ἀντιδράσεις καί τίς σχετικές δημόσιες δηλώσεις τῆς ἡγεσίας τοῦ ΥΠΕΠΘ. Ἡ συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου,

γιά τήν ὁποία μιλοῦμε, ἔλαβε χώρα τήν 26η Αὐγούστου. Καί ἀπό τά πρακτικά προκύπτει ὅτι οὐδεὶς ἔκανε μνεῖα τῆς ἐπικείμενης ἀπόφασης τοῦ ΣτΕ. Ἄς μὴν ἐπιμείνουμε ὅμως ἄλλο στά περί προσβολῆς τοῦ δικαστηρίου κι ἄς ἔλθουμε στό περί «θεσμικοῦ πραξικοπήματος» θέμα πού θίγει ἡ ἐπιστολή Τσάτσου.

Ἡ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου τοῦ Ἰδρύματος νά παύσει τή λειτουργία τῶν ΠΣΕ ἔλαβε ὑπόψη βαρύνουσας σημασίας ουσιαστικά καί τυπικά στοιχεία, ὁρισμένα ἀπό τά ὁποία εἶναι ἄσχετα πρὸς τήν ἐκβαση τῆς ὑπόθεσης στό ΣτΕ. Ἡ Σύγκλητος διαπίστωσε ὅτι σημειώθηκαν παρανομίες καί οὐσιώδεις παραλήψεις κατά τή διαδικασία ἐγκρισης καί ἴδρυσης τῶν τριῶν ΠΣΕ. Ἐπιπλέον, ἡ Σύγκλητος ἔκρινε ὅτι οἱ πραγματικοὶ ὄροι λειτουργίας τῶν ΠΣΕ δέν πληροῦν τά κριτήρια προγραμμάτων πανεπιστημιακῶν σπουδῶν. Θά περιοριστῶ στό δεύτερο στοιχείο. Ἀνήκει στίς ἐκ τοῦ νόμου ἀρμοδιότητες τῆς Συγκλήτου νά κρίνει ἂν τηροῦνται οἱ ἀκαδημαϊκὲς προϋποθέσεις γιά τή χορήγηση πανεπιστημιακῶν τίτλων σπουδῶν στό οἰκεῖο Ἰδρυμα, πολύ περισσότερο πού οἱ Γενικὲς Συνελεύσεις τῶν ΠΣΕ τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης οὐδέποτε συγκροτήθηκαν κατά νόμο. Ἡ παύση τῆς λειτουργίας τῶν ΠΣΕ δέν συνιστᾷ, λοιπόν, «σκανδαλώδες θεσμικό πραξικόπημα» ἀλλὰ ἀπορρέει ἀπό τήν ὑποχρέωση τῆς Συγκλήτου νά τηρεῖ τό γράμμα καί τό πνεῦμα τοῦ νόμου ὅσον ἀφορᾷ στίς τυπικὲς καί οὐσιαστικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας καί τῆς χορήγησης πανεπιστημιακῶν τίτλων σπουδῶν. Ἐπιπλέον, ἡ νέα Διοίκηση τοῦ Ἰδρύματος ζήτησε ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ ὑπουργείου Παιδείας νά ἀντιμετωπιστεῖ τό πρόβλημα τῶν σπουδαστῶν τῶν ΠΣΕ καί ὑπέβαλε συγκεκριμένες προτάσεις γιά τήν προστασία τῶν «νόμιμων συμφερόντων» ὄσων, μέ καλή πίστη, ἐνεγράφησαν γιά νά σπουδάσουν στά Προγράμματα Σπουδῶν Ἐπιλογῆς.

Ἄν ὑφίσταται πρόβλημα, αὐτό ἔχει νά κάνει μέ τό γεγονός ὅτι ἓνα ἐπιφανές μέλος τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας ἀμφισβητεῖ οὐσιαστικά τό αὐτοδιοικητο τῶν ΑΕΙ. Ἀμφισβητεῖ τήν ἀρμοδιότητα τῶν Συγκλήτων νά ἐγγυῶνται τό κύρος τῶν πανεπιστημίων, τήν ποιότητα τῶν διατμηματικῶν ἢ διαπανεπιστημιακῶν προγραμμάτων σπουδῶν πού «φιλοξενοῦν», τό ἐπιστημονικό κύρος τῶν τίτλων σπουδῶν πού ἀπονέμονται. Συντάσσεται μέ τήν παρέμβαση τοῦ ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης πού ἐπιχειρεῖ νά ποινικοποιήσει τήν ἐκ τοῦ Συντάγματος καί τῶν Νόμων ὑποχρέωση τῶν συλλογικῶν ὀργάνων διοίκησης τῶν ΑΕΙ καί τῶν Συγκλήτων νά λαμβάνουν τίς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν στίς ἐκπαιδευτικὲς λειτουργίες τῶν ἰδρυμάτων.

Ἄν χρειάζεται νά ὑπενθυμίσουμε σ' ἓναν διαπρεπή καθηγητῆ τοῦ δικαίου ὅτι, ἐκ τοῦ νόμου, οἱ Σύγκλητοι ἔχουν τή γενική ἐποπτεία τῆς λειτουργίας τῶν ΑΕΙ καί τῆς τήρησης τῆς κείμενης νομοθεσίας. Ὅτι οἱ Σύγκλητοι καθορίζουν τή γενική ἐκπαιδευτι-

κή πολιτική, τόν προγραμματισμό και τήν ανάπτυξη των πανεπιστημίων. Ότι μπορούν να αποφασίσουν ακόμα και τή διακοπή τής λειτουργίας και τοῦ εκπαιδευτικοῦ ἔργου, ἂν θεωρήσουν ὅτι ἀντίκεινται στοὺς σκοποὺς και τίς ἀρχές τῶν ἰδρυμάτων. Ότι, τέλος, οἱ Σύγκλητοι δικαιούνται νά ἐγκρίνουν τή λήψη συγκεκριμένων μέτρων πρὸς ἀντιμετώπιση ἐπείγοντων ζητημάτων και ἔχουν ὅσες ἀρμοδιότητες δέν ἔχουν ἀνατεθεῖ εἰδικῶς σέ ἄλλα ὄργανα τῶν ΑΕΙ.

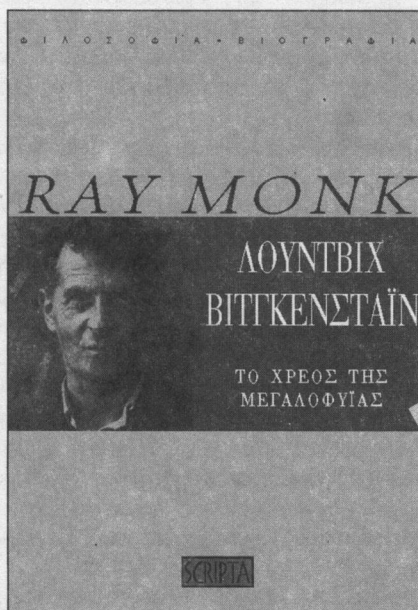
Ὁ Δ. Τσάτσος, ἀντί νά καταφέρεται ἐναντίον συναδέλφων του πού ὑπερασπίζονται τήν πανεπιστημιακή νομιμότητα, ὄφειλε, ὡς νομικός και ὡς ἐξέχον μέλος τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου, νά σχολιάσει τίς ἀνακοινώσεις τοῦ ΥΠΕΠΘ πού ὑποτίθεται ὅτι ἀπαντοῦσαν στή «σκοταδιστική» ἀπόφαση τοῦ ΣτΕ: «Τό ΣτΕ ἐξετάζει τή νομιμότητα και ὄχι τή σκοπιμότητα τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν τῆς κυβέρνησης [...]. Εἶναι αὐτονόητη ἡ ἀμετακίνητη δούληση τῆς πολιτείας ὄχι ἀπλῶς νά στηρίξει ἀλλά και νά ἀναπτύξει περαιτέρω τό θεσμό τῶν ΠΣΕ», ἀντέτεινε ἡ πολιτική ἡγεσία τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας και Θρησκευμάτων

στήν ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου. Καί ὁ ὑπουργός συμπλήρωσε: «Θά δώσουμε τή μάχη μεταξύ τῆς προόδου και αὐτῶν πού ἔχουν τά μάτια στραμμένα στόν 18ο αἰῶνα [...]. Ἄν ἤμουν ἐνθερμος ὑποστηρικτῆς τῶν ΠΣΕ, τώρα ἐγίνα φανατικός ὁπαδός τους [...] ἀφήστε και σ' ἐμᾶς λίγες ἐκπλήξεις». Θά ἤθελα πραγματικά νά μάθω τήν ἐπιστημονική γνώμη τοῦ συνταγματολόγου Δ. Τσάτσου γιά τό νομικό θέμα. Θά ἤθελα, ὅμως, περισσότερο νά γνωρίσω τήν ἄποψη και τά ἐπιχειρήματα τοῦ πανεπιστημιακοῦ Δ. Τσάτσου γιά τόν ἴδιο τό θεσμό τῶν ΠΣΕ, γιά τή σχέση του μέ τήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση και τόν δημόσιο χαρακτήρα της. Θά ἤθελα, τέλος, νά ἀκούσω τή γνώμη τοῦ διαπρεποῦς μέλους τῆς ἐπιστημονικῆς μας κοινότητας γιά τή σχέση τῶν «νέων» γνωστικῶν ἀντικειμένων πού ὑποτίθεται ὅτι θεραπεύουν τά ΠΣΕ μέ τήν ἐπιστήμη, μέ τήν πανεπιστημιακή ἐκπαίδευση, μέ ὅ,τι τέλος πάντων θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νά ἀποτελεῖ περιεχόμενο ἐγκύκλιων ἢ προωθημένων μαθησεων πού ὀδηγοῦν στήν ἀπόκτηση πανεπιστημιακοῦ πτυχίου.

Σεπτέμβριος 1999

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Φ Ι Λ Ο Σ Ο Φ Ι Α • Β Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

RAY MONK

ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΒΙΤΓΚΕΝΣΤΑΪΝ

Το χρέος της μεγαλοφυΐας

Μτφρ. Γ. Ν. Κονδύλης

Επιμέλεια: Κ. Μ. Κωβαίος

Τίποτε δέν μπορεῖ νά υποκαταστήσει τήν καλά τεκμηριωμένη ἀλήθεια. Ἡ βιογραφία τοῦ Ray Monk μας βοηθάει ὄχι μόνο νά κατανοήσουμε τίς φιλοσοφικές και ἀνθρώπινες διαστάσεις τοῦ Wittgenstein, ἀλλά και νά συνειδητοποιήσουμε τό γεγονός ὅτι, τελικά, ἡ πραγματικά μεγάλη φιλοσοφία ἔχει πάντοτε ἐξομολογητικό χαρακτήρα.

ARTHUR C. DANTO, *Times Literary Supplement*

Μία ἐξαιρετικά καλή βιογραφία, πού διαπλέκει μέ ευφυή τρόπο «ζωή» και «σκέψη», κρατώντας ἀξιοπρεπή ἀπόσταση ἀπό τό ἀντικείμενό της.

MARY WARNOCK

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΧΩΡΙΣ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ

του Άγγελου Ξεφαντή

Ενα συνέδριο σήμερα για τον Νίκο Πουλαντζά, για το έργο του Νίκου Πουλαντζά. Είκοσι χρόνια μετά το θάνατο του Νίκου Πουλαντζά, *είκοσι χρόνια χωρίς τον Νίκο Πουλαντζά*. Δεν έννοω χωρίς τό τεθνεώς, άλιμονο, τόσο ναρίς σωμα του φίλου και συντρόφου Νίκου, αλλά χωρίς τό έργο του. Τό έργο αυτό, καταχωρημένο σέ πασίγνωστα, ζώντος του, βιβλία, άρθρα, συνεντεύξεις, δοκίμια, έκφρασμένο μέ τή θερμή, τή δυναμική του, τήν παθιασμένη παρουσία μέσα στον κόσμο, στην Ελλάδα και τήν Ευρώπη, μέσα στις επιστημονικοθεωρητικές και πολιτικές καταστάσεις της δεκαετίας του '60 και '70, εκείνο, λοιπόν, τό έργο, σήμερα μοιάζει απόμακρο, ξεχασμένο. Κι ωστόσο, κοσμοῦσε τίς βιβλιοθήκες του φοιτητόκοσμου εκεί γύρω στα 1975 μέ '85, διαβαζόταν από πολλούς, συστηματικά ή άποσπασματικά, τροφοδοτούσε τον πολιτικό και επιστημονικό στοχασμό, λειτουργούσε, ήχουσε δυνατά στό μυαλό και τήν καρδιά των άριστερών: των άριστερών, των κομμουνιστών τής άνανέωσης. Ο Πουλαντζάς ήταν ένας δικός μας, ήταν από τους δικούς μας. Γρήγορα όμως, μέσα στις μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές μετατοπίσεις και καθιζήσεις της Άριστεράς, έννοω του κινήματος του σοσιαλισμού, τό έργο του Πουλαντζά έπαψε να χρησιμοποιείται, και σήμερα στις καλύτερες των περιπτώσεων καταλαμβάνει, άραιά και ποῦ, δυό-τρεις άράδες σέ κάποιες ύποσημειώσεις έργων πολιτικής επιστήμης για λόγους άκαδημαϊκής έπάρκειας. Δεν διαβάζουν πιά Πουλαντζά. Ίσως είμαι ύπερβολικός: σίγουρα είμαι ύπερβολικός και άδικά ευαίσθητες έστιες και άτομα, πού δεν παρασύρθηκαν άκόμη και δεν σαγηνεύτηκαν από τον σάλαγο του κυρίαρχου μεταμοντερνισμού. Αύτή όμως είναι ή γενική εικόνα: μιάς αίφνιδίας έκλειψη; πού άάλυψε, άποσιώπησε τό έργο του Πουλαντζά. Άκόμη κι εκείνο τό μικρό του δοκίμιο για τή κρίση των δικτατοριών, γραμμένο έν θερμῶ τό 1975, άμέσως μετά τήν κατάρρευση τής στρατιωτικής δικτατορίας των συνταγματαρχών, έπαψε από πολύ καιρό να λειτουργεί, παρ' όλο πού μιλά για ένα θέμα τόσο κοντινό μας και τόσο τραυματικό όπως ή επτάχρονη δικτατορία, παρ' όλο πού, κατά τή γνώμη μου, είναι τό κείμενο πού περιέχει τίς πιο καιρίες επισημάνσεις για τίς διαδικασίες πού, στην Ελλάδα τουλάχιστον, όδήγησαν στην πτώση της δικτατορίας και τίς διαδικασίες τής μεταπολίτευσης.

Πώς να εξηγήσει κανείς αυτή τήν σχεδόν είκοσάχρονη άπουσία; Και τί νόημα έχει ένα συνέδριο σαν τό σημερινό για τον Νίκο Πουλαντζά όταν τό έργο του όλον αυτό τον καιρό δεν βρισκόταν στα χέρια μας και στα μυαλά μας;

Θά μπορούσε να πει κανείς ότι τό έργο του Πουλαντζά ήταν συγκυριακό, χρονολογημένο από τίς καταστάσεις, τό ιδεολογικό και τό πολιτικό κλίμα εκείνης τής εποχής. Σίγουρα σήμερα δεν μās άφορα πλέον ή άντιπαλότητα προς τά καθεστώτα του ύπαρκτου σοσιαλισμού ούτε ποιά θά πρέπει να είναι ή πορεία εκείνου του ρεύματος πού είχε όνομασσει εύρωκομμουνισμός. Οι τοπινές άπορίες, οι δοκιμές, οι έπεξεργασίες, οι πολιτικοθεωρητικές συγκρούσεις για τό μέλλον του σοσιαλισμού στην Ευρώπη, πού άποτελοῦσαν τό διάκοσμο του έργου αλλά και τή μόνιμη έγνοια του Πουλαντζά, έχουν ξεπεραστεί. Άλλες είναι σήμερα οι έγνοιες και τά προβλήματα. Θά μπορούσε, έπομένως, να πει κανείς ότι και τό έργο του Πουλαντζά, τόσο πολύ σφραγισμένο από τήν εποχή του, έχει ξεπεραστεί και δεν άποτελεί πιά παρά ένα ίχνος για τήν ιστορία των ιδεών εκείνης τής εποχής, στην όποία οι άνθρωποι, οι άριστεροί, παθιαζόμασταν μέ τά προβλήματα του ίμπεριαλισμού, τής πάλης των τάξεων, τό χαρακτήρα του κράτους, τήν πολιτική του εργατικού κινήματος, για τό πώς ο σοσιαλισμός ή θά είναι δημοκρατικός ή άλλιως δεν θά υπάρξει καθόλου, όπως συμπύκνωσε άποφθεγματικά τή σκέψη του ο Νίκος Πουλαντζάς στο τελευταίο του έργο. Αύτή είναι ή μία δυνατή σχέση πού μπορούμε να έχουμε μέ τό έργο του Πουλαντζά: να τό καταχωρίσουμε όριστικά στην ιστορία και να τό άποδώσουμε στη δικαιοδοσία των ιστορικών των ιδεών, χωρίς να βλέπουμε μέσα σ' αυτό μιά ζωσα πνοή πού να φτάνει ως έμās. Πολύ όδυνηρό ένα τέτοιο συμπέρασμα, δυσβάστακτο. Γιατί, αν είναι έτσι, δεν έχουμε παρά να τό έγκαταλείψουμε τελεσίδικα στην τρωκτική διάθεση των ποντικών, άρνούμενοι άκόμη και τίς τελετουργικές επικαιροποιήσεις, όπως πιθανόν μπορεί να άποδειχθει ένα συνέδριο in memoriam.

Πολύ πιο όδυνηρό, όμως, είναι να άναλογισθοῦμε ότι έμεις οι ζωντανοί, οι άριστεροί, μεταποπιστήκαμε σέ προβληματικές και σέ θέσεις πού δεν άναταμώνουν μέ εκείνες του Πουλαντζά. Γιατί τό έργο του τό διαπερνά μιά κόκκινη γραμμή άπ' τήν άρχή ως τό τέλος,

ένα κεντρικό ερώτημα: Τί θά γίνει μέ εκείνη τήν υπόθεση του σοσιαλισμοῦ; Ἄν ἐμᾶς δέν μᾶς νοιάζει ἡ υπόθεση του σοσιαλισμοῦ, γιατί νά μᾶς νοιάζει τό ἔργο του Πουλαντζᾶ; Ἄν στόν 21ο αἰώνα εἰσερχόμαστε ἀκολουθώντας πειθήνια τόν «Τρίτο δρόμο» του Μπλέρ καί του Σρέντερ, τί μᾶς νοιάζουν οἱ ἔρευνες καί οἱ ἀγῶνες πού διαπέρασαν τόν 20ό αἰώνα μέ κύριο διακύβευμα τήν υπόθεση του σοσιαλισμοῦ πού ὁ Πουλαντζᾶς ὑπηρετήσε μέ ὀξυδέρκεια καί πάθος; Ὁ ἴδιος γνώριζε πολύ καλά ὅτι στούς μεγάλους πολιτικούς καί κοινωνικούς ἀγῶνες ὑπάρχουν νίκες ἀλλά καί ἤττες, ὅτι γιά τά κινήματα χειραφέτησης δέν ὑπάρχει βασιλική ὁδός, ὅτι ἡ ἀστική καί ἡ ἰμπεριαλιστική κυριαρχία δέν εἶναι μόνο ἡ εὐημερία κάποιων οικονομικῶν δεδομένων καί ἀριθμῶν ἀλλά καί κυριαρχία τῆς ἰδεολογίας του ἰμπεριαλισμοῦ καί του ἀστισμοῦ, ὅτι ἂν ὁ ὅρος κυριαρχία ἔχει κάποιο νόημα τοῦτο σημαίνει ὅτι ἄρχει, δεσπόζει, ὄχι μόνο στά χρηματιστήρια ἀλλά καί στίς ἰδεολογίες, ὅτι τελικά τά ἡττημένα κινήματα τελῶν ὑπό τήν κυριαρχία τῶν ἰδεολογιῶν τῶν κυρίαρχων τάξεων καί δυνάμεων.

Μήπως, λοιπόν, ἡ ἀνεπιχειρητικότητα του ἔργου του Πουλαντζᾶ, καί γενικῶς του μαρξισμοῦ, δέν εἶναι παρά μιά ἐνδειξη ἥττας κι ὄχι θεωρητικῆς ἀνεπαρκείας του σέ σχέση μέ τά σημερινά;

Ἄν ἰσχύει τό ὅτι δέν στέρεψε τό ἔργο του Πουλαντζᾶ ἀλλά ὅτι ἡ ὑποχώρηση του σοσιαλισμοῦ τό παραγκωνίζει, ὅπως πιστεύω πῶς ἰσχύει, τότε ὁ Πουλαντζᾶς κι ἄλλοι πολλοί, πέρα ἀπό τά συγκυριακά - ἐμπειρικά στοιχεῖα του ἔργου του, πού πράγματι ὑπάρχουν καί εἶναι ὄντως ξεπερασμένα, μᾶς εἶναι διπλά χρήσιμο: ὡς στοιχεῖο αὐτογνωσίας, γιά νά ἀναστοχαστοῦμε τή διαδρομή πού διανύσαμε ἀνά τά χρόνια καί τίς μετατοπίσεις πού ὑποστήκαμε καί κυρίως: ἐπειδή τό ἔργο του Πουλαντζᾶ δέν ἐγγράφεται σέ μιά παραωχημένη καί ἀνεπίστρεπτη συγκυρία, ἐπισημαίνοντας ὅ ἄντὸ τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού ὑπερβαίνουν τήν ἐποχή τους, νά τά χρησιμοποιήσουμε, ἀνανεώνοντάς τα, ὡς ἀναλυτικά ἐργαλεῖα γιά τήν κατανόηση του σημερινοῦ κόσμου. Ἐνα ερώτημα εἶναι αὐτό τό τελευταῖο, ὄχι μιά θεατικότητα. Θά δείξει.

Ὁ τίτλος τῆς ἀνακοίνωσής μου, θά εἶδατε, ἐπιγράφεται «περί κράτους καί ἔθνους». Ἐθνος, λοιπόν, καί κράτος, ἄρα στήν καρδιά τῆς πολιτικῆς. Ἄς μου ἐπιτραπῆ ἡ σχηματική, ἀναγκαστικά, ὑπενθύμιση τριῶν σημείων πού κατέχουν κεντρική θέση στό ἔργο του Πουλαντζᾶ.

α) Τό σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος κατέχει κεντρική θέση μέσα στόν κάθε κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, ὄχι μόνο γιατί ἀποτελεῖ ἀπό μόνο του ἕναν τεράστιο οικονομικό μηχανισμό ἀλλά διότι ὀργανώνει συνολικά τούς ὅρους δράσης καί ἀναπαραγωγῆς του κεφαλαίου, τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἐκμετάλλευσης καί ἀπόσπασης τῆς ὑπεραξίας. Τό κράτος ἐνυπάρχει ὀργανικά μέσα στίς σχέσεις παραγωγῆς

στίς κοινωνικές σχέσεις καί στή διαδικασία ἀναπαραγωγῆς τους. Συμμετέχει εὐθύς ἐξαρχῆς στή σύστασή τους. Ὁ εἰδικός αὐτός μηχανισμός δέν εἶναι οὔτε μιά ὄντοτητα-πράγμα οὔτε ἕνα ὑποκείμενο, πού θά ὀδηγοῦσε σέ μιά θεώρηση τῶν σχέσεων κράτους καί κοινωνικῶν τάξεων ὡς μιάς σχέσεως ἐξωτερικότητας. Ὅποτε, εἴτε οἱ κυρίαρχες τάξεις ὑποτάσσουν πλήρως τό κράτος - πράγμα καθιστώντας το ἐργαλεῖο γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τους εἴτε, ἀντίθετα, τό κράτος - ὑποκείμενο, ὡς ὑπερβατική ὄντοτητα, ὑπεράνω τῶν τάξεων, τίς ὑποτάσσει. Ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὁ Πουλαντζᾶς, τό καπιταλιστικό κράτος εἶναι ὕλική συμπύκνωση ἑνός συσχετισμοῦ δυνάμεων ἀνάμεσα σέ τάξεις καί ταξικές μερίδες πού σημαίνει, ἐκτός τῶν ἄλλων, ὅτι τό κράτος τό διαπερνοῦν ταξικές ἀντιθέσεις, ὅτι ἡ κρατική πολιτική ἔχει μιά σχετική αὐτονομία, εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων πού ἐγγράφονται μέσα στήν ἴδια τή δομή του κράτους. Κι ἐπειδή οἱ πολιτικοἰδεολογικές σχέσεις εἶναι ἐσαεὶ παροῦσες στή σύσταση καί ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἡ ἴδια ἡ διαδικασία παραγωγῆς καί ἐκμετάλλευσης εἶναι ταυτόχρονα διαδικασία ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων κυριαρχίας / ὑποταγῆς πού συντελεῖται στή διάρκεια του ταξικοῦ ἀγῶνα. Δέν ὑπάρχουν κοινωνικές τάξεις, λέει ὁ Πουλαντζᾶς, πρὶν ἀπό τήν ἀντιπαράθεσή τους, πρὶν ἀπό τούς ἀγῶνες πού ἀκριβῶς αὐτοὶ τίς συγκροτοῦν.

β) Ὁ σύγχρονος μονοπωλιακός καπιταλισμός εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος μέ τόν ἰμπεριαλισμό, εἶναι οἱ δύο ὄψεις του ἴδιου νομίσματος, λέει ὁ Πουλαντζᾶς. Στό πλαίσιο, λοιπόν, του διεθνοποιημένου, του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου καί του διεθνούς καταμερισμοῦ ἐργασίας οἱ σχέσεις παραγωγῆς ἐγγράφονται μέσα στήν ἰμπεριαλιστική ἀλυσιδα, ὑποστασιοποιοῦνται ὡς ἰμπεριαλιστικές σχέσεις παραγωγῆς, στίς ὁποῖες ἡ στρατιωτική βία, τό σύγχρονο *imperialism*, διαδραματίζει ἀποφασιστικό ρόλο καί γιά τήν ἐδραίωσή τους στό οικονομικό πεδίο τῆς παραγωγῆς καί γιά τήν ἀναπαραγωγή τους ὡς πολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν σχέσεων. Οἱ ἰμπεριαλιστικές σχέσεις παραγωγῆς, τῆς ἄρχουσας δύναμης τῶν ΗΠΑ, ἀναπαραγόνται ἐσωτερικευόμενες μέσα στοῦς ἄλλους κοινωνικούς σχηματισμούς ὡς σχέσεις ἰμπεριαλιστικῆς συμμαχίας καί ἀλληλεξάρτησης ἀνάμεσα στόν δεσπόζοντα ἰμπεριαλισμό τῶν ΗΠΑ καί τίς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης ἰδιαίτερα.

γ) Τό ἐθνικό κράτος, παρά ταῦτα, ὅπως τό ἔβλεπε ὁ Πουλαντζᾶς πρὶν ἀπό εἴκοσι χρόνια, πρὶν ἀκόμη ἀπό τή λαίλαπα του νεοφιλελευθερισμοῦ, τῆς παγκοσμιοποίησης καί τῶν ἀποφασιστικῶν δημάτων πού συντελέστηκαν μέ τίς ὑπερθετικές ὀλοκληρώσεις, ἰδίως τήν Ε.Ε., νά μὲν ὑφίσταται σημαντικές τροποποιήσεις ἰδίως πρὸς τήν κατεύθυνση του ἀυταρχικοῦ κρατισμοῦ καί τήν ἀποδυνάμωση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, παρά ταῦτα δέν χάνει τόν διακριτικό καί κεντρικό του ρόλο. Κι ἀκόμη ἡ διεθνοποίηση του κεφαλαίου καί οἱ ὑπερθετικές ὀλοκληρώσεις δέν συντε-

Παρίσι 1971: από τὰ ἀριστερά Νίκος Χατζηνικολάου, Νίκος Πουλαντζάς, Άγγελος Έλεφάντης και Ντίνος Γεωργουίδης

λοῦνται ὑπεράνω καί ἐρήμην τῶν ἐθνικῶν κρατῶν ἀλλά διά τῶν κρατῶν καί τῶν κυρίαρχων καπιταλιστικῶν-ἰμπεριαλιστικῶν τάξεων. Σ' ἀντίθεση μέ ἄλλα ρεύματα πού ἐβλεπαν τή διεθνοποίηση σάν σκέτη ἀμορφία κρατῶν μπροστά στήν ἀνεξέλεγκτη δύναμη τῶν πολυεθνικῶν καί στό ἀμερικανικό ὑπεριμπεριαλιστικό κράτος, ὁ Πουλαντζάς, τό 1979 ἀκόμη, ἐδλεπε ὅτι οὔτε τό κράτος οὔτε τό ἔθνος χάνουν τήν κεντρικότητά τους. Ἡ σημερινή διεθνοποίηση τῆς ἀγορᾶς καί τοῦ κεφαλαίου δέν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπό τή βαρύτητα πού ἔχει τό ἔθνος. Ἄν στίς νέες συνθήκες τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί τῆς διεθνοποίησης ὑπάρχει μιά συρρίκνωση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας ὄχι μόνον στήν πολιτική ἀλλά καί τή θεσμική ὑλικότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, αὐτή ἡ συρρίκνωση δέν συνιστᾷ ἀπώλεια ἀλλά ἀναδιάρθρωση οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν ἐξουσιῶν τοῦ κράτους καί τῶν κυρίαρχων τάξεων σέ διεθνικό ἐπίπεδο, ὥστε νά προσαρμοστοῦν καλύτερα στό πλαίσιο τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἀλυσίδας, τῆς ἰμπεριαλιστικῆς κυριαρχίας καί τοῦ διεθνoῦς καπιταλισμοῦ.

Τά τρία αὐτά σημεῖα, πού βάνασα συμπύκνωση μέ τὰ προηγούμενα, μποροῦν νά ἐλεγχθοῦν θεωρητικά γιά τό κατά πόσον στό καιρό πού διατυπώθηκαν ἴσχυαν σάν πίστες ἔρευνας, ἀλλά κυρίως κατά πόσον σήμερα διατηροῦν τήν ἐγκυρότητά τους. Σέ κάθε περίπτωση, ὅμως, βρίσκονται στό ἐπίκεντρο μιᾶς σύγχρονης ἀντικαπιταλιστικῆς προβληματικῆς, κι αὐτό εἶναι τό οὐσιωδέστερο στοιχεῖο ὅταν μιλά κανεῖς γιά τό ἔργο τοῦ Πουλαντζά.

Πάντως, γνωρίζουμε τήν ἀπάντηση, πού, σέ γενικές

γραμμές, ἔδωσαν ἐπίσημα ἀκαδημαϊκά ρεύματα στήν κοινωνιολογία καί τίς πολιτικές ἐπιστήμες στά ὁποῖα κυριάρχησε ὁ λειτουργισμός καί διάφορες συστημικές θεωρήσεις, συγχωνευμένες, σ' ἓνα καταπληκτικό ἀμάλγαμα, μέ τή δυναμική ἐπανάκαμψη τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ, τοῦ μαχητικοῦ ἀντιμαρξισμού, τοῦ περὶ «ἐπιθυμίας» λόγου κι ἐνός πραγματισμοῦ πού ἀναγορεύει σέ κυρίαρχη πραγματικότητα ἓνα ὀνομαζόμενο «πνεῦμα τῆς ἐποχῆς», στό ἑτοῖο πρέπει νά προσαρμοστοῦμε καί ἐξαιτίας τοῦ ὁποῖου πρέπει νά ἐκσυγχρονητοῦμε ὥστε νά μὴ χάσουμε τό τρένο τοῦ 21ου αἰῶνα. Σέ ποιό πράγμα, ὅμως, πρέπει νά προσαρμοστοῦμε; Μά φυσικά στόν καπιταλισμό, πού συνθέτει τό καλύτερο δυνατό καί αἰώνιο καθεστῶς καί καταδικάζει κάθε ἰδέα ριζικῆς ἀλλαγῆς τοῦ κόσμου τούτου ὡς ἀναχρονισμό καί ἐπανεκδοση τοῦ γκουλάγκ. Καί ποιές εἶναι οἱ νέες πραγματικότητες πού μᾶς ἐπιβάλλουν νά ἐκσυγχρονητοῦμε; Μά φυσικά ἡ ἄνευ ὄρων καί ἄνευ ὁρίων ἐλευθερία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς καί τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ. Καί ἔτσι ἀποσιωποῦνται οἱ κοινωνικές τάξεις στόν σύγχρονο καπιταλισμό, ἡ ταξική πάλη καί οἱ συνακόλουθοι μετασχηματισμοί τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους, τὰ ζητήματα, ἀκριβῶς, πού βρίσκονται στό ἐπίκεντρο τῆς σκέψης τοῦ Πουλαντζά. Καί ὡς ἡχώ αὐτῶν τῶν ἰδεολογικῶν κατασκευῶν ἔρχονται ρήσεις καί θεωρίες πού διατρανῶνουν ὅτι, σήμερα πλέον, τό κράτος ἔχασε τήν κεντρικότητα πού εἶχε καθώς ὀδεύουμε πρὸς τίς ὑπερεθνικές ὀλοκληρώσεις, ἐνῶ τό ἔθνος, μπροστά στίς καλπάζουσες τάσεις τῆς παγκοσμιοποίησης καί τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ, εἶναι πλέον ἓνας ἱστορικός ἀναχρονισμός καί ἡ περὶ ἔθνους

συνηγορία αντιδραστικός εθνικισμός.

Αυτά στις θεωρίες και στις κυρίαρχες ιδεολογίες.

Άς δούμε όμως, πολύ συνοπτικά, την απάντηση που έδωσε η ιστορία, η γεγονιτική ιστορία, αυτά τα είκοσι χρόνια.

Εδώ τό κεντρικό σημείο είναι η οικοδόμηση της Εύρώπης, οι σχέσεις των εθνικών ευρωπαϊκών κρατών με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και ο ρόλος του ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Όλοι γνωρίζουμε ότι η οικοδόμηση της ΕΟΚ, που μετονομάστηκε σε Ε.Ε., ήταν έργο πολυμερών διακρατικών συμφωνιών κυρίαρχων και ανεξάρτητων κρατών, τά όποια, ασκώντας τά κυριαρχικά τους δικαιώματα, παρείχαν νομιμοποίηση, έγκυρότητα και υλικότητα στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Η ΕΟΚ ήταν η οικονομική απάντηση στή δύναμη του σοβιετικού στρατοπέδου, η οικονομική όχύρωση της έντεϋθεν του «Σιδηρού Παραπετάσματος» Εύρώπης. Έκειθεν της γραμμής Όντερ - Νάισε, εκτός από τόν τρόπο, τήν ανελευθερία και τόν ολοκληρωτισμό, [έννας άλλος ξεχασμένος μαρξιστής, ο Άνρι Λεφέβρ, θεωρούσε ότι στό ανατολικό στρατόπεδο κυριαρχούσε ο τρομοκρατικός τρόπος παραγωγής], βασίλευε η άνεχεια, η καθυστέρηση, η στέρηση, η ύπανάπτυξη. Έντεϋθεν της γραμμής αυτής, εκτός από δημοκρατία και έλευθερία είχαμε τά βασιλεία του πλούτου, της εñμερίας, της ανάπτυξης. Για νά υπάρξει όμως η εñμερία του όνομαζόμενου έλευθερου κόσμου η Εύρώπη έπρεπε νά συνεργάζεται οικονομικά. Για όρισμένους μάλιστα ευρωπαϊστές, τους φεντεραλιστές, η συνεργασία αυτή, επέκτεινόμενη στό πολιτικό και τό θεσμικό επίπεδο, θά έφερνε στό φώς τήν όμοσπονδιακή Εύρώπη, ένα κράτος άνέκδοτου τύπου, τό όποιο δέν θά τελούσε υπό τήν ήγεμονία των ΗΠΑ. Αντίθετα, οι άτλαντιστές, που εξέφραζαν και τίς κύριες δυνάμεις του μονοπωλιακού κεφαλαίου, έννοούσαν τήν ευρωπαϊκή συνεργασία ως συνεργασία και μέ τίς ΗΠΑ, όχι ένάντια σ' αυτές. Πάντως, τά εθνικά κράτη, ως έντολοδόχοι της λαϊκής κυραρχίας, ως έντολοδόχοι των λαών τους, διαμόρφωναν τά όργανα και τους ευρωπαϊκούς θεσμούς όπου εκχωρούσαν και κάποιο μέρος της εθνικρατικής τους κυραρχίας, πάντοτε όμως μέ όμόφωνες άποφάσεις. Η έξουσιόδοτηση που είχαν τά κράτη δέν ήταν γενική, αλλά ειδική άφορούσε μόνο προβλήματα οικονομικά. Παραδοξολογώντας θά έλεγα ότι η ΕΟΚ δέν έκανε πολιτική, η μάλλον υπέτασε τήν πολιτική στην οικονομία. Η Εύρωπαϊκή Κοινότητα, εκ γενετής, κινήθηκε στό πλαίσιο ενός ιδιότυπου τεχνοκρατικού οικονομισμού. Αντίθετα, για τήν πολιτική άρμόδια ήταν τά εθνικά κράτη, και στό κορυφαίο της σημείο, στα ζητήματα δηλαδή του πολέμου η της άποτροπής του, της όργάνωσης των στρατών, των γιγαντιαίων έξοπλισμών και της έξωτερικής πολιτικής άρμόδιο ήταν τό ΝΑΤΟ, τό όποιο, διά των ΗΠΑ, παρείχε στην Εύρωπη τήν πυρηνική προστατευτική άσπίδα έναντι της σοβιετικής άπειλής. Τεράστιες οι συνέπειες αυτής της «άπολιτικής» κατάστασης άφου η άμερικα-

νική ύπεροπλία, συμβατική και πυρηνική, παρείχε τή βάση της ήγεμονίας και ταυτόχρονα έδινε προεξέχουσα θέση στην άμερικανική τεχνολογία, που μέ τή σειρά της υπέτασε τίς ευρωπαϊκές οικονομίες. Άς θυμηθούμε για παράδειγμα τήν προοδευτική άποεθνοποίηση των ευρωπαϊκών στρατών και τή μετατροπή τους σε, άυστηρώς πλέον, μισθοφορικούς έπαγγελματικούς στρατούς, που στην άρμοδιότητά τους, εκτός από τήν άντιμετώπιση της έξωτερικής άπειλής, υπάγεται και η πειθάρχηση του *έσωτερικού έχθρου*, δηλαδή η άντιμετώπιση της όποιας σοβαρής άντικαπιταλιστικής άμφισβήτησης.

Έκτός των άλλων, άποτέλεσμα αυτής της άπολιτικής Εύρώπης είναι η άποκλειστικώς εκ των άνω οικοδόμησή της: δέν γνωρίζω καμιά λαϊκή κινητοποίηση υπέρ της Εύρώπης - κι αυτό που όνομάζεται ευρωπαϊκό δημοκρατικό έλλειμμα δέν είναι παρά ο άποκλεισμός των λαϊκών τάξεων από τήν πολιτική σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η άσκηση της πολιτικής από τεχνοκράτες - έμπειρογνώμονες και τά πολιτικά έπιτελεία των κυρίαρχων ευρωπαϊκών πολιτικών οικογενειών.

Και αϊφνιδίως ένσκήπτει η πολιτική εκεί που κανείς δέν τό περίμενε. Πέφτει τό τείχος του Βερολίνου, καταρρέει ο σοβιετικός άντίπαλος, Πόλεμος του Κόλπου, πόλεμοι της Γιουγκοσλαβίας στους όποιους οι Ευρωπαίοι θέλουν δέν θέλουν συμμετέχουν, έννοποιούνται οι δύο Γερμανίες, αλλάζει ο πολιτικός χάρτης του κόσμου, παύει ο διπολισμός, εγκαθιδρύεται η νέα τάξη πραγμάτων, δηλαδή τό ήγεμονικό μονοπώλιο των ΗΠΑ.

Όλα αυτά ύποχρεώνουν τους Ευρωπαίους νά δράσουν πολιτικά. Άλλά η Εύρωπαϊκή Κοινότητα, που είχε αφήσει τήν πολιτική άπ' έξω, βρέθηκε μπροστά σε ένα κενό. Δέν διέθετε όργανα άσκησης κοινής έξωτερικής πολιτικής, δέν είχε κυβέρνηση, δέν είχε στρατό, νόμισμα, κεντρική τράπεζα.

Τό κενό πήγε νά καλυφθεί διαστικά διαστικά, μέ τή Συνθήκη του Μάαστριχτ, στην όποια διατρανώνεται η έλευθερία δράσης της έλευθερης άγοράς και τίθενται οι βάσεις για ένα ευρωπαϊκό ύπεκράτος, τό όποιο όμως βρίσκεται πέραν του οϊουδήποτε δημοκρατικού έλέγχου. Άποκτήσαμε έτσι οι Ευρωπαίοι τήν ΟΝΕ, τήν Κεντρική Εύρωπαϊκή Τράπεζα, τό ευρανόμισμα, κανένα ουσιαστικό μέτρο κατά της άνεργίας και υπέρ της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, ένω τό Συμβούλιο και η Εύρωπαϊκή Έπιτροπή παραμένουν άνεξέλεγκτα, παρά τήν έλαφρά αναβάθμιση του αίρετου Εύρωκοινοβουλίου. Όμως τό κύριο της πολιτικής, η διαχείριση του πολέμου, της άποτροπής του, των έξοπλισμών παραμένουν εκτός των ευρωπαϊκών όργάνων: παραμένουν στην δικαιοδοσία των εθνικών κρατών και κυρίως του ΝΑΤΟ.

Τέλος, στις 25 Άπριλίου, στην Ούάσιγκτον, ένω η Νέα Γιουγκοσλαβία σαρωνόταν από τους νατοϊκούς Κρούς και Τόμαχοκ μέσα σε μιά τελετουργική φαντα-

σμαγορία, πού τὰ τηλεοπτικά συνεργεία παρουσίασαν στά εκθαμβά όμματα τών κατοίκων όλόκληρου του πλανήτη, συμφωνήθηκε ή νέα στρατηγική αποστολή του NATO, μέ τήν ύπογραφή, άνευ επιφυλάξεων, όλων τών συμμάχων. Τό νέο στοιχείο είναι ότι τό NATO από άμυντικός όργανισμός, άν ποτέ ήταν, μετατρέπεται σέ έπιθετικό και άπονέμει στον έαυτό του τό δικαίωμα νά έπεμβαίνει στρατιωτικά σέ όποιοδήποτε σημείο του πλανήτη θεωρεί ότι υπάρχει κίνδυνος αποσταθεροποίησης ή, όπως λέει, απειλείται ή ειρήνη. Οί Ευρωπαίοι έταίροι εκχωρούν τά δικαιώματά τους για άσκηση έξωτερικής πολιτικής στό NATO και δι' αυτού στίς ΗΠΑ. Ο ΟΗΕ, όταν τούτο κρίνεται άναγκαίο, παρακάμπτεται. Η Ένωμένη Ευρώπη καθίσταται νατοϊκή, άναπόστατο και δομικό στοιχείο του παγκόσμιου ίμπεριαλιστικού κέντρου υπό τήν ήγεμονία τών ΗΠΑ.

Έτσι αποφάσισε ή ιστορία: έτσι αποφάσισε ή ίμπεριαλιστική πολιτική τών μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών και τών πανίσχυρων κεφαλαιοκρατικών κέντρων πού έχουν συμμαχήσει μέ τά άμερικανικά γιατί ό καπιταλισμός και ό ίμπεριαλισμός είναι οί όψεις του ίδιου νομίσματος, όπως έλεγε ό Νίκος Πουλαντζάς. Τό imperium ώστόσο δέν είναι «στέλλθ», παρ' όλο πού διαθέτει πολλά άπ' αυτά τά σύνεργα. Τό βλέπουμε ολοκάθαρα νά αποφασίζει τήν έπίδρομή εναντίον τής Γιουγκοσλαβίας, μέ τήν όμόθυμη συμμετοχή τών Ευρωπαίων έταίρων, άκόμη και τής μικράς άλλ' όχι έντίμου Ελλάδος, ενώ ένα ψήφισμα τής Ευρωβουλής, στά μέσα του περασμένου Απριλίου, θέσπιζε ότι ή μέριμνα για τά άνθρωπινα δικαιώματα είναι άρχή ύπερτερη από τήν έθνοκρατική κυριαρχία, θέση πού συνιστά τόν πυρήνα τής σύγχρονης ίμπεριαλιστικής ιδεολογίας. Έτσι μίλησε ή ιστορία: μέ τή γλώσσα τών κυρίαρχων ευρωπαϊκών δυνάμεων, μεταξύ τών οποίων και ή ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία σέ όλες της τίσ άποχωρώσεις. Έτσι αποφάσισε ή ιστορία διότι ό άλλος πρωταγωνιστής, οί λαϊκές μάζες και ή Άριστερά, όλο αυτό τό διάστημα, βρέθηκε σέ μία κατάσταση καταπληκτικής άμηχανίας, άφοπλισμού, παραίτησης, ήττας, ήττας πού κατέστησε άφερέγγυα εκείνη τήν υπόθεση του σοσιαλισμού, για τήν όποία μαχόταν παθιασμένα ό Νίκος Πουλαντζάς.

Σ' αυτήν τήν απάντηση τής ιστορίας διαψεύστηκε ή έπαληθεύτηκε ό Νίκος Πουλαντζάς; Τό έρώτημα θά ήταν άνευ σημασίας και θά ένδιέφερε μόνον όσους άρέσκονται στην άγιογραφία και στην άνάσταση τοτεμικών συμβόλων, κάτι σαν ύπεράσπιση μιάς ιδιοκτησίας, άν δέν τό άντιμετωπίσουμε στή συνθετότητά του. Νά μου επιτρέψτε λίγα λόγια άκόμη πάνω σ' αυτό τό έρώτημα.

Ο Πουλαντζάς οίγουρα διαψεύστηκε γιατί τό 1979 άκόμα, πατώντας σέ στέρεη άντικαπιταλιστική θέση, έδλεπε ότι ό δημοκρατικός σοσιαλισμός ήταν μία μάχη και αξιόμαχη δύναμη αλλά ή ιστορία έδειξε ότι στην Ευρώπη ύπέστη δεινή ήττα κι ότι στην έξουσία

βρίσκεται ό μονοπωλιακός καπιταλισμός, ό ίμπεριαλισμός και οί συνάδουσες ιδεολογίες τής παγκοσμιοποίησης και του μεταμοντερνισμού πού πλασιώνουν και τίσ ιδεολογίες τών ευρωπαϊκών λαϊκών μαζών. Η διάψευση όμως αυτή είναι ήττα όλων μας, είναι τό αποτέλεσμα άγώνων πού χάθηκαν αυτή τήν είκοσαετία ή πού δέν έπιχειρήθηκαν καν.

Από άναλυτική άποψη, όμως, όσα συνέβησαν αυτά τά χρόνια δέν είναι παρά μία σχεδόν έχειριδιακού τύπου έπαλήθευση τών έπιστημονικών και θεωρητικών θέσεων του Πουλαντζά γιατί στό έργο του είχε έντοπίσει τίσ διαδικασίες πού θά μπορούσαν νά όδηγήσουν, και πού πράγματι όδηγησαν, στή θριαμβευτική έπικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού και στην άποδυνάμωση του εργατικού κινήματος. Στό σημείο αυτό δέν έχουμε παρά νά κάνουμε τόν όδυνηρό άπολογισμό. Κι άπ' αυτή τήν άποψη τό έργο του Πουλαντζά μάς είναι χρήσιμο, για λόγους άυτογνωσίας τουλάχιστον. Άλλά και από μία άλλη πλευρά πολύ πιό σημαντική.

Η πάλη τών τάξεων είναι αυτή πού αποφασίζει στην ιστορία. Και ξερούμε πώς αποφάσισε, μέ τήν επικράτηση του άτλαντικού μοντέλου. Η πάλη τών τάξεων, όμως, δέν αποφασίζει τελεσίδικα παρά μόνο σέ μακροϊστορικό επίπεδο. Στό επίπεδο πού ζούμε, τό άτλαντικό μοντέλο δέν είναι ή τελευταία λέξη τής ιστορίας. Οί ευρωπαϊκοί λαοί και τά έθνικά κράτη δέν μετατράπηκαν ολοσχερώς και όριστικώς σέ στρατιωτικές περιφέρειες, δέν έχουν γίνει χωροφύλακες του κόσμου. Τά ευρωπαϊκά έθνη, στά όποια άναγνωρίζονται οί ευρωπαϊκοί λαοί, έχουν μέσα τους μεγάλες, ιστορικές δυνάμεις πολιτισμού, αξιών και άλληλεγγύης πού μπορούν νά άναδείξουν τήν Ευρώπη του σοσιαλισμού και ν' άκουσθει πάλι, όπως τά χρόνια του άντιφασιστικού πολέμου, ή φωνή τών camarades, τών compagniers, τών compagni, τών tavarits, τών drugi, τών comrades, τών συντρόφων. Γιατί ή Ευρώπη ή θά είναι σοσιαλιστική ή δέν θά ύπάρξει. Δέν ξέρω άν, όπως έλεγε ό Σάρτρ μέσα στον πόλεμο, είναι ό καιρός τά έθνη νά σώσουν τούς λαούς. Μάλλον οί λαοί θά σώσουν τούς λαούς. Ο καπιταλισμός, άντι για ένα τρόπο ζωής πού θά 'ξιζε νά ζήσουν μαζί, τούς προσφέρει έναν διάκοσμο κατανάλωσης. Τό έργο του Νίκου Πουλαντζά, πού τό διαπερνά αυτός ό ριζικός και άσυμφιλίωτος άντικαπιταλισμός, μπορεί νά χρησιμεύσει. Μπορεί νά χρησιμεύσει, γιατί τό διάταγμα του Καρακάλα, τής Pax Romana, δέν ύπογράφηκε άκόμη, παρ' όλο πού ό Κλίντον και οί σύμμαχοί του τό προσαθοϋν.

Όμιλία στό συνέδριο για τόν Νίκο Πουλαντζά
πού όργάνωσε τό Πανεπιστήμιο Άθηνών,
30 Σεπ. - 2 Οκτ. 1999.

ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ*

της Σίας Αναγνωστοπούλου

Θά 'θελα κατ' αρχήν νά συγχαρῶ τούς φοιτητές τοῦ Τμήματος γιά τήν πολύ καλή πρωτοβουλία τους, πού ἀποδεικνύει ὅτι οἱ φοιτητές τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου μποροῦν νά προκαλοῦν συζήτηση πάνω σέ θέματα πού ἀπασχολοῦν τούς ἴδιους, τήν κοινωνία καί τήν ἀκαδημαϊκή κοινότητα. Θά ἤθελα ἐπίσης νά ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου γιά τήν πρόσκληση νά συμμετέχω σ' αὐτή τή συζήτηση. Ἡ ἴδρυση ἐνός Τμήματος Τουρκικῶν Σπουδῶν στήν Κύπρο, τό πρώτο τέτοιο τμήμα στόν ἑλληνόφωνο κόσμο, ἀποτελεσε καί ἀποτελεῖ ἀκόμη, γιά λόγους πού ἀμέσως παρακάτω θά ἐξηγήσω, πρόκληση ἕνα δύσκολο στοίχημα πού τό Πανεπιστήμιο Κύπρου ἔπρεπε καί πρέπει ἀκόμη νά κερδίσει. Τό βάρος αὐτοῦ τοῦ στοίχηματος τό σήκωσαν μέχρι σήμερα ἀπό κοινού κάποιοι ἄνθρωποι, στούς ὁποίους θά ἄξιζε ἡ μνεία σήμερα, ἂν ὁ χρόνος τό ἐπέτρεπε. Θά μοῦ ἐπιτρέψετε, ὅμως, ν' ἀναφέρω ἐπιλεκτικά κάποιους, ξέροντας ὅτι ἀδικῶ πολλούς ἄλλους. Νά ἀναφερθῶ στήν κα Ζαχαριάδου καί τόν κ. Δημητριάδη, ὡς, μεταξύ ἄλλων, ἀπό τούς πρώτους τουρκολόγους τοῦ ἑλληνόφωνου κόσμου· στόν σημερινό πρύτανη, κ. Παπαμιχαήλ, πού ἐμεῖς οἱ παλιότεροι τοῦ Τμήματος ξέροντε πόσο σημαντική ἦταν ἡ συμβολή του σέ ἀποφασιστικές καί δύσκολες στιγμές τοῦ Τμήματος· στούς ἀκαδημαϊκοῦς, ὅλους ἀνεξαίρετως, τοῦ Τμήματος, μέ ξεχωριστή ἀναφορά στόν κ. Χαζάι, πού ὁ ρόλος του, ὡς πρώτου προέδρου τοῦ Τμήματος, καθιστᾶ τή συμβολή του παραπάνω ἀπό αὐτονόητη, καί, θά μοῦ ἐπιτρέψετε, τήν ιδιαίτερη ἀναφορά στόν κ. Νιαζί Κιζιλγιουρέκ, πού γιά πολλούς λόγους ἡ συμβολή του εἶναι μεγάλη σέ ἐπιστημονικό, ἀκαδημαϊκό, ἀλλά καί πολιτικό καί κοινωνικό επίπεδο. Τέλος, θά ἦταν μεγάλη παράλειψη νά μὴν ἀναφερθῶ στούς φοιτητές τοῦ Τμήματος, τούς σημερινούς καί τούς παλιούς, γιά τή στήριξη καί τήν ἐμπιστοσύνη τους. Ὅπως θά ἦταν παράλειψη νά μὴν ὑπενθυμίσω ὅτι κάποιοι πολῖτες τῆς κυπριακῆς κοινωνίας, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, ἄπλοι ἄνθρωποι, ἀποδέχθηκαν τήν πρόκληση καί ποντάρισαν στό στοίχημα.

Γιατί, λοιπόν, ἦταν πρόκληση καί γιατί εἶναι στοίχημα ἡ δημιουργία τοῦ Τμήματος στήν Κύπρο; Τί σημαίνει καί τί σημαίνει ἕνα τέτοιο τμήμα, ἀπό ἐπιστημονική, πολιτική καί κοινωνική ἄποψη; Ἀπό ἐπιστη-

μονική ἄποψη σημαίνει καί σημαίνει ὅτι, γιά πρώτη φορά στόν ἑλληνόφωνο κόσμο, μέ ἐξαιρέση τό τουρκολογικό τῆς Κρήτης καί τίς μεμονωμένες περιπτώσεις σέ διάφορα ἑλληνικά πανεπιστήμια (Κέρκυρα, Θεσσαλονίκη, Γιάννενα κλπ.), γιά πρώτη φορά, λοιπόν, γίνεται, μέ ὀργανωμένο τρόπο, προσπάθεια μεταφορᾶς τῆς ιστορικής ἐμπειρίας αὐτοῦ τοῦ χώρου σέ ἐπιστημονικό, θεωρητικό επίπεδο. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι γίνεται προσπάθεια κατανόησης, ἀνάλυσης καί μελέτης τοῦ ιστορικοῦ καί πολιτισμικοῦ παραδείγματος τοῦ ἑλληνόφωνου κόσμου, μέ τά πρωτογενῆ ἐργαλεῖα πού μᾶς προσφέρει αὐτός ὁ χώρος καί, δεύτερον, προσπάθεια θεωρητικοποίησης τοῦ παραδείγματος καί ἐνσωμάτωσής του στήν παγκόσμια ἐπιστημονική θεωρία. Τί ἐννοῶ μ' ὅλα αὐτά; Ἐννοῶ ὅτι, μετά ἀπό τόσους αἰῶνες κοινῆς, ἀλλά καί δύσκολης ιστορίας μέ τούς Τούρκους, ἔπρεπε καί πρέπει αὐτή ἡ ἐμπειρία νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης, τῆς γλωσσολογίας, τῆς φιλολογίας, τῆς ιστορίας, τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν κλπ. Ὅταν λέω ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης σημαίνει: α) ἀπομυθοποιῶ β) φωτίζω μέ ἄλλα μεθοδολογικά ἐργαλεῖα, φωτίζω σύμφωνα μέ τά τελευταῖα ἐπιτεύγματα τῶν ἐπιστημῶν τό ντόπιο παράδειγμα. Ἀπ' αὐτή καί μόνο τήν ἄποψη τό Τμήμα Τουρκικῶν Σπουδῶν στόν ἑλληνόφωνο κόσμο ἀποτελεσε πρόκληση: διότι, ὡς φορέας καί παραγωγός ἐπιστήμης, ἀπομυθοποίησε εὐθύς ἐξαρχῆς ἕνα στερεότυπο— τήν ἀντιμετώπιση τῶν Τούρκων εἴτε ὡς ἐθνικῶν μας ἐχθρῶν εἴτε ὡς φίλων μας, τήν ἀντιμετώπιση τῆς κοινῆς μας περιπέτειας μέ ὄρους ἐθνικῆς ἀντιπαλότητας καί μόνο· ἀντιθέτως, κατέστησε ὄχι τούς Τούρκους, ἀλλά τήν ιστορία τους, τόν πολιτισμό τους, ὅπως καί τήν κοινή περιπέτεια αὐτοῦ τοῦ χώρου ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης, μελέτης καί κατανόησης. Αὐτό συνεπάγεται ὅτι, μέσα ἀπό συγκριτικές γλωσσολογικές καί φιλολογικές μελέτες κατανοοῦμε τίς πολιτισμικές συγκλίσεις καί ἀποκλίσεις τῶν δύο κόσμων· αὐτό συνεπάγεται ὅτι μέ τίς συγκριτικές ιστορικές καί πολιτικές μελέτες ἀναλύουμε καί κατανοοῦμε τίς συγκλίσεις καί τίς ἀποκλίσεις στήν ιστορική διαδικασία ἐξέλιξής μας, ἀποκωδικοποιοῦμε δηλαδή τήν ἴδια μας τήν ιστορία, ἐπομένως τούς λόγους πού δημιουργήσαν καί νομιμοποίησαν τήν ἐθνική ἀντιπαλότητα. Ἡ ἐπιστημονική ἀγνόηση τοῦ τουρκικοῦ κόσμου, ἐπί τόσα χρόνια, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι

μόνο να παράγουμε τό στερεότυπο τοῡ ξεωτισμού, επομένως της ανιστορικότητας αυτού τοῡ κόσμου, κυρίως όμως να παράγουμε και να αναπαράγουμε τόν ξεωτισμό τοῡ παρελθόντος όλου αυτού τοῡ χώρου, να καταργούμε τήν ιστορικότητα δηλαδή τοῡ χώρου μας. Έπιπλέον, είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο να μή συμβάλλουμε στην παγκόσμια επιστημονική θεωρία, άρα στην παγκόσμια σκέψη σέ σχέση μ' αυτό τό θέμα, αλλά να μήν μπορούμε να μεταφέρουμε τό δικό μας παράδειγμα στην παγκόσμια θεωρία, ουσιαστικά, λοιπόν, να συντηρούμε στην παγκόσμια κοινότητα έναν ανιστόρητο ξεωτισμό. Θα σάς αναφέρω ένα παράδειγμα για να γίνω λίγο πιο κατανοητή: όταν ο Βενιζέλος σχεδίαζε τό 1919 τήν ίδρυση πανεπιστημίου στή Σμύρνη, απέβλεπε, σύμφωνα μέ τά σχέδια τοῡ πανεπιστημίου πού μās έχουν διασωθει, στή δημιουργία τμημάτων τουρκικών σπουδών, ισλαμικών σπουδών, αραβικών κλπ. Τό σκεπτικό τοῡ Βενιζέλου ήταν ότι ή Ελλάδα, λόγω θέσης σ' αυτό τό χώρο, θα μπορούσε να είναι πρωταγωνίστρια στην κατανόηση, τήν ανάλυση αυτού τοῡ κόσμου, να είναι πρωταγωνίστρια στην διεύρυνση της επιστήμης, αλλά και στην παραγωγή πολιτικής. Δέν είναι τυχαίο τό έμβλημα τοῡ πανεπιστημίου, πού είχε έμπνευστεί αυτός ο̄ μεγάλος πολιτικός: «Φώς έξ Ανατολών». Φανταστείτε ότι έπρεπε να περάσουν τόσα χρόνια για να γίνει αυτό πραγματικότητα, και μέ πόσες δυσκολίες έγινε τελικά.

Φανταστείτε τώρα και κάτι άλλο: ή Κύπρος, σ' αυτό τό χώρο και μέ τέτοια ιστορική εμπειρία, να μήν έχει, εκτός από ελάχιστες εξαίρεσεις, να μήν είναι μάλιστα πρωτοπόρα στην παραγωγή συγκριτικών μελετών, να μήν μπορεί, όπως και όλος ο̄ ελληνόφωνος κόσμος να παράγει επιστήμη σ' αυτούς τούς τομείς, να παράγει έντέλει σκέψη. Κι εδώ έρχόμαστε στην πολιτική σημασία της ίδρυσης ενός Τμήματος Τουρκικών Σπουδών στην Κύπρο, στην πολιτική μέ τήν ευρεία τοῡ όρου έννοια. Έπιμένω πολύ στό θέμα της παραγωγής σκέψης. Είναι γνωστό σέ όλους μας ότι όποιος παράγει σκέψη, παράγει έξουσία, παράγει πολιτική! Στίς δικές μας χώρες, συνήθως, λείπει ή πρωτογενής σκέψη και λείπει, διότι λείπει ή παραγωγή επιστήμης, σέ κάποιους τουλάχιστον τομείς. Σκέψη σημαίνει σύγκρουση, σκέψη σημαίνει άμφισβήτηση, σκέψη σημαίνει κοιτάζω στό μέλλον, έχοντας αναλύσει τό παρελθόν μου πέρα από στερεότυπα, σκέψη, τέλος, σημαίνει ότι παρακολουθώ τήν πορεία της ανθρώπινης, έντάσσω τόν δικό μου τόπο σ' αυτή τήν πορεία, αποκωδικοποιώ τό παρελθόν για να μπορέσω να δώσω προοπτική στόν τόπο μου. Ένα Τμήμα Τουρκικών Σπουδών στην Κύπρο, ή παραγωγή δηλαδή επιστήμης σ' αυτούς τούς τομείς, άνοίγει μιά μεγάλη προοπτική, τόσο για τήν Κύπρο, όσο για όλο τόν ελληνόφωνο κόσμο: άνοίγει προοπτική, όχι, όπως λανθασμένα πιστεύουν κάποιοι, γιατί προσφέρει έτοιμες λύσεις στους πολιτικούς—αυτό είναι παγίδευση της επιστήμης— αλλά γιατί μελετώντας τό παρελθόν και τό παρόν, συμμετέχοντας στόν

επιστημονικό διάλογο, έπιτυγχάνεται: α) ή έπιβολή όλου αυτού τοῡ χώρου και τών πολιτισμικών και ιστορικών τοῡ ιδιαιτεροτήτων στην παγκόσμια επιστημονική συζήτηση (άρα ξεφεύγουμε από τόν ξεωτισμό πού τόσο σκληρά έχουμε πληρώσει οι Βαλκάνιοι και ή Κύπρος), γίνεται δηλαδή ο̄ χώρος και ή περιπέτειά τοῡ ιστορικά ύπαρκτος, ύποκειμένο της παγκόσμιας σκέψης και όχι άντικείμενο πολιτικών στρατηγικών, β) ή παραγωγή σκέψης πού μπορεί να προσφέρει πολιτική προοπτική. Σέ τελική ανάλυση πράξη χωρίς θεωρία δέν μπορεί να υπάρξει. Και ή θεωρία πρέπει να άμφισβητεί ό,τι θεωρείται δεδομένο.

Ένα τρίτο επίπεδο είναι τό κοινωνικό. Είναι αλήθεια ότι τό πανεπιστήμιο Κύπρου, άντάξιο τοῡ ρόλου ενός πανεπιστημίου, προκάλεσε μέ τό Τμήμα Τουρκικών Σπουδών, προκάλεσε τήν κοινωνία, τό αίσθημά της. Γι' αυτόν τό λόγο, όμως, υπάρχει τό πανεπιστήμιο, για να προπορεύεται της κοινωνίας του, για να γίνεται ο̄ διαμεσολαβητής ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και τήν παγκόσμια κοινότητα. Τό πανεπιστήμιο υπάρχει για να μεταφέρει στό χώρο τοῡ τήν παγκόσμια σκέψη και στην παγκόσμια κοινότητα τήν τοπική εμπειρία. Άπ' αυτή τήν άποψη, τό Τμήμα Τουρκικών Σπουδών δέν έχει ρόλο να αναπαράγει τό αίσθημα της κοινωνίας (να άποδείξει δηλαδή ότι δικαίως ή άδίκως ή κοινωνία θεωρεί έχθρους ή φίλους τούς Τούρκους), έχει ρόλο να αναλύσει και να θεωρητικοποιήσει, στό πλαίσιο της ιστορικής διαδικασίας όλου αυτού τοῡ χώρου, τή συγκρότηση τών μοντέρνων κοινωνιών, τό πώς αυτή ή συγκρότηση, από τόν 19ο αι. και μετά, στην Δυτική Ευρώπη έγινε μέ άλλο τρόπο και γιατί στόν δικό μας χώρο έγινε μέσα από συγκρούσεις. Μέ λίγα λόγια, τό Τμήμα πρέπει να προσφέρει τά θεωρητικά εργαλεία πού επιτρέπουν σέ μιά κοινωνία να ξεπεράσει τίς άδράνειες και τούς φόβους της και όχι να τούς επιβεβαιώνει.

Τά παραπάνω άφορούν τό ρόλο τοῡ Τμήματος θεωρητικά, κατά κάποιο τρόπο. Υπάρχει ώστόσο και ή πράξη, πώς ή θεωρία εφαρμόζεται πρακτικά. Σ' αυτό τό σημείο υπάρχουν μέχρι τώρα κάποια έπιτεύγματα και μόνο ή δημιουργία τοῡ άποτελεί έπίτευγμα—λείπει όμως ακόμη αυτό πού θα δώσει στέρεα προοπτική στό Τμήμα, ώστε να άρχίσουν να γίνονται χειροπιαστά κάποια άποτελέσματα. Δέν θ' αναφερθώ στό όποια έπιτεύγματα, όπως για παράδειγμα στό γεγονός της συμμετοχής κάποιων από μās σέ διεθνή συνέδρια ή της δημοσίευσης βιβλίων και άρθρων, ελληνόφωνων και ξενόφωνων, στό γεγονός ότι πολλοί από τούς φοιτητές κάνουν ήδη μεταπτυχιακές σπουδές στό έξωτερικό ή στό γεγονός της πρόσκλησης άκαδημαϊκών τοῡ Τμήματος για διαλέξεις σέ ξένα πανεπιστήμια. Θ' αναφερθώ στό προβλήματα τοῡ Τμήματος: κατ' άρχάς, για πολλούς και διάφορους λόγους, τό Τμήμα απέκτησε έσωστρέφεια: δεύτερον, λόγω αυτής της έσωστρέφειας, δέν μπόρεσε ακόμη να δημιουργήσει άσφαλει: προοπτικές, τόσο για τό ίδιο όσο και για τούς φοιτητές,

τούς απόφοιτους. "Όσον αφορά την έσωστρέφεια, θεωρώ ότι το Τμήμα δεν έχει προκαλέσει μέχρι τώρα έναν ικανοποιητικό διάλογο κυρίως με κάποια από τα άλλα τμήματα του πανεπιστημίου να προκαλέσει επιστημονικό διάλογο, ώστε να μπορέσει να ορίσει με ακρίβεια και με μακροπρόθεσμη προοπτική τις κατευθύνσεις και τους προσανατολισμούς του. Σήμερα στην επιστήμη δεν μπορεί να υπάρξει εξέλιξη χωρίς διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων. Πώς μπορεί, λοιπόν, το Τμήμα Τουρκικών Σπουδών να παράξει σκέψη χωρίς τη στενή συνεργασία με τμήματα, όπως αυτά της νεοελληνικής φιλολογίας, της γλωσσολογίας, της βυζαντινής και νεοελληνικής ιστορίας, των πολιτικών επιστημών; Βεβαίως, το πρόβλημα είναι άμυδαιό: γιατί τα παραπάνω τμήματα δεν επιδιώκουν επιστημονικό διάλογο με το Τμήμα; Πώς θα προκύψει μια επιστημονική παραγωγή από το Πανεπιστήμιο Κύπρου, όπως παραπάνω την περιέγραφα, χωρίς τη στενή συνεργασία των συναφών τμημάτων; Το Τμήμα, επίσης, παρά τις κάποιες προσπάθειες, δεν κατόρθωσε ακόμη να διαμορφώσει τους όρους για διάλογο με την κοινωνία: δεν έχουν οργανωθεί επιστημονικά συνέδρια από το Τμήμα στην Κύπρο, τα οποία θα προκαλέσουν συζήτηση δεν έχει πάρει ακόμη το ρίσκο το Τμήμα να καλέσει εδώ ξένους επιστήμονες, Τούρκους κυρίως, που θα μεταφέρουν τα αποτελέσματα των ερευνών τους, που θα συνδιαλεγούν, θα συγκρουστούν με τους εδώ επιστήμονες. "Όλα αυτά είναι μερικά από τα πολλά που μπορεί να κάνει το Τμήμα, όταν ξεφύγει από τη σαφώς δικαιολογημένη, μέχρις ενός σημείου όμως, έσωστρέφειά του.

Τό ξεπέραςμα της έσωστρέφειας είναι αυτό που θα προσφέρει τις προοπτικές. Κι εδώ, θα μου επιτρέψετε, κλείνοντας αυτή την παρουσίαση, να θίξω ένα μεγάλο

θέμα που απασχολεί και τους φοιτητές του Τμήματος. Από λανθασμένη αντίληψη, πολλοί θεωρούν ότι το Τμήμα είναι εδώ για να παράγει τουρκομαθείς. Αυτό είναι λάθος: η εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας είναι εργαλείο για να εμβαθύνουν οι φοιτητές στις σπουδές τους, να έχουν επαφή με τα κείμενα και όχι για να γίνουν μεταφραστές. Άλλωστε, πόσους μεταφραστές έχει ανάγκη ή κυπριακή κοινωνία; Έτσι, απαιτείται η συζήτηση στο πλαίσιο του Τμήματος, μεταξύ Τμήματος και πανεπιστημίου, αλλά και μεταξύ πανεπιστημίου και αρμόδιων φορέων (ύπουργείων κλπ.), ώστε να προσδιοριστούν οι προοπτικές και οι κατευθύνσεις του Τμήματος, σε σχέση με την κυπριακή και την ελληνική πραγματικότητα. Τουτό δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση ότι το Τμήμα είναι υποχρεωμένο να φτιάξει τέτοιο πρόγραμμα, ώστε να βρίσκουν οι απόφοιτοι δουλειά: είναι όμως υποχρεωμένο να δημιουργήσει τις προοπτικές για να έχουν οι απόφοιτοι ορίζοντα αγοράς, και όχι βέβαια θέσεις εργασίας (αυτό δεν είναι στό ρόλο κανενός πανεπιστημίου). Θεωρώ, λοιπόν, ότι απομένουν πολλές και σοβαρές συζητήσεις και προσπάθειες να γίνουν. Προσπάθειες όχι μόνο από το Τμήμα, αλλά από το πανεπιστήμιο και, βεβαίως, την πολιτεία. Ένα πτυχίο τουρκικών σπουδών πρέπει να αποκτήσει αντίκρισμα: ένα τμήμα τουρκικών σπουδών στον ελληνόφωνο κόσμο πρέπει να διεκδικήσει με τόλμη, μέσα από πολλούς δρόμους, τη θέση που του αξίζει στο χώρο του και στην παγκόσμια κοινότητα.

* Ομιλία στην ημερίδα που οργάνωσαν οι φοιτητές του Τμήματος Τουρκικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου, με θέμα: «Οι Τουρκολογικές Σπουδές στην Κύπρο».

340 τεύχος

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑΣ: Τ. Krausz:

Οι αιτίες της επίθεσης του ΝΑΤΟ εναντίον της Γιουγκοσλαβίας - **Αύγ. Μπαγιόνας:** Η νατοϊκή επιδρομή στη Γιουγκοσλαβία, η ορθοδοξία, ο ναζισμός, ο Διαφωτισμός και το δίκαιο του ισχυρότερου - **Γ. Σταμάτης:** Θέσεις για τους σκοπούς της αμερικανοευρωπαϊκής

επίθεσης κατά της Γιουγκοσλαβίας - **Β. Μηνακάκης:** Η οικονομία του πολέμου και ο πόλεμος της οικονομίας - **Δ. Μπελαντής:** Πόλεμος «για τις ελευθερίες» - **Στ. Σταυρίδης:** Φτάνει πια με τα «ανθρώπινα δικαιώματα» - **Αρ. Τερζής:** Ο πόλεμος, τα ΜΜΕ και ο ελληνικός λαός - **Ανθρ. Θεοφίλου:** Τα έξυπνα όπλα του ΝΑΤΟ και η «ανθρωπιστική» τους δράση στη Γιουγκοσλαβία - **Φ. Νικολόπουλος:** Η μετακομμουνιστική κρίση στη Βαλκανική και οι ιστορικοπολιτισμικές ρίζες των σύγχρονων συγκρούσεων στο χώρο της - **Ευτ. Μπιτσάκης:** Η έξαρση των εθνικισμών στην εποχή μας - **Γ. Παγγέσης:** Σχόλιο ενάντια στον πόλεμο.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ: Σ. Αγουρίδης: Πολιτική Ορθοδοξία - **Αύγ. Μπαγιόνας:** Η νέα θεολογία σήμερα - **Δ. Γρηγορόπουλος:** Οι κοινωνικές αιτίες της «επιστροφής» στη θρησκεία - **Περρ. Παυλίδης:** Τα τυπικά χαρακτηριστικά και οι αντιφάσεις του θρησκευτικού ιδεώδους - **Δ. Σ. Πατέλης:** Η θρησκεία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης - **Μ. Löwy:** Ο Φρίντριχ Ένγκελς για τη θρησκεία και την ταξική πάλη - **Fr. Houtart:** Η Θεολογία της Απελευθέρωσης και το κοινωνικό δόγμα της εκκλησίας. **ΔΙΑΛΟΓΟΣ:** Ν. Δενδρινός: Πόσο «υπάρχει» το υπάρχειν; **ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ:** Χρ. Στεργ. Μπελλές: Βιώσιμη ανάπτυξη. **ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΗ:** Ν. Ταμπάκης: Θεωρία του Χάους και βιολογικά συστήματα. **ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ.**

Η ΜΙΚΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

τῆς Εὐαγγελῆς Ἀρ. Ντάτσι

Στόν Νίκο Παναγιωτάκη,
τόν ἀλησμόνητο ἐπιστήμονα καί φίλο

Κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες ὁ πολιτισμός τῶν χωρῆς γραπτή παιδεία κοινωνικῶν στρωμάτων τῶν ἱστορικῶν λαῶν, δηλαδή ὁ λαϊκός πολιτισμός, ἀποτελεῖ ἔμμεσα ἢ ἄμεσα πεδίο ἔρευνας καί ἄλλων ἐπιστημῶν, ἐκτός ἀπό τοὺς οἰκείους ἐπιστημονικούς κλάδους πού στεγάζονται κάτω ἀπό τὰ ποικιλώνυμα ἔθνικα φολκλόρ.

Ἡ κλασική φιλολογία, γιά νά λύσει δικά της προβλήματα, πολύ πρῶτα προσέφυγε στήν περιοχή τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ – θυμίζω τίς σχετικές ἔρευνες τῶν πρωτοπόρων Milman Parry, Adam Parry καί Alfred Lord¹. Θυμίζω ἀκόμη τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας καί τό ζωηρό ἐνδιαφέρον τοῦ ρωσικοῦ φορμαλισμοῦ² γιά τή λαϊκή ποιητική δημιουργία. Θυμίζω, τέλος, τήν κοινωνική ἀνθρωπολογία, ἡ ὁποία δέν περιορίζεται πιά στή μελέτη τῶν ἀμιγῶν προφορικῶν κοινωνιῶν, ἀλλά ἄπλωσε τό ἐνδιαφέρον της καί στά ἀναλφάβητα καί ἡμιαναλφάβητα στρώματα τῶν ἱστορικῶν λαῶν, δηλαδή στά λεγόμενα λαϊκά στρώματα.

Ἡ ἐπιστήμη ὁμως πού δείχνει ἕνα ἐπίμονο καί σοβαρό ἐνδιαφέρον γιά τόν λαϊκό πολιτισμό καί τοὺς φορεῖς του εἶναι ἡ ἱστορία: ὡς *μακροϊστορία*, ὡς *προφορική ἱστορία* καί ὡς *μικροϊστορία*. Τό θέμα τοῦ παρόντος κειμένου προσανατολίζει κατ' ἀρχήν τήν ἔρευνα σέ δύο ἄξονες πού ἀφοροῦν:

α) Τί καινούργιο προσκομίζει ἡ μικροϊστορία στή μελέτη τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ;

β) Πῶς ἡ προβληματική καί ἡ ἐπιστημονική ἐμπειρία τῆς Μικροϊστορίας ἐπαληθεύει ὑποθέσεις ἐργασίας ὅπως εἶναι π.χ. ὁ *συστημικός*³ χαρακτήρας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἢ ὁ ἀποσπασματικός καί πολλές φορές ἀντιφατικός καί χωρῆς κριτική συνοχή κόσμος του;

Ὁ χρόνος καί οἱ πηγές

Ἡ ἱστορία τῶν διακεκριμένων γεγονότων καί προσωπικοτήτων, δηλαδή ἡ ἱστορία τοῦ *σύντομου χρόνου*

καί τῶν γραπτῶν πηγῶν, πραγματοποίησε ἐδῶ καί πολλές δεκαετίες σημαντικές ἀναθεωρήσεις σέ δύο τομεῖς:

α) στόν τομέα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου

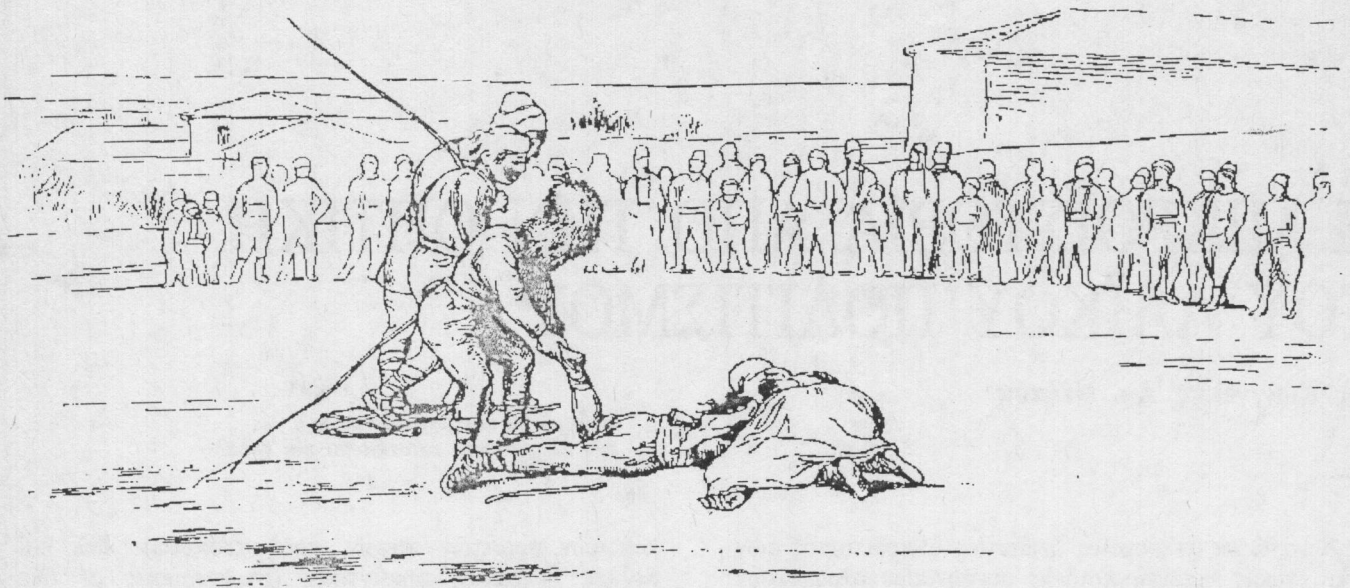
β) στόν τομέα τῶν πηγῶν τοῦ ὑλικοῦ της

Τό ξανακοίταγμα τῶν πηγῶν καί τοῦ χρόνου καταξίωσε ἀφ' ἐνός τήν προφορική⁴ πληροφορία ὡς πρόσθετο ἀγωγό πληροφόρησης καί ἀφ' ἑτέρου τὰ συμβάντα τοῦ *μακροῦ*⁵ χρόνου ὡς ἕνα καινούργιο πεδίο ἔρευνας, μέ τὰ γνωστά, πολύ σημαντικά, ἀποτελέσματα.

Αὐτός ὁ σύγχρονος προσανατολισμός τῆς ἱστοριογραφίας τήν ἔφερε πολύ κοντά στίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες καί ιδιαίτερα στίς ἐπιστήμες τῶν προφορικῶν πολιτισμῶν, δηλαδή κοντά στήν ἀνθρωπολογία πού διαθέτει καί ἕναν ἀναπτυγμένο θεωρητικό λόγο καί κοντά στό ἀντικείμενο τῶν ἔθνικῶν φολκλόρ, ἐπιστημονικῶν κλάδων μέ περιορισμένες θεωρητικές ἀναζητήσεις, μολονότι ἔχουν ἀποθησαυρίσει ἕνα σημαντικό σέ ποσότητα καί σέ ποιότητα ὑλικό.

Αὐτή ἡ στροφή ἐπικέντρωσε τό ἐνδιαφέρον τῆς ἱστορίας στό χρόνο τῶν *δομῶν* καί τῶν *παραδόσεων*,⁶ καθῶς καί στήν καθημερινότητα καί στή συμβολική ἀναπαράστασή της στό νοῦ καί στόν ψυχισμό ὄχι μόνο τῶν λογίων καί τῶν χρηστῶν τῆς γραφῆς, ἀλλά καί τῶν ἀγράμματων πληθυσμῶν, τῶν «χωρικῶν» οἰκισμῶν τῶν καινοπόλεων καί τῶν πόλεων. Κατηύθυνε ἐπίσης τό βλέμμα της στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ συλλογική μνήμη ὀργανώνει τή γνώση, κωδικοποιεῖ τίς πληροφορίες ἐπιλέγοντας ἐκεῖνες πού τῆς χρειάζονται καί ἐπινοεῖ τρόπους γιά τή διάσωσή τους καί τή μετάδοσή τους στό χρόνο, ἀπό γενιά σε γενιά.

Σέ παρόμοιους στόχους ὑπῆρξαν ἐξαρχῆς προσανατολισμένες καί οἱ ἐπιστήμες τῶν προφορικῶν πολιτισμῶν. Ἡ ἀνθρωπολογία καί τὰ ἔθνικα φολκλόρ περιγράφουν τὰ ἔθιμα καί τίς τελετουργίες, συλλέγουν πληροφορίες γιά τήν ἀγροτική καί κτηνοτροφική ζωή,

για τις τεχνικές μεταποίησης των πρώτων υλών και για τη συμβολική υποστήριξη αυτών των πρακτικών, ασχολούνται διεξοδικά με τη θεσμική οργάνωση των παραδοσιακών κοινωνιών, καταγράφουν τό γλωσσικό έποικοδόμημα στις δύο χρήσεις του, την πρακτική και την ποιητική, και γενικά άντλούν πληροφορίες για ό,τι αναφέρεται στις «άνταλλαγές αγαθών, γυναικών και μηνυμάτων», όπως όριζει τό πολιτισμικό σύμπαν ό Κλώντ Λεβί-Στρως. Πάντοτε όμως αυτές οι έπιστήμες ενδιαφέρονται για τη συμπυκνωμένη γνώση, έμπειρία και ευαίσθησία, για ένα πολιτισμικό υλικό τό όποιο, άν και είναι καταξιωμένο στην άτομική και στην συλλογική συνείδηση της ομάδας, δίνει πολύ λίγα στοιχεία για την πραγματικότητα όπως την βίωσαν τά συγκεκριμένα άτομα.

Οι ανθρωπολόγοι και οι λαογράφοι, με την έπιτόπια έρευνα και την άμεση, πρόσωπο με πρόσωπο, έπαφή με τούς πρωταγωνιστές αυτών των πολιτισμών και διατηρώντας τόν απόλυτο έλεγχο της συγκρότησης του υλικού τους, ασχολήθηκαν με ό,τι ήταν έτοιμο από καιρό: τις σταθερές και έπικυρωμένες από την κοινωνική ομάδα συμπεριφορές.

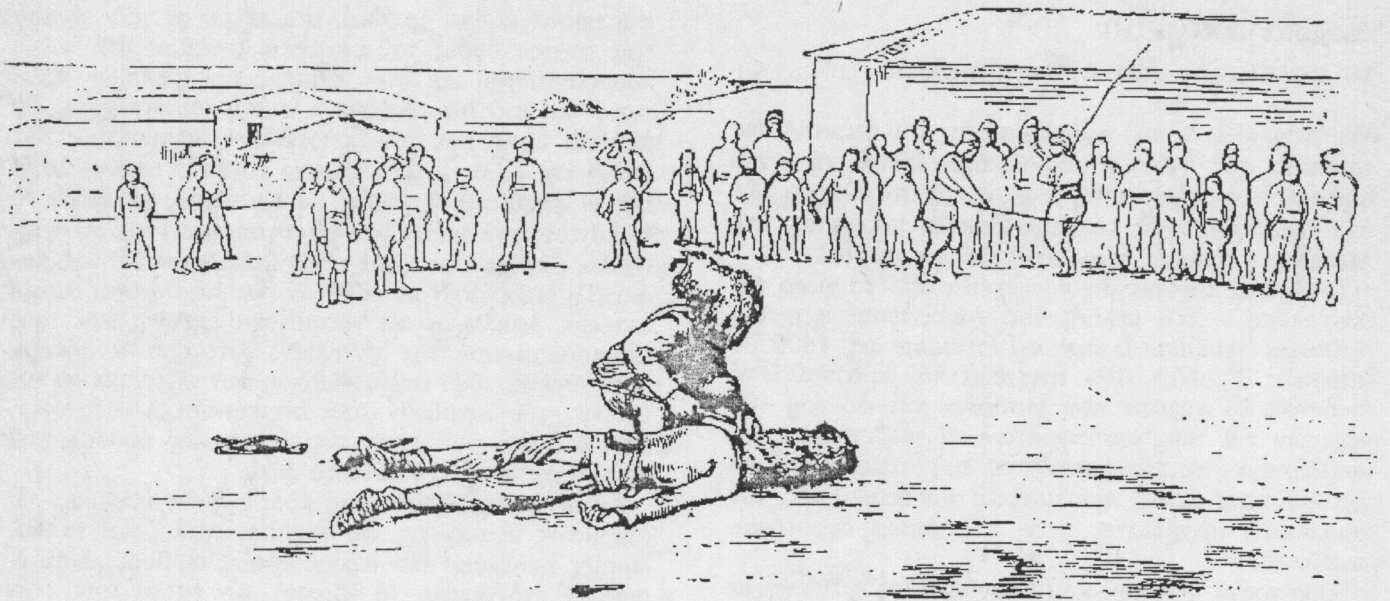
Έδώ ακριβώς παρεμβαίνει ή μικροϊστορία. Η μικροϊστορική όπτική έρχεται νά εντάξει στό πεδίο έρευνας τή συγκεκριμένη περίπτωση και τή συμπεριφορά της: οικονομική, θεσμική ή ιδεολογική έρχεται νά εντάξει τό προσωπικό βίωμα, τό χρόνο όπως τόν βίωσαν όχι διακεκριμένες προσωπικότητες, αυτές πού γράφουν τή ιστορία και ξέρουν ό,τι τή γράφουν, αλλά άτομα πού «γράφουν τή ιστορία και δέν ξέρουν ό,τι τή γράφουν», κατά τή γνωστή φράση του Μάρξ. Έξάλλου τό υλικό πού έδωσε τό άρχικό κίνητρο για τή διαμόρφωση της μικροϊστορικής όπτικής, τό άρχαιακό υλικό των δικών της Ίερως Έξέτασης, κρά-

τησε ζωντανά τά άποτυπώματα από τις πίο κορυφαίες και δραματικές στιγμές της ζωής συγκεκριμένων χωρικών, τούς όποιους ή έμμογή στην δική τους κοσμοαντίληψη, στην δική τους «αλήθεια» (όπως γράφει και ό Μακρυγιάννης), τούς όδήγησε σε θανάσιμη σύγκρουση με τόν έπίσημο πολιτισμό, σε στημένες δίκες και πολλές φορές στην πυρά. Αυτό τό άνοιγμα στό βίωμα και γενικά στην μικρή κλίμακα έρχεται νά προβληματίσει πάνω σε ένα καινούργιο υλικό και τις έπιστήμες των προφορικών πολιτισμών.

Τό θεωρητικό πρότυπο της μικροϊστορίας

Θά αναφερθώ σε δύο πλευρές του θέματος πού άφορούν τή αντίληψη του λαϊκού πολιτισμού: α) ως ένα σύστημα μέσα στό όποιο διεξάγεται ένας πολυεπίπεδος διάλογος, ό όποιος δέν περιορίζεται μόνο στό έσωτερικό του συγκεκριμένου συστήματος, αλλά είναι άνοιχτός και σε άλλες πολιτισμικές όντότητες, β) ως μία κοσμοαντίληψη, διαφορετική από εκείνη του έπίσημου πολιτισμού και πολλές φορές αντίθετη προς αυτή.

Η μικροϊστορία επανεντάσσοντας στά ιστοριογραφικά δράματα τή μικρή κλίμακα δέν φιλοδοξεί νά παραγείσει τό σώμα της ιστορίας με διαφυγόν υλικό.⁸ Έξάλλου ή μικρή κλίμακα δέν εισάγεται για πρώτη φορά από τους ιστορικούς της μικροϊστορικής όπτικής. Τό στοιχείο πού ανανεώνει τή συγκεκριμένη ιστορική χρήση της μικρής κλίμακας είναι τό θεωρητικό πλαίσιο. Ό διάλογος της άτομικής περίπτωσης με τό συλλογικό γεγονός εκλαμβάνεται στην δυναμική πραγματόση του και τείνει νά ενσωματώσει όλα τά επίπεδα της υλικής και συμβολικής πραγματότητας πού τόν πα-

ράγει. Άλλωστε, το συμβολικό σύστημα της γλώσσας πού οι εισηγητές της Κάρλο Γκίνζμπουργκ και Κάρλο Πόνι υποδεικνύουν ως θεωρητικό μοντέλο της ανάλυσής τους, αποκλίνει σαφώς τόσο από την *ιδιογραφική* (idiografic) όπτική της παραδοσιακής χρήσης της μικρής κλίμακας, όσο και από αντίληψη του συστήματος ως ενός οργανισμού πού λειτουργεί με *βιολογικές προδιαγραφές*. Η δυναμική των σχέσεων πού ρυθμίζουν τό σύστημα γλώσσα-όμιλία⁹ συνεπάγεται έννοιες όπως: *δομικά στοιχεία, λειτουργία, ασύνειδες δομές*. Συνεπώς τό επίθεμα *μικρό* δέν συναρτάται απλώς και μόνο με τή μελέτη φαινομένων της μικρής κλίμακας αλλά υποβάλλει και μία σαφώς διαφορετική θεωρητική και ιδεολογική άφετηρία.

Από τό άλλο μέρος, αυτό τό σχήμα λειτουργίας του γλωσσικού συστήματος, μεταφερόμενο έδω και πολλές δεκαετίες από τό στοιχειώδες επίπεδο της γλωσσικής επικοινωνίας (έτσι όπως τό όρισε ο Σωσσύρ) στο έξαιρετικά σύνθετο έποικοδόμημα της λαϊκής λογοτεχνίας, δοκιμάστηκε και έδωσε έγκυρες απαντήσεις σε δύο πολύ βασικά προβλήματα πού απασχολούσαν τούς μελετητές της:

α) άποσαφήνισε και επιβεβαίωσε τόν συλλογικό τρόπο δημιουργίας της λαϊκής λογοτεχνίας και κατ' επέκταση του λαϊκού πολιτισμού·

β) κατέδειξε τή στενή αλλά ταυτόχρονα άπελεύθερη σχέση πού υπάρχει ανάμεσα στο έξωπροσωπικό, διυποκειμενικό ύλικό της λαϊκής λογοτεχνίας, τό όποιο έχει μία έν *δυνάμει* ύπαρξη καθώς πρόκειται για ένα *έσωτερικευμένο σύνολο από καθορισμένους κανόνες και παρορμήσεις*, για ένα σχέδιο της υπάρχουσας παράδοσης και στήν άτομική χρήση αυτού του ύλικού πού πραγματοποιούν, ζωογονώντας τά συγκεκριμένα άτομα σέ συγκεκριμένο χώρο και χρόνο.

Η έκ νέου ένταξη των μεμονωμένων συμπεριφορών και γεγονότων πού επιχειρεί ή μικροϊστορία στοχεύει στον έντοπισμό της πραγμάτωσης της όμιλίας, σ' ένα ακόμα πιο σύνθετο πολιτισμικό περιβάλλον· εκεί όπου τά όρια του λαϊκού πολιτισμού παρουσιάζουν ρωγμές και ανοίγματα, και αυτοί πού μιλούν τή γλώσσα παίρνουν μηνύματα, εκτός από τή δική τους πραγματικότητα, πού συνεχώς αλλάζει, και από μία άλλη παράδοση: από τή μεγάλη παράδοση του Ρόμπερ Ρέντφιελντ.¹⁰ Ο τρόπος ακριβώς πού προσπαθούν νά προσλάβουν, νά κατανοήσουν και νά ένσωματώσουν αυτά τά μηνύματα στο δικό τους, πατροπαράδοτο πολιτισμικό σύστημα ή νά τά άπορρίψουν είναι ένα από τά ζητούμενα της μικροϊστορίας. Γιατί αν ο διάλογος στο έσωτερικό του λαϊκού πολιτισμού, πολλές φορές, έξομαλνεται με τόν μαγικό τρόπο σκέψης, ο διάλογος με τον έπίσημο πολιτισμό, καθώς διεξάγεται με άνισους όρους, αφήνει νά διαφαίνεται και ο ιδιοτελής και αυταρχικός χαρακτήρας του έπίσημου πολιτισμού και ή άρνηση του λαϊκού πολιτισμού νά συμμορφώνεται σέ μία άνευ όρων συνολολόγηση ή συναίνεση μαζί του.

Η άτομική περίπτωση λοιπόν, τό ισοδύναμο της άτομικής χρήσης της γλώσσας, ή όμιλία, ακόμη και όταν ή συμπεριφορά της δέν επικυρώνεται από τήν κοινωνική ομάδα και κατά συνέπεια δέν ένσωματώνεται στήν υπάρχουσα παράδοση, αλλά παραμένει μετέωρη, καταδεικνύει τή δυναμική λειτουργία του συστήματος: λειτουργία πού εκδηλώνεται είτε ως κατάφαση και έπαλήθευση της υπάρχουσας δομής, είτε ως μετασχηματισμός της, είτε ως άκύρωσή της, είτε τελικά ως δημιουργία μιας καινούργιας σταθερής δομής· αλλά και όταν μένει μετέωρη, αξίζει νά καταγραφεί ως μία ένδειξη πού δηλώνει τίς λανθάνουσες δυνατότητες του συστήματος.

Δύο παραδείγματα: τό καλαμπόκι καὶ ὁ Benandanti

Θά ἀναφερθῶ σέ δύο παραδείγματα, πού δείχνουν τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ μικροϊστορία ἐννοεῖ τή σχέση ἀνάμεσα στό μεμονωμένο γεγονός καί στό πλέγμα τῶν ἀναφορῶν του πρὸς τήν πολυεπίπεδη παράδοση, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας πραγματώνεται ὡς ὁμλία.

Τό πρῶτο παράδειγμα προέρχεται ἀπό τό χωρὸ τῆς οἰκονομίας. Στή μελέτη του *Innovazione tecnica e resistenza contadina Il mais nel Piemonte del 1600*¹¹ ὁ ἱστορικός Τζιοβάνι Λέβι ἀνιχνεύει καί προσπαθεῖ νά ἐντοπίσει τὰ νήματα πού συνδέουν τήν ἄρνηση τῶν χωρικῶν καί τῶν γαιοκτημόνων νά υἱοθετήσουν τήν καλλιέργεια ἑνὸς νέου προϊόντος, τοῦ καλαμποκιοῦ, μέ τίς βαθύτερες δομές, πραγματικές καί συμβολικές, τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος μέσα στό ὁποῖο δραστηριοποιούνται.

Ὅσο χρόνο ἡ κοινωνική ἰσορροπία ἐξασφαλίζεται μέ τίς παραδοσιακές καλλιέργειες καί οἱ ὅροι ἐργασίας καί ἀνακατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος εἶναι ἐκατέρωθεν ἀποδεκτοί, μέ λανθάνουσα ὡστόσο τή σύγκρουση, τό νέο προϊόν συναντᾷ δυσκολίες στήν ἀποδοχή καί στήν ἐξάπλωσή του. Ὁ Λέβι χειρίζεται τό ὑλικό του μέ εὐστροφία, ἐκτιμώντας τίς ἀναφορές τῆς καινούργιας καλλιέργειας μέ τήν ποσότητα καί τήν ποιότητα τῶν καλλιεργήσιμων γαιῶν, μέ τον καταναγκασμό τῆς δεκάτης καί τήν ἐπάρκεια ἢ ἀνεπάρκεια τῶν διαθέσιμων παραδοσιακῶν δημητριακῶν διαπιστώνει ὅτι ὁ διάλογος τοῦ καινοτόμου λόγου (τῆς νέας καλλιέργειας) καί μέ τούς δύο ἐταίρους – τούς γαιοκτήμονες καί τούς ἀγρότες – συναντᾷ δυσκολίες καί ἀντιστάσεις καί ὅτι διεξάγεται μέ ἀργούς ρυθμούς. Ἡ ρήξη θά πραγματοποιηθεῖ μέ τήν ἐπενέργεια ἐξωτερικῶν παραγόντων, ὅπως ὑπῆρξαν: ὁ πόλεμος τοῦ 1620, ἡ ἐπιδημία χολέρας τό 1630 καί ἡ οἰκονομική κρίση τοῦ 1691. Τελικά οἱ χωρικοὶ θά προσαρμοστοῦν στήν πραγματικότητα τῆς νέας καλλιέργειας καί θά ἐξαναγκαστοῦν νά ὑπογράψουν μιά νέα σύμβαση ἐργασίας, ἕνα νέο συμβόλαιο δουλειᾶς, ὅπως σημειώνει ὁ Λέβι.¹²

Τό δεύτερο παράδειγμα προέρχεται ἀπό τή σφαῖρα τῆς συμβολικῆς πραγματικότητας, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνονται καί τή διώνουν τὰ λαϊκά στρώματα καί ὅπως τήν ἀξιολογοῦν καί τή χειραγωγοῦν κατά περίπτωση οἱ διαχειριστές τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, στήν προκειμένη περίπτωση ἡ ἐκκλησιαστική ἐξουσία.

Στό βιβλίο του *I Benandanti*,¹³ ὁ Κ. Γκίνζμπουργκ μελετᾷ μία εἰδική κατηγορία χωρικῶν τῆς ἐπαρχίας Φριούλι τῆς περιφέρειας Βενέτο. Πρόκειται γιά ἄτομα ξεχωριστά ἐκ γενετῆς,¹⁴ τὰ ὁποῖα μέ τίς πράξεις καί τὰ λόγια τους κατορθώνουν νά ἀκυρώσουν τυχόν κακοτυχίες καί δυσπραγίες τῶν συγχωριανῶν τους, ὅπως ἀρρώστειες καί ἄλλα δεινά, συμφορές πού ἡ κοινότητα τίς ἀποδίδει σέ κακοποιούς καί δαιμονικές ὀντότητες.

Τό ἐνδιαφέρον τοῦ Γκίνζμπουργκ δέν ἐστιάζεται στό

φαινόμενο καθαντό, ἀλλά στρέφεται σέ μία πλευρά του: στοὺς ὅρους τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στή λαϊκή κοσμοαντίληψη καί στόν ἐπίσημο καί κυρίαρχο πολιτισμό καί στά συμφραζόμενα αὐτοῦ τοῦ διαλόγου. Τό πλούσιο ὑλικό πού τοῦ προσφέρουν τὰ πρακτικά τῶν δικῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης ἀπό τό 1575 ἕως τό 1650 καί οἱ ὑποθέσεις ἐργασίας μέ τίς ὁποῖες μελέτησε τό ὑλικό του, τοῦ ἐπέτρεψαν νά ἀνασυνθέσει καί νά προβάλλει μπροστά μας μία πολύ ἐνδιαφέρουσα διαδικασία. Τῆ διαδικασία κατά τήν ὁποία μία ἀρχαϊκή λαϊκή λατρεία, δεμένη μέ τή γονιμότητα τῆς γῆς καί τούς Benandanti πού τήν τελοῦσαν, κατέληξε νά ἀλλάξει περιεχόμενο, τόσο στή συνείδηση τῶν *καλοπροαίρετων* ἀτόμων πού ἀσκοῦσαν αὐτή τήν κοινωνική λειτουργία, ὅσο καί στή συνείδηση τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας πού τοὺς εἶχε ἀναθέσει αὐτό τό ρόλο.

Κάτω ἀπό τήν πίεση καί τούς ἐξαναγκασμούς, τίς ἀτέλειες ἀνακρίσεις, τίς παραπλανητικές καί ὑποβολιμαίες ἐρωτήσεις τῶν ἱεροδικαστῶν, οἱ Benandanti ἐφτασαν στό σημεῖο νά πείσουν τόν ἑαυτό τοὺς ὅτι δέν ἐνεργοῦσαν ἐπ' ἀγαθῶ τῶν συνανθρώπων τους, νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ γονιμοποιῶν καί θεραπευτικοῦ περιεχομένου τῶν λατρευτικῶν πρακτικῶν τους καί νά παραδεχτοῦν ὅτι στίς μεσονύχτιες ἐξόδους τους δέν ἀγαθοεργοῦσαν ἀλλά συμμετείχαν σέ δαιμονικές συναθροίσεις, τίς λεγόμενες Sabba, κακοποιῶν ὄντων.

Παράλληλα, ἡ πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ πλούσιου καί παραμελημένου ἀπό τήν ἱστορία ὑλικοῦ ἐπαλήθευσε τή λειτουργία τοῦ συστήματος γλώσσα - ὁμλία σέ ἕνα ἄλλο πολιτισμικό ἐπίπεδο ἀπό ἐκεῖνο τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, πῶ σύνθετο καί πῶ περίπλοκο. Τό πλῆθος τῶν περιπτώσεων τῶν Benandanti, πού διέσωσαν τὰ πρακτικά ἐκείνων τῶν δικῶν, ἄφησε νά διαφανεῖ ἡ διαφορετικὴ κάθε φορά ἐκφορὰ τῆς ὁμλίας: ὁ προσωπικός τρόπος ἐκφρασης καί πραγματώσεως τοῦ παραδομένου ἐξωπροσωπικοῦ, διυποκειμενικοῦ πολιτισμικοῦ συστήματος, ὅπως ὑπῆρξε ὅλο τό πλέγμα τῶν πεποισήσεων τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν ὁμάδων γιά τόν ἀγαθοποιῶ ρόλο τῶν Benandanti.

Ὁ Ἴταλός ἱστορικός, πίσω ἀπό τή φαινομενικὴ ὁμοιομορφία αὐτῶν τῶν πεποισήσεων, κατόρθωσε νά συλλάβει τόν διαφορετικὸ τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνδρες καί οἱ γυναῖκες Benandanti βίωσαν τό ρόλο πού τοὺς ἀνέθεσε ἀπό τή γέννησή τους ἡ κοινωνικὴ ὁμάδα. Καί ἐπιπλέον κατόρθωσε νά παρακολουθήσει τήν πορεία πού διέγραψε ὁ ψυχισμός καί ἡ σκέψη ἕως τό σημεῖο νά ἀποδώσουν στίς πράξεις τους ἕνα διαφορετικὸ περιεχόμενο, τό ἀρνητικὸ περιεχόμενο πού τοὺς ἐπέβαλλε ὁ κυρίαρχος πολιτισμός. Στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ συγκυρία, ἡ ἐνίσχυση τῆς πολλαπλῆς ἡγεμονίας τῶν διευθυντικῶν στρωμάτων πάνω στά λαϊκά στρώματα χρειαζόταν τήν *κατασκευὴ ἀντιφρονούντων καί τὴ συγκρότηση μηχανισμῶν καταστολῆς*. Στὴν περίπτωση τῶν Benandanti δέν ἔχουμε τὴ ρηξικέλευθη ἐκφορὰ ὁμλίας, ὅπως ἦταν τό προηγούμενο παράδειγ-

μα τῆς νέας καλλιέργειας. Ἀντίθετα, ἔχουμε μία συμπεριφορά ἐπικυρωμένη γιὰ αἰῶνες ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, ὅπως ἡ παλαιὰ καλλιέργεια, συμπεριφορά ἢ ὅποια, ὡς πρὸς τὴν ἀνορθόλογη λειτουργία τῆς, δὲν βρίσκεται σὲ καμιά ἀσυμφωνία μὲ τὴν ἐξίσου «ἀνορθόλογη» λογική τῶν ἱεροδικαστῶν. Ἡ διαφορά ἐντοπίζεται σὲ ἄλλο ἐπίπεδο. Στὴ συνειδητοποιημένη πρόθεση τοῦ ἐπίσημου πολιτισμοῦ νὰ ἐλέγξει ἀπολύτως καὶ νὰ μονοπωλήσει αὐτὴ τὴν κοινωνική λειτουργία, παρεμβαίνοντας δραστικά στὸν τρόπο πού σκέπτονται καὶ ἀντιμετωπίζουν ὀρισμένες ἀναπόφευκτες βέβαια δυσμενῆς καταστάσεις τὰ λαϊκὰ στρώματα. Τὸ ἐπόμενο βῆμα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ αὐτῶν τῶν στόχων ἦταν ἡ καταστολὴ καὶ ἡ καταδίκη ὡς αἰρετικῶν τῶν κάθε μορφῆς ἀντιφρονούντων – μιὰ συμπεριφορά τόσο παλαιὰ ὅσο καὶ ἡ ἀδιάρρηκτη συνεργασία τῆς κοσμικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας.

Ἡ διαλογικὴ μορφή τοῦ ὑλικοῦ πού εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ Ἰταλὸς ἱστορικός – μορφή πού συγγενεῖ κατὰ κάποιο τρόπο μὲ τὸ ὑλικὸ τῶν λαογράφων καὶ τῶν ἀνθρωπολόγων καὶ ὡς πρὸς τίς μεθόδους παραγωγῆς του – καθὼς καὶ τὰ θεωρητικά του ἀνοίγματα, (ὁ ἀνθρωπολογικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς προβληματικῆς του, ἡ γκραμοσιανὴ σκέψη, οἱ ἀπόψεις τοῦ Μιχαὴλ Μπαχτίν γιὰ τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ κλπ.¹⁵) τὸν βοήθησαν σχεδὸν νὰ δεῖ με τὰ μάτια του καὶ σχεδὸν νὰ ἀκούσει μὲ τὰ αὐτιά του τοὺς διαλεγόμενους τῆς ἀκροαματικῆς διαδικασίας: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸν αὐτοκυριαρχημένο καὶ ἀπειλητικὸ λόγο πού διατύπωναν οἱ ἱεροδικαστῆς καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸν χωρὶς κριτικὴ ἐνότητα ἀνυπεράσπιστο λόγο τῶν χωρικῶν Benandanti.

Διαβάζοντας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὰ πρακτικὰ τῶν δικῶν ὁ Γκίνζμπουργκ διαπιστώνει ὅτι πολλές φορές δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ «μονόλογο», ὅτι δηλαδή οἱ ἀπαντήσεις τῶν κατηγορούμενων χωρικῶν δὲν ἀπὸχοῦν ὅπως γίνεται συνήθως τίς ἐρωτήσεις τῶν ἱεροεξεταστῶν, ἀλλὰ ὅτι «βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα πραγματικὸ πολυφωνικὸ διάλογο. Ἦτοι, συλλαμβάνουμε φωνῆς διακριτές, διαφορετικές, αἰγούρα ἀντίθετες, γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε στὴ συνέχεια στὴ σκέψη ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα βαθύ πολιτισμικὸ στρώμα, πού ἀντιστέκεται σύσσωμα στὴ χειραγώγηση τοῦ ἐπίσημου πολιτισμοῦ». Βεβαίως, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλες μορφές πολιτισμικῶν ἀντιστάσεων – αὐτὴ ἡ σοβαρὴ σύγκρουση ἔληξε μὲ τὴν ἰδεολογικὴ ἥττα τῶν Benandanti, οἱ ὅποιοι τελικὰ νιοθέτησαν τὴν ταυτότητα πού τοὺς ἐπέβαλε ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία.

Ὁ Γκίνζμπουργκ, ξεκινώντας, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, ἀπὸ μιὰ βάση διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ φολκλόρ, στήνει τὴ σκηνή, τὰ πρόσωπα καὶ τίς σχέσεις πού συνθέτουν ἓνα ὁλόκληρο σύστημα πεποιοτήσεων καὶ συμπεριφορῶν πού κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνορθόλογη – μαγικὴ σκέψη, σὲ ἓναν καθορισμένο ἱστορικὰ χῶρο καὶ χρόνο. Παρακολουθεῖ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸ πλέγμα τῶν ἀμοιβαίων ἀναφορῶν πού συνδέουν τίς κινήσεις τῶν προσώπων καὶ τῶν ἰδεῶν, μελετᾷ τὴ λειτουργία τοῦ

συστήματος καὶ τὸν τρόπο πού τὸ σύστημα ἀναπαράγεται, τὰ μέτωπα πού προβάλλουν ἀντίσταση καὶ τίς συνθήκες ὑποχώρησης, ὀριστικῆς ἢ προσωρινῆς.

Οἱ ἀνταποκρίσεις τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης

Ἡ μικροϊστορία, λοιπόν, κατορθώνει νὰ διαβάσει μὲ τὸν δικὸ της ἀνανεωμένο τρόπο ἓνα ἰδιαίτερα κρίσιμο κεφάλαιο τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ¹⁶ προσφέροντας παράλληλα ἓνα ὑπόδειγμα ἔρευνας καὶ στοὺς μελετητῆς του. Κατορθώνει, ἐπίσης, ἀφ' ἐνός νὰ ἐπαληθεύσει τὴ συστημικὴ ὀργάνωση καὶ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ πολιτισμικοῦ συστήματος καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἐντοπίζοντας τὰ μέτωπα, τὴν ἔνταση καὶ τίς ἀσφαλιστικὲς δικλίδες τῶν ἀντιστάσεων του, νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸν ἀντιφατικὸ χαρακτήρα του.

Καὶ τὰ δύο παραδείγματα, ἡ ἀντίσταση τῶν χωρικῶν στὴ νέα καλλιέργεια καὶ οἱ «δαμονικὲς πρακτικὲς» τῶν Benandanti, δὲν εἶναι ἄγνωστα φαινόμενα τόσο στοὺς ἀμιγῆς προφορικοὺς πολιτισμοὺς, ὅσο καὶ στὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ τῶν ἱστορικῶν λαῶν. Εἶναι γνωστὴ, ἂν καὶ δὲν ἔχει μελετηθεῖ μὲ μιὰ παρόμοια μικροϊστορικὴ ὀπτική, ἡ δυσπιστία καὶ ἡ ἐπιφύλαξη μὲ τὴν ὁποία ὑποδέχτηκαν τὴν καλλιέργεια τῆς πατάτας οἱ Ἕλληνες χωρικοί, καὶ οἱ προσπάθειες τοῦ Καποδίστρια νὰ ἐπιβάλλει τὴν καλλιέργειά της, καθὼς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κυβερνήτης τοῦ νεαροῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἐπέβαλε τελικὰ τὴν καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ προϊόντος.¹⁷

Ἰδιαίτερο ἐξᾶλλου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ δραστηριότητα καὶ στὴν ἐλληνικὴ λαϊκὴ παράδοση ἀνάλογων μὲ τοὺς Benandanti «ἀγαθοποιῶν» μεσαζόντων. Πράγματι, ἡ ἐλληνικὴ λαϊκὴ παράδοση, πολὺ πρὶν ἢ ἀστική λογισμένη (ἐνταγμένη στὸ αἷμα τῆς συγκρότησης τοῦ ἐθνικοῦ κράτους) ἀρχίζει νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ, θὰ λέγαμε αὐτόκλητα, ἔδωσε τὴ σπουδαία καὶ μοναδικὴ σὲ πληρότητα καὶ πυκνότητα πληροφοριῶν κατάθεσή της. Ἀναφέρομαι στὸ ἔργο τοῦ Μακρυγιάννη καὶ ἰδιαίτερα στὰ *Ὁράματα καὶ θάματα*. Εκκεῖ, λοιπόν, στὰ *Ὁράματα καὶ θάματα*, ὁ παλαίμαχος ἀγωνιστῆς, μνημονεύει ἓνα προσωπικὸ του βίωμα, τὸ ἐξῆς:

«Ἔρχεται ἓνας ἀγωνιστῆς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, βλέπει τὴ φαμελιά μου σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση, λέγει: τῆς ἔχουν κάμωμα, καμωμένον δαμονικόν. Ἐγὼ δὲν τὸ πιστεύω μὲ διάζει νὰ τὸ πιστεύω μου λέγει: τὸ βράδυ θὰ ἰδοῦμεν τί εἶναι, τὸ βράδυ ἔκατσε ὅλη μέρα μαζί μου τὸ βράδυ τὰ μεσάνυχτα, μὲ παίρνει ἐμένα καὶ παίρνω καὶ ἄλλον ἄνθρωπο, ὅτι φοβήθηκα μόνος μου καὶ κατεβαίνουμε στὸ περιβόλι μου καὶ γυμνώνεται αὐτὸς καθὼς τὸν ἔκαμε ἢ μάνα του καὶ ἀρχισε ὡς μίαν ὥρα καὶ εἶπε, εἶπε, εἶπε. Τότε μᾶς λέγει: Φέρτε μου ἓνα τσαπάκι».¹⁸

Ὁ «ἀγωνιστῆς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο» ζεῖ σχεδὸν τέσσερις αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τοὺς «συναδέλφους» του

Benandanti τοῦ Φρίουλι· ζεῖ στήν Ἀνατολή, στήν πολυεθνική Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία καί σέ μιά χώρα πού ἀγωνίζεται μέ ἐνοπλή ἐξέγερση νά ἀποκτήσει τήν ἐλευθερία της καί νά αὐτοπροσδιοριστεῖ ὡς ἐθνική ὄντοτητα, στηριζόμενη στήν ἑλληνική της ταυτότητα καί στή χριστιανική ὀρθοδοξία. Καί οἱ δύο, ὁ Μακρυγιάννης καί ὁ ἀνώνυμος ἀγωνιστής, βίωσαν τήν πραγματικότητα τῆς πολυεθνικῆς καί πολυπολιτισμικῆς κοινωνίας τους, συμμετέχοντας ἐνεργά σέ δύο ἀντίπαλες πολιτισμικές παραδόσεις. Ἀπό τό ἕνα μέρος εἶχαν ἀνατραφεῖ μέ τίς ἀξίες τοῦ πατροπαράδοτου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καί ἀπό τό ἄλλο εἶχαν διδαχθεῖ ἀπό τήν Ἐκκλησία τίς χριστιανικές ἀξίες καί εἶχαν κατηχηθεῖ στήν ἀπόλυτη ἀλήθεια τοῦ ἐπίσημου χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Γιά τούς δύο Ἕλληνες ὁ μαγικός τρόπος σκέψης ὑπῆρξε τό νοητικό ἐργαλεῖο μέ τό ὁποῖο μπορούσαν νά συμμετέχουν στά δύο πολιτισμικά συστήματα καί νά συνοικονομοῦν τίς ἀντιφάσεις τῆς πραγματικότητας μέσα στήν ὁποία ζούσαν. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, αὐτός ὁ τρόπος σκέψης ὑπῆρξε ἡ μακροαίωνα προϋπόθεση γιά τό πῆγαινε - ἔλα τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων στόν «μαγικό κόσμο» πού ὀριοθετοῦσαν, ἀπό τό ἕνα μέρος ἡ μυθοποιία καί ἡ πρακτική τῆς χριστιανικῆς ὀρθοδοξίας - ὑποστηριγμένη θεωρητικά ἀπό τή θεολογική σκέψη καί πολιτικά ἀπό τήν κοσμική ἐξουσία - καί ἀπό τό ἄλλο ἡ ἀρχέγονη ἀλλά πάντοτε ζωντανή καί δραστηριή λαϊκή παράδοση. Μέ αὐτά τά δεδομένα, ὁ *θηρησκυόμενος* Μακρυγιάννης, ἄν καί εἶχε ἐπίγνωση ὅτι τό ἐπίσημο δόγμα - ἡ χριστιανική ὀρθοδοξία - ἀπαγόρευε μέ αὐστηρές κυρώσεις παρόμοια *ξορκίσματα καί ἀμποδέματα*, ἀκολούθησε, χωρίς μεγάλες ἀντιστάσεις, τόν Ἕλληνα Benandante στή νυχτερινή τους ἐξοδο στό περιβάλλον. Ὁ προληπτικός χαρακτήρας πού εἶχε προσλάβει γιά ἱστορικούς λόγους ὁ κατασταλτικός λόγος τῆς Ἐκκλησίας δεν μπορούσε παρά νά ὑποχωρήσει κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς πραγματικότητας πού ἦταν στήν προκειμένη περίπτωση ἡ ἀρρώστια τῆς γυναίκας τοῦ Ἕλληνα ἀγωνιστή.

Ἐξάλλου, τό *πῦρ τό ἐξώτερον*, ἀπειλή πού ὁ ἀγωνιστής Μακρυγιάννης θά βιώσει δραματικά ὡς πραγματική ἀπειλή στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, εἶχε ἀντικαταστήσει ἐδῶ καί αἰῶνες τίς πραγματικές φωτιές πάνω στίς ὁποῖες καίγονταν ὅσοι ἀμφισβητοῦσαν τό κυρίαρχο χριστιανικό δόγμα, τό ὁποῖο ἐνσάρκωνε καί ὑπερασπιζόταν ἡ κοσμική ἐξουσία τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.¹⁹

Ὁ Μακρυγιάννης καί ὁ ἀγωνιστής ἀπό τήν Αἴγυπτο, ὅμως, στή συγκεκριμένη συγκυρία, δέν ἔχουν νά φοβηθοῦν τίς φλόγες πού τύλιξαν τό κορμί τοῦ αἱρετικοῦ Βασιλείου. Ἄλλωστε οὔτε ἡ Ἐκκλησία φοβάται πιά τίς δαιμονικές ἐνέργειες τῶν ἀναλφάβητων χωρικών ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως ἡ ἰδεολογική ἡγεμονία της εἶναι κατοχυρωμένη ἐδῶ καί αἰῶνες καί τό *πῦρ τό ἐξώτερον* εἶναι ἀρκετά ἀποτελεσματικό γιά τόν ἔλεγχο τῆς σκέψης τοῦ *εὐλογημένου* λαοῦ. Ἔτσι, προχώ-

ρησε στίς οὕτως ἢ ἄλλως ἀκίνδυνες «δαιμονικές» πράξεις του, γιατί στήν οὐσία ἀτόνησε στή συνείδησή του ἡ ἀπειλή τοῦ *ἐξώτερου πυρός*· ἐκεῖνο πού μέτρησε μέσα του καταλυτικά ἦταν τό ὀδυνηρό καί χειροπιαστό παρόν.

Ἡ αὐτορρύθμιση τοῦ δεδομένου πολιτισμικοῦ συστήματος καί ἡ ἱστορική συγκυρία δέν εὐνόησαν στήν ὑποδουλωμένη στούς Τούρκους ἑλληνική ἐπικράτεια τή λειτουργία ἀμιγῶν καί ἄμεσων μηχανισμῶν καταστολῆς ἰδεολογικῶν παρεκκλίσεων, ὅπως ὑπῆρξε στή Δύση ἡ Ἱερά Ἐξέταση. Κατά συνέπεια ἡ ἑλληνική γραπτή παράδοση δέν διαθέτει ἀρχεϊκό ὕλικό γιά δίκες καί καταδίκες ἀτόμων πού δέν πειθαρχοῦν στίς χριστιανικές ἀρχές. Γι' αὐτό καί γνωρίζουμε ἐλάχιστα γιά τούς Ἕλληνες Benandanti, τήν κοσμοαντίληψή τους καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τούς ἀντιμετώπιζε τό κυρίαρχο πολιτισμικό σύστημα.

Στή συγκεκριμένη περίπτωση ἡ Ἐκκλησία δέν ἔχει νά ἀντιμετωπίσει τό φαινόμενο τῶν ἰδεολογικῶν αἱρέσεων (φαινόμενο πού καλλιεργεῖται στά διανοούμενα κοινωνικά στρώματα) ἀλλά τόν πατροπαράδοτο καί *δαισιδαίμονα* λαϊκό πολιτισμό, φορεῖς τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ ἀναλφάβητοι χωρικοί. Γιά τόν συνειδησιακό ἔλεγχο τῶν ἀναλφάβητων Ἑλλήνων, τουλάχιστον στούς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἄλλου εἶδους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Οἱ ἀφορεσμοί καί οἱ κυρώσεις μέ στέρηση τῆς Θεῆς Μετάληψης ἦταν ἀπό τίς πιό συνηθισμένες. Τίς περισσότερες φορές ὡστόσο ἦταν ἀρκετή ἡ ἐκφορά τοῦ ἔγκυρου καί ἀπειλητικοῦ λόγου τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος:

«Ὅθεν ὅσοι μεταχειρίζεσθε αὐτά τά διαβολικά μαντολογήματα καί ἐξορκίσματα καί ἐμποδέματα καί γητεύματα καί ἄλλα παρόμοια νά ἤξευρετε φωτιά θάνετε εἰς τά ὀσπίτια σας καί καίεσθε ζωντανοί καί ἐδῶ καί τήν ἄλλην ζωὴν κληρονομάτε τήν αἰώνιον Κόλασιν μαζί μέ τόν δάσκαλόν σας τόν Διάβολο καί τούς συντρόφους του».²⁰

Ἡ ἀναφορά τοῦ Μακρυγιάννη δεβαιώνει ὅτι καί οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες σκέφτονταν καί ἐνεργοῦσαν ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ συνάνθρωποί τους χωρικοί τοῦ Φρίουλι, τέσσερις αἰῶνες πιό πρῖν, ἐνῶ ἡ τελευταία ἀπεγνωσμένη κραυγή του: «*Ἄλλιῶς εἶμαι καί ἐγώ γιά τόν Λαβύραθο καί πῦρ, καί δέν πάγω ἐκεῖ χάνω διά πάντα*»,²¹ δίνει τό μέτρο τῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν «*ἰδεατῶν*» μέτρων καταστολῆς τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, καί τήν καταλυτική ἐπίδραση πού ἀσκοῦσε ἀκόμη καί σέ συνειδήσεις σάν ἐκείνη τοῦ ὀξυνοῦστατου Μακρυγιάννη.

Ἡ συλλογική νοοτροπία

Ἔρχομαι στό δεύτερο ζήτημα πού ἔθεσα πιό πάνω, στή σχέση τῶν δύο πολιτισμῶν. Στό πολυσυζητημένο πρόβλημα ἡ μικροῖστορία δίνει τή δική της ἀπάντηση.

Ἐδῶ τό καιριο σημεῖο εἶναι τό ἐξῆς : πῶς θά ἔννοηθεῖ ὁ λαός, δηλαδή τά ἐξαρτημένα στρώματα τῶν ιστορικών κοινωνιών, καί ὁ πολιτισμός τους, ὁ ὁποῖος, ὄντας προφορικός, διαμορφώθηκε κάτω ἀπό τή σκιά τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ τῶν κυρίαρχων στρωμάτων;²²

Περιορίζομαι σέ μιά ἔννοια κλειδί τῆς μακροϊστορικής ὀπτικῆς, τή «συλλογική νοοτροπία».²³ Ἡ ἔννοια αὐτή πού ἐκλαμβάνεται ὡς μιά συνισταμένη κοινῶν διαθέσεων, στάσεων, ροπῶν καί ἀντιλήψεων πού χαρακτηρίζουν μιά συγκεκριμένη κοινωνία σέ μιά συγκεκριμένη ιστορική περίοδο μπορεῖ νά ἔννοηθεῖ καί ὡς ἓνα κοινό στοιχεῖο πού συνέχει καί χαρακτηρίζει χωρίς διάκριση ὅλα τά κοινωνικά στρώματα. Ἡ νοοτροπία δηλαδή ἐκλαμβάνεται ὡς μιά διαταξική σταθερή ἀξία.

Ὡστόσο, αὐτά τά κοινά καί ὁμοιογενῆ στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τήν ἔννοια τῆς συλλογικῆς νοοτροπίας καί συνέχουν ὅλα, ἀδιακρίτως, τά κοινωνικά στρώματα θυμίζουν ἄλλης τάξεως ὁμοιογενῆ στοιχεῖα, ὅπως ὑπῆρξε π.χ. ἡ Ἐθνική Ἰδέα καί ξαναθέτουν τό ἐρώτημα: μήπως θά πρέπει, ἐκτός ἀπό τό τεχνικό γνώρισμα τῆς προφορικότητας (τό ὁποῖο βέβαια δέν εἶναι αὐθαίρετο γνώρισμα τῶν ἐξαρτημένων τάξεων), νά λάβουμε σοβαρά ὑπόψη μας καί τήν κοινωνική ταυτότητα τῶν λαϊκῶν στρωμάτων ὡς παράγοντα πού καθορίζει τή μορφή καί τό περιεχόμενο τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ; Στό σημεῖο αὐτό ἡ σκέψη τοῦ Ἀντόνιο Γκράμισι²⁴ γιά τό φολκλόρ, τόν πολιτισμό τῶν ἐξαρτημένων κοινωνικῶν στρωμάτων δίνει τό στίγμα τῆς. Ἡ πολιτισμική ἡγεμονία τῶν διευθυντικῶν στρωμάτων καί ὁ τρόπος πού μεθοδεύεται καί πραγματώνεται, ὁ ἀποσπασματικός καί χωρίς «κριτική ἐνότητα» χαρακτήρας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἡ θέση ὅτι ὁ λαϊκός πολιτισμός θά πρέπει νά ἔννοηθεῖ ὡς μιά κοσμοαντίληψη διαφορετική καί πολλές φορές ἀντίθετη πρὸς ἐκείνη τοῦ ἐπίσημου πολιτισμοῦ εἶναι μερικῆς ἀπό τίς θέσεις τοῦ Ἰταλοῦ πολιτικοῦ καί διανοητῆ, οἱ ὁποῖες κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀναπροσανατόλισαν τήν ἔρευνα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, προβληματίσαν δημιουργικά τήν ἱστορία καί δέν ἄφησαν ἀδιάφορη καί τή μικροϊστορία.

Ἡ μικροϊστορία, λοιπόν, χωρίς νά ἐξοβελίζει ἀπό τή λογική τῆς τή συλλογική νοοτροπία ὡς ἐργαλεῖο ἀνάλυσης, θέτει μερικά κρίσιμα ἐρωτήματα γιά λογαριασμό τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως εἶναι τά ἐξῆς:

«Ἡ ἐπιμονή σέ στοιχεῖα κοινά καί ὁμοιογενῆ πού συνιστοῦν τήν νοοτροπία μιᾶς ὀρισμένης περιόδου, μήπως μᾶς ἀναγκάζει ἀναπόφευκτα νά ἀγνοήσουμε τίς ἀποκλίσεις καί τίς ἀντιστάσεις πού ὑπάρχουν στίς νοοτροπίες τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων καί ὁμάδων πνίγοντάς τα ὅλα σέ μιά ἀδιαφοροποίητη νοοτροπία;»²⁵

Καί κάτι ἄλλο: αὐτή ἡ ὁμοιογένεια τῶν νοοτροπιῶν πού ἐξομοιώνουν τά κοινωνικά στρώματα προκύπτει ἀπό φυσικές διαδικασίες ἢ εἶναι κατάληξη μιᾶς διαδικασίας ἐξαναγκασμοῦ καί βίας;

Οἱ μικροϊστορικοί στήν ἔννοια τῆς μακροϊστορικής

νοοτροπίας ἀντιπροτείνουν τόν γκρομισιανό ὄρο «ἀντίληψη τῆς ζωῆς καί τοῦ κόσμου».²⁶ Για τόν Ἀντόνιο Γκράμισι ἡ ἀντίληψη τῆς ζωῆς καί τοῦ κόσμου ἐννοεῖται ὡς μιά κατάσταση σαφῶς εὐρύτερη καί βαθύτερη ἀπό τή νοοτροπία, ἓνα ὀργανωμένο σύνολο πολιτισμικῶν ἀξιῶν, τό ὁποῖο ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού δέν χαρακτηρίζεται ἀπό «κριτική ἐνότητα» ἐκφράζει μιά ὀλοκληρωμένη βιοκοσμοθεωρία, διαφορετική ἀπό ἐκείνη τοῦ ἀνώτερου γραπτοῦ πολιτισμοῦ. Κοσμοαντίληψη πού διαμορφώνεται μέ τήν ἐνεργό συμμετοχή ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας παρασέρνοντας ἀπό τά βῆθη τῶν αἰῶνων ἀρχετυπικές ἀξίες πολιτισμοῦ, τίς ὁποῖες μετασχηματίζουν καί ἀναπροσαρμόζουν ἀκατάπανστα. Πρόκειται δηλαδή γιά μιά ἔννοια εὐρύτερη, πού μπορεῖ νά ἐμπεριέχει τίς νοοτροπίες, καί ἡ ὁποία σέ τελευταία ἀνάλυση μπορεῖ ὄχι μόνο νά ἐκφράζει τόν αὐτόνομο χαρακτήρα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά καί τόν ἐρμηνεύει. Ἡ μικροϊστορία ἔλαβε σοβαρά ὑπόψη τῆς τήν κοινωνική ταυτότητα τοῦ λαοῦ, ὡς δημιουργοῦ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀποφεύγοντας νά δεῖ τήν ἔννοια «νοοτροπία» ὡς ὑποκατάστατο παλαιότερων διαταξικῶν ἀξιῶν, οἱ ὁποῖες ὑπηρετοῦσαν τήν ἰδέα τοῦ ἐνιαίου ἐθνικοῦ ὀργανισμοῦ μέ βιολογικά ἢ ὑπερβατικά χαρακτηριστικά.

Ἀναφέρθηκα σέ ἐκείνα τά ἀνοίγματα τῆς μικροϊστορίας τά ὁποῖα θά μπορούσαν νά ἀποδειχτοῦν χρήσιμα καί στή μελέτη τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐνισχύοντας ἀνάλογες τάσεις καί ἀναζητήσεις αὐτοῦ τοῦ ἐπιστημονικοῦ τομέα. Πρόκειται ἄλλωστε γιά ἓναν πολιτισμό ὁ ὁποῖος, πλάι στή βιοματική πραγματικότητα, ἀναπτύσσει ταυτόχρονα καί τή συμβολική τῆς ὑποστήριξη, γιατί μόνο ἔτσι κατορθώνει νά τήν καταστήσει «βαθιά γνώση», νά τήν κάνει ἱστορία. Ἰστορία ὄχι μόνο ἰδεολογική, ὅπου ἡ συμβολική ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητας εἶναι αὐτονόγητη, ἀλλά ἐπίσης οικονομική καί θεσμική, ἀφοῦ καί οἱ οικονομικές δραστηριότητες, ὅπως π.χ. ἡ σπορά ἢ οἱ θεσμικές πρακτικές ὅπως ὁ γάμος, συνοδεύονται ἀπό ἐθιμικές τελετουργίες καί μυθοποιημένο λόγο.

Ἡ προφορικότητα καί ὁ μαγικός τρόπος σκέψης ὑπαγορεύουν μιά παρόμοια ὀργάνωση καί μεταβίβαση τῆς γνώσης. Ἐξάλλου καί ἡ μαγική σκέψη, ὅπως τὸ νῆξι οἱ Κλώντ Λεβί Στρώς

«δέν εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ ἐναρξη, τό ξεκίνημα ἢ τό μέρος ἑνός ὅλου πού δέν ἔχει ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ· σχηματίζει ἓνα καλά διαρθρωμένο σύστημα, ἀνεξάρτητο ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἀπό ἓνα ἄλλο σύστημα πού θά συγκροτήσει τήν ἐπιστήμη».

Σημασία ἔχει πῶς θά ἀξιολογήσουμε αὐτό τό ἀνεξάρτητο πολιτισμικό σύστημα, καί κυρίως πού νά ἀποδώσουμε τήν ὑπαρξή του. Θά τό θεωρήσουμε δηλαδή ἓνα αὐθαίρετο πολιτισμικό ἐποικολόγημα, κατά τό πρότυπο τῆς αὐθαίρετης σχέσης τῶν ὄρων σημαίνον - σημαίνόμενο, ἢ θά τό συναρτήσουμε μέ τήν κοινωνική καί ἱστορική πραγματικότητα; Ὁ Γάλλος ἀνθρωπολό-

γος πού πρῶτος μετέφερε στό χώρο τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας τό συμβολικό πρότυπο τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, συνηθίζει νά ὑποτιμᾷ τά ἱστορικά καί κοινωνικά συμφραζόμενα χάριν τῆς ἐσχάτης ἀναγωγῆς τῆς ὁμιλίας, δηλαδή τῆς ἀτομικῆς χρήσης τοῦ πολιτισμικοῦ ὕλικου (ὕλικό πού ἔρχεται πάντοτε φορτωμένο μέ τή διαχρονική ἐμπειρία) στά ἐλάχιστα δομικά ζεύγη τῶν δυαδικῶν ἀντιθέσεων.

Ἀντίθετα, οἱ εἰσηγητές τῆς μικροϊστορίας, ὄντας καί οἱ ἴδιοι ἱστορικοί, ἀναγνωρίζουν στήν οἰκονομική, κοινωνική καί ἱστορική πραγματικότητα πρωταγωνιστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς κοσμοαντίληψης τῶν ἀπολωπμένων ἀπό τήν Ἱστορία κοινωνικῶν στρωμάτων.

1. Τό βιβλίον τοῦ John Miles Foley, *Oral-Formulaic Theory and research. An introduction and annotated bibliography*, Garland, New York & London 1985, ἀποτελεῖ μία κατατοπιστική εἰσαγωγή στήν προβληματική αὐτῆς τῆς θεωρίας.

2. Ἡ ἀναζήτηση τῶν τεχνικῶν τῆς πολιτικῆς γλώσσας περιέλαβε ἐξαρχῆς ὡς πεδίο ἐρευνας καί τή λαϊκή λογοτεχνία. Ὁ ρωσικός φορμαλισμός μελέτησε παράλληλα τήν προσωπική καί τή λαϊκή λογοτεχνία, ἀναγνωρίζοντας ὡς προδρόμους τοῦ περασμένου αἰῶνα τούς μελετητές A. A. Potebnja (1835-1891) καί Aleksandr N. Veselovskij (1838-1906). Βλ. D' Arco Silvio Avalle, *Dal mito alla letteratura e ritorno*, Mondadori, Milano 1990.

3. Ὁ ὅρος ἀπό τήν περιοχή τοῦ δομικοῦ λειτουργισμοῦ, ὅπου τά λαογραφικά φαινόμενα ἐννοοῦνται καί μελετῶνται κατ' ἀναλογία πρὸς τό κατ' ἐξοχήν συμβολικό καί συλλογικό σύστημα ἐπικοινωνίας, τῆ γλώσσα. Βλ. τό κλασικό κείμενο τῶν P. Bogatyren καί R. Jakobson, «Ἡ λαϊκή λογοτεχνία ὡς αὐτόνομη μορφή δημιουργίας» (μτφρ. Εὐαγγελὴ Ντάτση) Ὁ Πολίτης, 59 (1998), 18-24.

4. Πρόκειται γιά ἕναν ἀπό τούς πύο δραστήριους κλάδους τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει στήν προφορική μαρτυρία ἐξίσου ἀξιόπιστο ρόλο μέ ἐκεῖνον τῶν γραπτῶν πηγῶν, ἐντάσσοντας στό ἐρευνητικό του πεδίο καί τόν «προφορικό πολιτισμό». Βλ. Paul Thompson, *The voice of the past*, Oral History, Oxford U. Press, 1978, καί γιά τά ἑλληνικά στό: Σπύρος Ἀσοδαχᾶς, *Ἱστορικά ἀπεικασμάτα*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1995, τό κείμενο «Ἡ προφορική πληροφορία», σ. 193. Τά μηνύματα τῆς προφορικῆς ἱστορίας εἶχαν πρῶτη ἀνταπόκριση καί στήν ἐλληνική λαογραφία. Βλ. Ἄλκη Κυριακίδου - Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Ἀθήνα 1993, τά κείμενα: «Προφορική Ἱστορία καί Λαογραφία» (1982), «Τρεῖς γενιές προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ σημασία τῆς προσωπικῆς τους μαρτυρίας» (1985), «Ἡ ζωντανή ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης» (1985) καί «Ἱστορία, Προφορική ἱστορία, Ἀνθρωπολογία καί Λαογραφία» (1986).

5. Ἦδη ὁ τίτλος τοῦ ἔργου τοῦ Fernand Braudel, *The Structures of every day life, The limits of the possible*, Collins, London 1981, δίνει τό στίγμα μιᾶς διαφορετικῆς ἀντίληψης καί χρήσης τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου καί ἐνός νέου περιεχομένου πού ἀναζητᾶ πιά ἡ ἱστορία στά ἱστορικά δρώμενα.

6. Ἡ ἐννοια δομῆ, ἀρκετά γηρασμένη πιά — πάντοτε ὁμως ὑπαρκτή, υἱοθετήθηκε στό πλαίσιο τῶν νέων προσανατολισμῶν τῆς καί ἀπό τήν ἱστορική ἐπιστήμη. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τήν ἐννοοῦσε ἕνας ἀπό τούς κορυφαίους ἐκπαιδευτικούς τῆς νέας ἀντίληψης τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ὁ F. Braudel: «Τό δεῦτερο» γράφει ὁ Γάλλος ἱστορικός, «πολύ πύο χρήσιμο αὐτό, εἶναι ἡ λέξη δομῆ. Καλῶς ἢ κακῶς, αὐτή δεσπάζει στά προβλήματα τῆς μακρᾶς διάρκειας. Μέ τή λέξη δομῆ, οἱ μελετητές τῆς κοινωνίας ἐννοοῦν μία ὀργάνωση, μία συνοχή,

ἀρκετά καθορισμένες σχέσεις ἀνάμεσα σέ πραγματικότητες καί σέ κοινωνικά σύνολα. Γιά μᾶς τούς ἱστορικούς δομῆ εἶναι πιθανή συγκέντρωση, ἀρχιτεκτονική, ἀλλά ἀκόμη παραπάνω μία πραγματικότητα πού ὁ χρόνος τήν φθείρει καί τήν ταξιδεύει πολύ ἀργά. Fernand Braudel, *Μελέτες γιά τήν Ἱστορία* (μτφρ. Ὀντέτ Βαρῶν καί Ρόδη Σταμούλη), Ε.Μ.Ν.Ε., — Μνήμων 1986, σ. 26.

7. Ἡ ἱστορική χρήση τῶν πρακτικῶν τῶν δικῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης προκάλεσε πολλές συζητήσεις, μέ βασικό ζητούμενο: ἂν καί ὡς ποῦ βαθμό ὁ ρόλος τοῦ ἱεροεξεταστή μπορεῖ νά ἐξομοιωθεῖ μέ ἐκεῖνον τοῦ λαογράφου ἢ τοῦ ἀνθρωπολόγου. Βλ. τήν κριτική τοῦ Andrea del Col, *I processi dell' Inquisizione come fonte: considerazioni diplomatiche e storiche*, Annuario dell' Istituto Storico Italiano per l' eta moderna e contemporanea, Roma 1985, 31-49, καθώς καί Renato Rosaldo, «From the Door of his Tent: The Fieldworker and the Inquisitor», στό: James Clifford and George E. Maicus (eds.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, California.

8. Βλ. καί τίς κριτικές ἀπόψεις τοῦ Σπ. Ἀσοδαχᾶ, «Ἀπό τή μικροϊστορία» (Αὐγή, 29.3.1998), καθώς καί τίς ἀπόψεις τοῦ Γκέοργκ Ἰγκερς στό βιβλίον του *Ἡ ἱστοριογραφία στόν 20ό αἰῶνα*, Νεφέλη, Ἀθήνα 1999. Ὁ Ἰγκερς, στό κεφάλαιο «Ἀπό τή μακρο- στή μικροϊστορία: ἡ ἱστορία τῆς καθημερινῆς ζωῆς», τίτλος πού ὑπαινίσσεται τήν ἐξομοίωση τοῦ ἐξατομικευμένου βιώματος μέ τή γενική ἐννοια τῆς καθημερινότητας, συζητᾷ τή γεωμικτική ἐκδοχή τῆς μικρῆς κλίμακας ὅπως ἐκπροσωπεῖται ἀπό τήν Alltagsgeschichte (ἱστορία τῆς καθημερινότητας).

9. «Ἡ μικροϊστορική ἀνάλυση», γράφουν οἱ C. Gimzburg καί C. Poni, «εἶναι διμέτωπη. Ἀπό τό ἕνα μέρος κινούμενη σέ μία κλίμακα σμίκευσης, ἐπιτρέπει σέ πολλές περιπτώσεις τήν ἀνασύνθεση τοῦ προσωπικοῦ βιώματος, γεγονός ἀδιανόητο σέ ἄλλες ἱστοριογραφικές περιοχές. Καί ἀπό τό ἄλλο μέρος, προτείνει τήν ἐρευνα τῶν μὴ ὁρατῶν δομῶν στό σύστημα τῶν ὁρίων ἀρθρώνεται ἡ βιωμένη ἐμπειρία. Τό μοντέλο πού ὑπονοεῖται εἶναι ἐκεῖνο τῶν ἀναφορῶν τῆς γλώσσας καί τῆς parole (ὁμιλία), πού διαμόρφωσε ὁ Saussure. Οἱ δομές πού ρυθμίζουν τίς κοινωνικές σχέσεις εἶναι ὅπως ἐκεῖνες τῆς langue, ἀσύνειδες. Ἀνάμεσα στή μορφή καί στό περιεχόμενο ὑπάρχει ἕνα χάσμα πού ἡ ἐπιστήμη ὀφείλει νά συμπληρώσει». Carlo Gimzburg καί Carlo Poni, «Il nome e il come: Scambio ineguate e mercato storiografico». Ἀνακίνωση πού διαβάστηκε στό συνέδριο «Le Annales e la storiografia italiana», Ρώμη, Ἰανουάριος 1979. Βλ. στό: Edward Muir and Guido Ruggiero (Eds.), *Microhistory & the Lost Peoples of Europe*, The J. Hopkins U. Press, Baltimore and London, 1991, σ. 8.

10. R. Redfield, *The little community and reasant society and culture*. The Univ. of Chicago Press, 1989. Παρουσίαση μερικῶν θέσεων τοῦ Redfield βλ. στό: Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Οἱ ὄρεινές κοινότητες τῆς Βόρειας Πίνδου. Στόν ἀπόηχο τῆς μακρᾶς διάρκειας*. Πλέθρον, Ἀθήνα 1995.

11. Giovanni Levi, «Innovazione tecnica resistenza contadina: Il mais nel Piemonte del «600», *Quaderni Storici*, 42 (1979), 1093-1100.

12. Στό βιβλίον τοῦ L' eredita immateriale. *Carriera di un escorcista nel Piemonte del Seicento*, Einaudi, Torino 1985 (8), ὁ Levi ἐπεξεργάζεται μέ τήν ἴδια πολυσήμαντη ὀπτική ἕνα διαφορετικό ὕλικό: τούς ὄρους βάσει τῶν ὁποῶν συγκροτοῦνται οἱ σχέσεις ἐξουσίας στίς χωρικές κοινότητες. Βλ. παρουσίαση τοῦ σκεπτικοῦ του, στό: Χριστίνα Κουλούρη, «Ἀπό τήν πλευρά τῆς μικροϊστορίας», *Τά Ἱστορικά*, 9 (1978) 378, καί Γκέοργκ Ἰγκερς, ὁ.π., 147.

13. Carlo Gimzburg, *I Benandanti, Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e seicento*, Einaudi, Torino, 1966.

14. Πρόκειται γιά ἄτομα πού γεννιοῦνται μέ «πάνα» ἢ «προσωπίδα», δηλαδή ἔχοντας καλυμμένο τό πρόσωπο ἢ τό κεφάλαιό μέ τόν ἀμνιακό χιτῶνα. Στή λαϊκή παράδοση τῆς κοινότητας

Φρίουλι από την οποία κατάγονται οι «πρωταγωνιστές» του βιβλίου του Γκίνζμπουργκ ο άμνιακός χιτώνας αποκαλείται «πουκάμισο». Και εκεί όπως και σε άλλους ευρωπαϊκούς λαούς η γέννηση με πάνα θεωρείται καλός οίανός τόσο για το νεογέννητο όσο και για το άμεσο ή το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Στη συγκεκριμένη περίπτωση των Benandanti του Φρίουλι η «πάνα» αποτελούσε την «ύλική προϋπόθεση που έδενε μεταξύ τους όλους τους Benandanti» παρατηρεί ο Γκίνζμπουργκ, *ο.π.*, 94. 'Ανάλογη αντίληψη συναντούμε και στην ελληνική λαϊκή παράδοση. Η κάλυψη του προσώπου ή του κεφαλιού του νεογέννητου από τμήμα του άμνιου χιτώνος θεωρείται ως «προνομαϊκή εϋνοια της τύχης και ως ένδειξη ότι το παιδί θα γίνει όμορφο και έξυπνο. Η προσοπίδα δεν πρέπει να απορρίπτεται, αλλά να ξηραίνεται και να γίνεται χαίμαλι που θα τό φοράει ο πατέρας για να του φέρνει γούρι». Γεράσιμος Γρηγόρης (έπιμ.), *Σικελιανός, Έταιρεία Λευκαδικών Μελετών*, Αθήνα 1981, 19.

15. Ο Γκίνζμπουργκ δεν παραλείπει να αναπτύσσει και να υπερασπίζεται τα θεωρητικά έργα του αναφέροντας και τιμώντας κατά περίπτωση τα «δάνεια» στοιχεία που ενσωματώνει στη δική του προβληματική. Βλ. λ.χ. την κριτική εισαγωγή του στην ιταλική έκδοση του βιβλίου του Peter Burke, *Cultura popolare nell' Europa moderna*, Mondadori, 1979, καθώς και την εισαγωγή του στο βιβλίο του *Il formaggio e I vermi. Il cosmo di un mugnaio del' 500*, Einaudi, 1976.

16. Οι εισηγητές της μικροϊστορίας δεν ισχυρίζονται ότι «λαογραφούν». Ωστόσο η όπτική τους διευρύνει το παραδοσιακό αντικείμενο των μελετητών του λαϊκού πολιτισμού, καθώς εντάσσουν στο σύστημα των δομών και των παραδόσεων τους μεμονωμένους συντελεστές, δηλαδή τα έπώνυμα άτομα, που ζωογονούν αυτό το σύστημα με την προσωπική τους δημιουργική παρέμβαση. Και όπως παρατηρεί ο Edward Muir: «Ξανά κατά τό έθος του θετικισμού του 19ου αιώνα, οι εξατομικευμένες προσωπικότητες οικοδομούν την ιστορία για τους μικροϊστορικούς όμως, οι δημιουργοί της ιστορίας σπάνια είναι "μεγάλοι άνδρες" αλλά μάλλον οι χαμένοι για την ευρωπαϊκή ιστορία άσημοι άνθρωποι». *Microhistory & the lost peoples of Europe*, *ο.π.* σ.χ.

17. Οι Έλληνες χωρικοί αντιμετώπισαν με δυσπιστία την καλλιέργεια της πατάτας. Την ίδια δυσπιστία στο περίεργο φυτό του οποίου καταναλίσκονται μόνο τό υπόγειο τμήμα (οι βολβοί) είχαν επιδείξει έναν και πλέον αιώνα πμό μπροστά και οι χωρικοί της άπεραντης Ρωσίας, όταν η αυτοκράτειρα Αικατερίνη: «δοκιμάζοντας πατάτες» - πράγμα που δημιουργεί μεγάλο σκάνδαλο μεταξύ των συνδαιτημόνων - δηλώνει ότι "αυτή η τροφή των Ινδιάνων" έχει πολύ ωραία γεύση και προτρέπει τόν Σήβερς να αναπτύξει την καλλιέργεια του βολβού. Θά έγκαταστήσουν ένοπλους φρουρούς στις φυτείες ώστε οι προληπτικοί χωριάτες να μίν έρχονται να καταστρέψουν τό "χόρτο του διαβόλου". Ανρί Τρουαγιά, *Μεγάλη Αικατερίνη*, Ωκεανίδα, 1995, 278. Οι Έλληνες χωρικοί πείθονται ότι μάλλον θά πρόκειται για κάτι πολύτιμο και επιδίδονται στην κλοπή του (συνεπικουρούμενοι από τη διατεταγμένη άνωθεν άνοχη των φρουρών) μόνον όταν ο κυβερνήτης συγκεντρώνει σε άποθήκες τό νέο διατροφικό προϊόν (δέν ξέρουμε άν μμήθηκε την πρακτική της Αικατερίνης). Ωστόσο, τό θέμα καθαυτό παραμένει άνοιχτό στην έρευνα.

18. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Οράματα και θάματα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983, σ. 44.

19. Βλ. σχετικά Cyril Mango, *Βυζάντιο, ή Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, 108-127. Χαρακτηριστική και εξααιρετικά ζωντανή περιγραφή για τό σκηνικό της θανάτωσης στην πυρά ενός αντιφρονούντος αίρετικού μās δίνει ή Άννα Κομνηνή: «Άναψαν τή φωτιά κι άρχισε λίγο λίγο να μαζεύεται κόσμος στό επίπεδο μέρος του ίππόδρομου και στά σκαλιά. Όλοι περίμεναν να δούν τί θά γινόταν[...]. Είχαν επίσης οδηγηθεί εκεί κι οι αίρετικοί όλοι για να δούν τόν Βασίλειο τόν κορυφαίο τους. Όσο για εκείνον, έδειχνε να καταφρονεί κάθε τιμωρία και άπειλή: όσο στεκόταν μακριά από τή φωτιά, σάρκαζε και τερατολο-

γούσε λέγοντας πώς κάποιοι άγγελιοι θά τόν άνήραζαν μέσα από τίς φλόγες. [...] Όταν όμως τού άνοιξε χώρο ο κόσμος και μπόρεσε να δει έλεύθερα τό φρικώδες εκείνο θέαμα της φωτιάς, τότε ο θρασύς εκείνος άνθρωπος φάνηκε να δειλιάζει και να ταρασσεται μπροστά στην πυρά. Σάν να τά είχε τελείως χαμένα, έστρεφε τό βλέμμα του πότε έδώ πότε εκεί, χτυπούσε τά χέρια χτυπούσε τό μηρό του. [...] Ήταν φανερό σε όλους πώς είχε τρελαθεί: ούτε στην φωτιά όρμούσε ούτε πωπατούσε καθόλου, μά έμεινε παγωμένος και ακίνητος στην ίδια θέση όπου είχε σταθεί αρχικά. [...] Τόν σήκωσαν και τόν πέταξαν με τά ρούχα και τά παπούτσια καταμεσής στο καμίνι. Κι ή φλόγα, σάν να 'ταν όργανή εναντίον του, τόσο γρήγορα προχώρησε τρώγοντας τίς σάρκες τού άσεβούς, ώστε ούτε κνίσια βγήκε καθόλου ούτε άλλαξε μορφή ο καπνός και μόνο μιά λεπτή γραμμή καπνού φάνηκε ανάμεσα στις φλόγες. [...] Μετά από αυτό τελείωσε ή παράσταση. Οι άθεοι μεταφέρθηκαν ύστερα σε άλλη ασφαλέστερη φυλακή κι άφου έζησαν κλεισμένοι εκεί άρκετό διάστημα, πέθαναν μέσα στην άσεβεία τους. Αυτό λοιπόν ήταν τό ύστατο κατόρθωμα τού αυτοκράτορα». Η Άννα Κομνηνή αναφέρεται στο θάνατο τού Βασιλείου, ο οποίος υπήρξε άρχηγική φυσιογνωμία των Βογόμελων της Κωνσταντινούπολης.

20. Ιωάννου Β. Μενούνου, *Κοσμά τού Αιτωλού Διδαχές*, Τήνος, Αθήνα 1979, 186.

21. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *ο.π.* σ. 217.

22. Πρόκειται για ένα από τά πμό κρίσιμα και εύάγωγα σε «ιδιοτελή» ιδεολογική χρήση θέματα της μελέτης τού λαϊκού πολιτισμού. Η κυρίαρχη αντίληψη, γενικά, έννοει τόν λαό ως μιά υπερβατική και διαταξική όντότητα. Αυτή ή όντότητα άλλοτε τείνει να έχει διολογικά χαρακτηριστικά (φυλή) άλλοτε ιδεατά (πνεύμα ή ψυχή). Και οι δύο έκδοχές συναρθέθηκαν με διαφορετικό τρόπο στην έννοια τού έθνους. Βλ. Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Έταιρεία Σπουδών Μωραΐτη, Αθήνα 1978.

23. Η συλλογική νοοτροπία έχει διαφορετική καταγωγή. Προέρχεται από τή γαλλική έκδοχή της έθνικής ιδέας και είναι συνυφασμένη με τίς θεωρητικές άρχές της κοινωνικής έπιστήμης. Στην περίπτωση της δέν έχουμε να κάνουμε με διολογικά ή υπερβατικά γνωρίσματα που συνέχουν άδιακρίτως όλα τά κοινωνικά στρώματα σε έναν ενιαίο οργανισμό αλλά συνεκτικά στοιχεία πολιτισμικού χαρακτήρα, που λειτουργούν με τόν ίδιο τρόπο: συνέχουν δηλαδή πολιτισμικά σε μιά έξισου όργανική όντότητα όλα τά κοινωνικά στρώματα μās δεδομένης ιστορικής κοινωνίας. Η έννοια της συλλογικής νοοτροπίας καλλιεργήθηκε στους κόλπους των *Annales*, με πλούσιες ανταποκρίσεις και στην ελληνική ιστοριογραφία.

24. Στην Ιταλία, πριν διαμορφωθεί ή μικροϊστορική όπτική, οι ιδέες τού Άντόνιο Γκράμι ειχαν βρει άνταπόκριση, έπεξεργασία και εφαρμογές στην πολιτισμική και στην κοινωνική άθρωπολογία, στο παραδοσιακό Folklore (Tradizioni Popolari) στην έθνολογία. Ο Ernesto de Martino αποτελεί πρωτοποριακή φυσιογνωμία αυτής της προβληματικής και οι εργασίες του σημείο άναφοράς. Βλ. τό άφιέρωμα της περιοδικής έκδοσης: *La ricerca Folklorica*, 13 (1986), «Ernesto de Martino, la ricerca e I suoi percorsi».

25. Στη δεύτερη έκδοση των Benandanti (1972) ο Γκίνζμπουργκ, άναθεωρώντας τά έργα έάνάλυσης με τά όποια μελέτησε την ιστορία εκείνων των καλοπροαίρετων και άγαθοποιών ατόμων, επανέρχεται στην έννοια της «συλλογικής νοοτροπίας» και ξεκαθαρίζει τή σχέση του άπέναντί της. C. Ginzburg, *I Benandanti*, *ο.π.* XVIII. Για τή μικροϊστορία ο λαός ύπάρχει και έχει κοινωνική ταυτότητα.

26. Άντόνιο Γκράμι, *Λογοτεχνία και έθνική ζωή* (τό κεφ. «Παρατηρήσεις για τόν λαϊκό πολιτισμό»), Στοχαστής, Αθήνα 1981, σ. 324.

ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΣΙΩΠΕΣ:

Ο ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

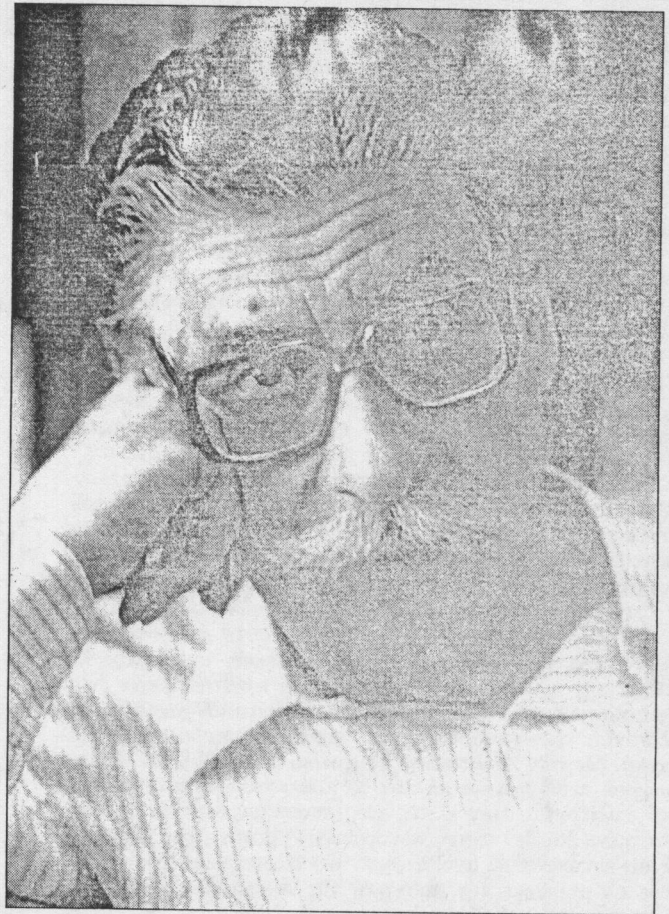
της Λιάνας Θεοδωράτου

ΒΡΙΣΚΟΜΑΣΤΕ στό χώρο της σιωπής. Είτε μιλήσεις, είτε όχι ούτε θ' αποκαλύψεις ούτε θά προσθέσεις τίποτα σέ τούτη τήν επίγεια κόλαση. Καλύτερα λοιπόν νά μή μιλήσεις. Καί τί θά πεις εσύ ό νεκρός, μέ τόσα χώματα στή γλώσσα;

Τάκης Σινόπουλος,
Ο χάρτης (1977)

Μιλᾶμε χάνοντας αὐτά πού ἔχουμε νά ποῦμε -στό χεῖλος μιᾶς ἐπικείμενης καί ἀμνημόνευτης καταστροφῆς- ὅπως ἀκριβῶς δέν λέμε τίποτα παρά μόνο στό μέτρο πού μποροῦμε νά μεταδώσουμε ἐκ τῶν προτέρων, μέσω ἐνός εἶδους προλήψεως, ὅτι τό παίρνουμε πίσω, ἔτσι ὥστε ὄχι νά μὴν ποῦμε τελικά τίποτα, ἀλλά ἡ ὁμιλία νά μπορεῖ νά μή σταματήσει στή λέξη -τή λέξη πού τώρα λέγεται ἢ πρόκειται νά εἰπωθεῖ, τή λέξη πού ἀνακαλεῖται ἢ πρόκειται νά ἀνακληθεῖ.

Maurice Blanchot,
The Writing of Disaster (1980)¹

πρῶτα του ποιήματα, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '40, ἀλλά καί σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς συγγραφικῆς του διαδρομῆς- τοποθετεῖ αὐτά τά ἐρωτήματα στό πλαίσιο τῆς προσπάθειάς του ὄχι μόνο νά γράψει μία κριτική γενεαλογία τοῦ Ἐμφυλίου, ἀλλά καί νά ἀναλάβει τήν προσωπική του, ταραγμένη κατανόηση τῆς ἐπάρκειας καί τῆς ἀνεπάρκειας τῆς ποίησης ἀπέναντι στή συμφορά καί τήν καταστροφή. Γρά-

Π ὥς μπορεῖ ἡ λογοτεχνία νά ἀνταποκριθεῖ στή βία καί τό τραῦμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου; Πῶς μπορεῖ ἡ ποίηση νά ἀντιμετωπίσει καί νά κατανοήσει τόν πόνο καί τό θάνατο πού ἐπιφέρει ἡ ἐμφύλια σύγκρουση; Μέ ποιόν τρόπο ἡ ποίηση συγκαταλέγεται στήν κληρονομιά τοῦ ἐμφυλίου; Μέ ποιόν τρόπο ἀποκαλύπτει ἕνα παρελθόν πού ἐπιζει καί στοιχειώνει τό παρόν; Μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ νά μᾶς ὑποδείξει τίς δύσκολες καί πολλαπλές εὐθύνες πού ἐνέχονται στή σχέση μας μέ αὐτό τό παρελθόν καί αὐτό τό στοιχειωμένο παρόν; Ἡ ποίηση τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη -ἤδη ἀπό τά

φοντας σέ μία γλώσσα πού διαπερνᾶται ἀπό ἀβεβαιότητα, ἰχνηλατεῖ τίς ἐπιπτώσεις τοῦ Ἐμφυλίου σέ μία ποίηση πού, ἀνήμπορη πλέον νά διαφύγει ἀπό τήν ἀπροσδιοριστία τοῦ πολέμου, προσηλώνεται στή σιωπή—σέ μία σιωπή ὅμως πού μετέχει στίς πολιτικές καί ἠθικές του δεσμεύσεις, τίς συνεχίζει, καί ἔτσι ἐξακολουθεῖ νά μιλά.

Εἰδικότερα, αὐτή ἡ προσήλωση στό λόγο τῆς σιωπῆς γίνεται γιά τόν Ἀναγνωστάκη ἕνας τρόπος νά καταδείξει τήν ἀμφισημία τῶν ἠθικῶν συνεπειῶν τοῦ Ἐμφυλίου. Τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀντισταθεῖ στήν περιστολή ἢ στήν ἀναγωγή τῆς ἐμπειρίας τοῦ Ἐμφυλίου σέ μία ἀπλή ἔκφραση συναισθημάτων, νά ἀντισταθεῖ στόν κίνδυνο τῆς φαντασίωσης ἢ τῆς ψευδαίσθησης ὅτι μπορεῖ κανεῖς νά ἔχει μία σαφή κατανόηση τοῦ νοήματος τοῦ πολέμου, καί νά ἀντισταθεῖ στήν προδοσία τῶν νεκρῶν καί τῶν σιωπῶν πού, ἀκόμα καί σήμερα, τούς περιβάλλουν. Συνυφαίνοντας περιγραφές συγκεκριμένων γεγονότων τοῦ ἐμφυλίου καί ἀναφορές τῶν πολλῶν σιωπῶν τοῦ πολέμου—τίς σιωπές τῆς συνενοχῆς, τούς πνιχτούς ἤχους τῶν στραγγαλισμένων φωνῶν, καί τίς ἀναπόφευκτες παραμορφώσεις πού πασχίζουν νά κατασιγᾶσουν τίς ἀλήθειες καί τίς βιαιότητες τοῦ πολέμου ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμφυλίου πολέμου εἶναι πολλαπλῶς μία ἱστορία σιωπῆς, μᾶς σιωπῆς διάσπαρτης ἀνάμεσα στά ἐπεισόδια καί τά σπαράγματα μίας ἱστορίας πού ἐξακολουθεῖ νά ἐκτυλίσσεται—μιάς σιωπῆς, ὡστόσο, πού δέν ἀφορᾶ μόνο λησμονημένους καί παρασιωπημένους ἀγῶνες ἀλλά καί τίς ποικίλες διεργασίες μέσα ἀπό τίς ὁποῖες οἱ ἀγῶνες αὐτοί ἐξαλείφθηκαν, παραγράφηκαν ἢ ἀποσιωπήθηκαν.

Ἡ ποίηση στήν ὁποία ἀποβλέπει ὁ Ἀναγνωστάκης εἶναι μία ποίηση πιστή σέ τούτη τήν ἱστορία σιωπῆς, μία ποίηση πού, μολοντί γραμμένη μέσα στή ζώνη τῆς σιωπῆς, ἀφυπνίζει τήν ἐπιθυμία νά γράψεις καί νά ἀνταποκριθεῖς, ἔστω καί ἐάν δέν ξέρεις πῶς. Ἐάν ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη ὑποτυπώνει τόν ἀγῶνα πού ὁ ἴδιος βιώνει—τόσο ὡς ἐμπλεκόμενος στόν Ἐμφύλιο ὅσο καί ὡς ποιητής—οἱ πολλαπλές σιωπές τῆς συνιστοῦν ἤδη μία μορφή ἐνεργοῦ συμμετοχῆς, ἕναν τρόπο νά καταγράψει τήν ἀναγκαιότητα τῆς μνήμης τῶν ἀδέβαιων ἀλλά εὐανάγνωστων ἀκόμα ἰχνῶν καί καταβολῶν τοῦ Ἐμφυλίου. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά πούμε ὅτι δέν ὑπάρχει λέξη ἢ φράση στήν ποίησή του πού νά μήν κατατρέχεται καί νά μήν σημαδεύεται ἀπ' αὐτόν τόν πόλεμο, πού ὅπως ὅλοι οἱ πόλεμοι, σύμφωνα μέ τόν Ἀναγνωστάκη, δέν ἔχει τέλος—γι' αὐτό καί τά ἀποτελέσματά του εἶναι ἀκόμα ὀρατά, ἴσως πουθενά περισσότερο ἀπό ἀπόπειρες ὅπως τούτη ἐδῶ.² Αὐτό πού διακυβεύεται στήν ἀνάγνωση τῆς ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη, λοιπόν, εἶναι ἡ δυνατότητα νά ἀνταποκριθοῦμε στους ποικίλους τρόπους μέ τούς ὁποῖους ἡ βία τοῦ πολέμου ἔχει ἀφήσει τά ἰχνη τῆς

στή γλώσσα του. Ἐάν αὐτή ἡ γλώσσα ἐπικαλεῖται τά συμβάντα τοῦ Ἐμφυλίου, ὡστόσο, τό κάνει συχνά μυστικά, μέ ἕναν ἀδέβαιο καί ὑπόρητο τρόπο. Παρ' ὄλ' αὐτά, αὐτό πού πάντα μᾶς ζητεῖται νά ἀκούσουμε εἶναι ὁ Ἐμφύλιος—μέ τόν τρόπο πού ἀκούμε ἕνα μυστικό, μέ τόν τρόπο πού ἀφουγκραζόμαστε κάτι ἀποτραβηγμένο καί ἐνδεχομένως ἀπρόσιτο σέ μᾶς. Ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη μᾶς ἐγκαλεῖ νά ἀναλάβουμε τόν κίνδυνο νά συσχετίσουμε τή γλώσσα του μέ τά γεγονότα τῶν ὁποίων φέρει τά ἰχνη, μερικές φορές σιωπηλά.

Πασχίζοντας νά μεταδώσει τά μηνύματά της χωρίς ἤχους ἢ λέξεις, ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη μᾶς λέει ὅτι τίποτα δέν μπορεῖ νά καταδειχθεῖ χωρίς γλώσσα καί ὅτι σιωπώντας ἐξακολουθεῖς νά μιλάς. Ὑποδεικνύοντας ὅτι ἡ δύναμη τῆς ποίησης ἐγκτεῖται σέ ὅ,τι παραμένει ἀγραφο ἐντός της, μᾶς λέει ἐπίσης ὅτι δέν μπορούμε νά γράφουμε μετά τόν ἐμφύλιο πόλεμο καί αὐτό ὄχι μόνον ἐπειδή δέν ὑπάρχει ἀκόμα αὐτό τό «μετά», καθὼς τά ἰχνη του ἐξακολουθοῦν νά ἐπιζοῦν, ἀλλά καί ἐπειδή, ὅπως τό ἔχει διατυπώσει ὁ Βέρνερ Χαμάχερ [Werner Hamacher], «δέν ὑπάρχει ἱστορικό ἢ βιοματικό “μετά” ἀπό ἕνα ἀπόλυτο τραῦμα. Καθὼς τό ἱστορικό συνεχές ἔχει διαρραγεῖ, κάθε προσπάθεια ἀποκατάστασής του θά ἦταν μία μάταιη πράξη ἀρνήσεως». Ἡ ἱστορία τοῦ Ἐμφυλίου, μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἱστορία «αὐτοῦ πού τὸν ἐπέτρεψε, τὸν ὑποβάσταξε καί συνεχίζει νά τὸν ὑποβάσταζει μέσα ἀπ' ὅλες τίς ἀρνήσεις καί τίς μετατοπίσεις του—αὐτή ἡ “ἱστορία” δέν μπορεῖ νά ὑπαισέλθει σέ καμία ἀνελικτική ἢ προοδευτική ἱστορία διαφωτισμοῦ, γνώσης, ἀναστοχασμοῦ ἢ νοήματος. Αὐτή ἡ “ἱστορία” δέν μπορεῖ νά ὑπαισέλθει στήν ἱστορία. Διαταράσσει ὅλες τίς χρονολογίες καί καταστρέφει τούς τρόπους κατανόησής τους»³—γι' αὐτό καί θά μπορούσε νά πεί κανεῖς ὅτι ἡ ὑπογραφή τῆς ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη ἐγκτεῖται στήν ἀδιάλειπτη προσπάθειά του νά παραμείνει πιστός στήν ἰδιαιτερότητα καί τήν πολυπλοκότητα ἐνός παρελθόντος πού δέν εἶναι ποτέ ἀπλῶς παρελθόν. Σέ ὅσα ἀκολουθοῦν, θά ἤθελα νά ὑποδείξω μέ ποιούς τρόπους αὐτή ἡ ποίηση φέρει τό βάρος τῶν τραυματικῶν συνεπειῶν τοῦ πολέμου—στή γλώσσα της, στίς σιωπές αὐτῆς τῆς γλώσσας, ἀλλά καί στίς προσπάθειές της νά πεί, μέσα ἀπό αὐτή-τή γλώσσα καί αὐτές τίς σιωπές, μία διπλή ἱστορία: τήν ἱστορία τῆς ἀβάσταχτης ὑφῆς τῶν γεγονότων τοῦ πολέμου καί τήν ἱστορία τῆς ἀβάσταχτης ὑφῆς τῆς δικῆς του ἐπιβίωσης του μέσα ἀπό αὐτά τά γεγονότα. Στήν καρδιά τῆς ποίησής του, θά ἤθελα νά ὑποστηρίξω, βρίσκεται τό ἐπίμονο καί ἀναπάντητο ἐρώτημα: Τί σημαίνει νά ἐπιβιώνεις; Ἐάν, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἀναγνωστάκης, ἡ ἱστορία τοῦ Ἐμφυλίου πρέπει νά κατανοηθεῖ ὡς ἡ ἱστορία ἐνός τραύματος, πολλαπλῶν τραυμάτων, ἔχουμε νά κάνουμε μέ μία ἱστορία πού βιώνεται, γιά τόν ἴδιο καί ἀπό τόν ἴδιο,

ώς η ατέρμων προσπάθεια να αναλάβει την επιβίωση του ως δική του —μία προσπάθεια που δεν μπορεί παρά να είναι ατέρμων έπειδή, όπως επίσης μάς λέει ο Αναγνωστάκης, η ίδια του η ταυτότητα ως ποιητή είναι αδιαχώριστη από τους πολλαπλούς θανάτους από τους οποίους επέζησε και στους οποίους θεμελιώνεται.⁴ Άλλά τί σημαίνει να επιβιώνει κανείς; Στην περίπτωση του Αναγνωστάκη, θα είχαμε να ρωτήσουμε, ταυτοχρόνως: Τί σημαίνει να γράφει κανείς, τί σημαίνει να πράττει, να ανταποκρίνεται και να κρίνει, και ό'α αυτά χωρίς τη σιγουριά μίας προκαταρκτικής γνώσης των συνεπειών μίας τέτοιας γραφής, πράξης, ανταπόκρισης και κρίσης —μέ άλλα λόγια, να τά ρωτήσουμε όλα αυτά εν όψει της περατότητας και της θνητότητάς μας, σέ σχέση με την έπιχειρημένη σιωπή μας.

Τό ότι η ιστορία του έμφύλιου πολέμου είναι για τον Αναγνωστάκη μία ιστορία που εξακολουθεί να έκτυλίσσεται μπορεί να διαβασθεί πρώτα απ' όλα στους τίτλους των ποιητικών συλλογών του. Οι τίτλοι αυτοί —*Εποχές* 1, 2 και 3, *Παρενθέσεις*, *Η συνέχεια* 1, 2 και 3, και *Ο στόχος* δεν υποδηλώνουν μόνο, όπως έχει επισημάνει ο Κίμων Φράιερ [Kimon Friar], την αδιάλειπτη έμπλοκή του Αναγνωστάκη στις ιστοριοπολιτικές περιστάσεις της γραφής του, αλλά, ακόμα πιο σημαντικό, υποδηλώνουν τη συνέχεια και τη συνέπεια της ποιητικής του τροχιάς.⁵ Είναι σαν τό σύνολο των γραπτών του να πασχίζουν, συνεχώς, έξ ύπαρχής και από εποχή σέ εποχή, να φτάσουν στό στόχο τους. Αυτό που διακυβεύεται στην καταγραφή της μονιμότητας των δικών του ήθικοπολιτικών μελημάτων δεν είναι τίποτα περισσότερο από τη δική μας κατανόηση αυτής της ποίησης ως τρόπο πολιτικής στράτευσης. Εάν «κανένας πόλεμος δεν τέλειωσε ποτέ», όπως λέει ο ίδιος, αυτό σημαίνει ότι κάθε στιγμή και εποχή είναι έμπόλεμη. Αυτό σίγουρα ίσχυε —μεταφορικά, εάν όχι κυριολεκτικά— για όλα τά χρόνια στά όποια ο Αναγνωστάκης δρέθηκε να γράφει. Η ποίησή του γράφτηκε κατά τη διάρκεια αυτού που όλοι κατανοούμε ως μία άκρως όδυνηρή, τραυματική και συχνά αίματηρή περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Από την Κατοχή στόν Έμφύλιο, στή δικτατορία και ακόμα μετά, καθένας από αυτούς τους άστερισμούς γεγονότων διαπλέκεται με την ιστορία των άλλων, και είναι άκριβως ή κληρονομιά του πολέμου και της σύγκρουσης αυτή που, σύμφωνα με τον Αναγνωστάκη, κληροδοτείται από γενιά σέ γενιά —και μάλιστα σέ τέτοιο βαθμό που είναι δύσκολο, εάν όχι άδύνατο, να διακρίνουμε τη μία εποχή από την άλλη. Αυτό εξηγεί όχι μόνο τά μοτίβα και τά θέματα που διαστίζουν την ποίησή του, αλλά επίσης και τον ισχυρισμό του, στις *Παρενθέσεις*, ότι «τίποτα πιά δέ θ' αλλάξει εδώ μέσα» ή, όπως τό διατυπώνει ακόμα πιο ριζοσπαστικά στή *Συνέχεια* 3, μι-

λώντας για τον τρόπο με τον όποιο η εποχή του Έμφύλιου έχει λησμονηθεί και παραγραφεί, ακόμα «και η Έποχή δεν υπήρξε».⁶

Άλλά τί είναι αυτό που δεν αλλάζει από τη μία εποχή στην άλλη, αυτό που διαπλέκει τό παρελθόν με τό παρόν και τό μέλλον; Τί είναι αυτό στην πολιτική και ήθική στάση του Αναγνωστάκη που απαιτεί από την ποίησή του να είναι αυτό άκριβως που είναι: ανάμεσα σέ πολλά άλλα, ένας αγώνας ανάμεσα στό να γράφεις και στό να μην γράφεις; Πώς πρέπει να διαβάσουμε αυτό τό σώμα γραπτών όπου τό προεξάρχον χαρακτηριστικό είναι, όπως έχει υποστηρίξει πρόσφατα ο Ντέιβιντ Ρίκς [David Ricks], τό ενδιαφέρον για τό διάστημα ανάμεσα στις γραμμές, τό ενδιαφέρον, με άλλα λόγια, για ό,τι παραμένει άγραφο και σιωπηλό; Τί είναι αυτό που καθιστά τη σιωπή —τή σιωπή ως θέμα, ως μεταφορά και ως έμπειρία— την πλέον πιστή ανταπόκριση στην καταστροφή του Έμφύλιου, στή βία και την προδοσία του πολέμου, στις πολλαπλές απώλειες των πολιτικών αγώνων; Αυτό που πολλοί κριτικοί άναγνωρίζουν ως τη σιωπή του Αναγνωστάκη —η έπιφυλακτικότητα του, η «διάθεση άποποίησης» του, ο φόβος του να αφήσει κάποιες λέξεις ελεύθερες στόν κόσμο⁸— δεν πρέπει να έρμηνευθεί ως έλλειψη πολιτικής πεποίθησης, ως ένδειξη παθητικότητας, ήττας ή άπάθειας. Θα ήθελα να προτείνω, αντίθετως, ότι δίνει τό μέτρο μίας ισχυρής και θαρραλέας πολιτικής και ενεργά συμμετοχικής στάσης.

Θά έπρεπε ίσως να ξεκινήσουμε επισημαίνοντας ότι η σιωπή δεν είναι ποτέ ένική στόν Αναγνωστάκη. Υπάρχουν πράγματι πολλαπλές σιωπές στην ποίησή του. Υπάρχει η σιωπή άπέναντι στην άνείπωτη βία και τις όμοτητες, υπάρχει η σιωπή που άναγνωρίζει την άνημπορία να κατανοήσουμε και να περιγράψουμε τραυματικά συμβάντα, η σιωπή που προσπαθεί να άποτρέψει την ιδιοποίηση και τη διαστρέβλωση της γλώσσας του από άλλους, η σιωπή που καταλαβαίνει πως ότιδήποτε θα μπορούσε να πει ο ίδιος για τις δικές του τραυματικές έμπειρίες δεν μπορεί να συγκριθεί με τό τραύμα του διπλανού, η έπίμεμπτη σιωπή όσων φοβούνται να μιλήσουν έναντίον της άδικίας, η σιωπή που άρνείται να προδώσει τη σιωπή των τόσων νεκρών που ένοικούν τη μνήμη και τό κορμί του, η σιωπή που προσημετρά την ένοχή του που έχει επιβιώσει όλων αυτών των νεκρών άλλων, η όλόδική του σιωπή ως κάποιου που φέρει έντός του τους νεκρούς φίλους, κάποιου που τον έχει άγγίξει ο θάνατος, η άπώλεια και τό πένθος των βιωμάτων του πολέμου, και αισθάνεται κιόλας νεκρός ο ίδιος, η σιωπή που παρηχεί τη σιωπή που διαποτίζει την ποίηση της μεταπολεμικής γενιάς ποιητών, από τον Σινόπουλο στόν Πατρίκιο, από τον Άλεξάνδρου στόν Έγγονόπουλο και πολλούς άλλους, η σιωπή τέλος που, σύ-

στοιχη μέ ὅ,τι παραμένει ἄγραφο στά ποιήματά του, παραπέμπει στό ὄλο πολιτικοῖστορικό πλαίσιο στό ὅποιο ἀναδύθηκε ἡ ποίησή του καί στό ὅποιο αὐτή ἀνταποκρίνεται, συχνά μέ ἕναν κρυπτικό καί σιωπηλό τρόπο – ἕναν τρόπο πού, ἀνακαλώντας τόν πόλεμο μέ ὑπαινιγμούς, ἀντηχήσεις, ὀνόματα καί λέξεις, μᾶς ἐνθαρρύνει νά συναντήσουμε τόν πόλεμο καί τά ἴχνη του μέσα ἀπό τή συνάντηση μέ μία ἱστορία πού μένει νά γραφεῖ – μία ἱστορία ὅμως πού τά δικά της ἴχνη μποροῦν ἤδη νά διαβαστοῦν στά διάκενα τῆς τεταμένης γλώσσας τοῦ ποιητή. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Τάκης Σινόπουλος τό 1978, στό *Νυχτολόγιο*,

*«ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ τῆς ποίησης σημασία ἔχει ὄχι μόνο αὐτό πού βλέπεις (διαβάξεις) γραμμένο ἀλλά καί τό ἄλλο πού δέν βλέπεις γραμμένο. Αὐτό πού κάποτε ἀκούγεται σάν δεῦτερος ἦχος στά ἐνδιάμεσα τῶν συλλαβῶν καί τῶν λέξεων – δέν εἶναι ἡ σιωπή, μή διάξεσαι – εἶναι ὁ ἦχος πού ἀφήνουν οἱ λέξεις ὅταν οἱ συλλαβές κι οἱ λέξεις τρίβονται – τά κόκκαλά τους τρίβονται – ἡ μία μέ τήν ἄλλη.»*⁹

Καταφάσκοντας τή σχέση ἀνάμεσα στά σώματα καί τή γλώσσα, ὁ Σινόπουλος, ὅπως καί ὁ Ἀναγνωστάκης, ὑποδεικνύει μιά σιωπή πού δέν εἶναι ποτέ ἀπλῶς σιωπή. Ταυτοχρόνως, ὑποδεικνύει ἕναν βαθύτερο ὕλισμό τῆς γλώσσας, πού παραπέμπει ὄχι μόνο στόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ἡ γλώσσα ἀναφέρεται στήν ἱστορία, καί κάποτε εἰδικά ὅταν αὐτή ἡ ἱστορία παραμένει ἄγραφη, ἀλλά ἐπίσης καί στό στίγμα τῆς θνητότητάς μας – τά κόκκαλα πού τρίβονται μεταξῦ τους καί βγάζουν ἦχο. Εἶναι αὐτή ἡ μουσική τῶν ὁστών πού καλούμαστε τώρα νά ἀκούσουμε, μία μουσική πού δέν θά μπορούσε νά ξεφύγει ἀπό τά αὐτιά τοῦ ἀκτινολόγου Ἀναγνωστάκη.

Ἡ μουσική τῆς ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη δέν ἀπομακρύνεται ποτέ ἀπό τό θάνατο καί τήν ἀπώλεια γύρω ἀπό τήν ὁποία συντίθεται. Ἀπό τίς «ἐναγώνιες κραυγές» πού πλανιοῦνται στά «ἄδεια κρανία» τῶν νικημένων στρατιωτῶν (τώρα μία μουσική στά κόκαλα), στό πρῶμο ποίημά του «*Τό καινούργιο τραγούδι*» – ἕνα ποίημα πού, ξεκινώντας ἀπό τό θάνατο, ἐπικαλεῖται τά πληγωμένα πιά ἐλεγεία πού δέν μποροῦν πλέον νά παραπέμπουν στό θάνατο αὐτῶν γιά τούς ὁποίους θά τραγουδοῦσαν (29) μέχρι τό σκοπό πού σφουρίζει στό «*Ἀντί νά φωνασκῶ...*» ὁ ποιητής, πού ἀφοῦ εἶδε τίς πόλεις νά φλέγονται, ἄκουσε τά νέα αἰφνίδιων θανάτων, ἔμαθε ὅτι «*κάηκαν ὅλα τά ἐπίσημα ἀρχεῖα καί βιβλιοθήκες*», καταστράφηκαν «*ὄλες οἱ ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεων/ καί θανάτων*» – δέν ξέρει πιά ἐάν πέθανε ἡ ζεῖ ἀκόμα (93), μέχρι τά «*θλιβερά τραγούδια*», στόν πρῶτο «*Ἐπίλογο*», πού γεννώντας ἕναν ἀνθό λωτοῦ δηλώνουν τήν ἱστορική διαδικασία τῆς λήθης (74), καί μέχρι τούς θρήνους πού ἐκφω-

νοῦνται στά κενοτάφια, στό «*Ἦρθες ὅταν ἐγώ...*», «*φθαρμένους στῶν φθόγγων τήν πολυκαιρία*» (77), ἡ δυνατότητα ἱστορικής γνώσης ἀναδεικνύεται ὡς ἕνα βαθιά ἠθικό δίλημμα – πῶς νά μὴν προδώσεις τό παρελθόν, πῶς νά ἐμποδίσεις τή λησμονιά τοῦ παρελθόντος – καί μᾶς βοηθᾷ νά καταλάβουμε τήν ἐναλλαγή μνήμης καί λήθης πού ὑπογράφει τά ποιήματά του.

Πράγματι, ὁ Ἀναγνωστάκης ὑπαινίσσεται ἀδιάκοπα ὅτι ἡ βία καί ὁ θάνατος τοῦ πολέμου ἔχουν ξεχαστεῖ καί παραγραφεῖ, καί συχνά ἀπό ἱστορικές καταγραφές πού, ταξινομώντας καί κωδικοποιώντας τά συμβάντα τοῦ πολέμου, ἐγγράφοντάς τα σε μία ἀφήγηση ἀνάσυρσης καί ἀποκατάστασης, μᾶς ἐμποδίζουν νά ἀποκτήσουμε πρόσβαση στίς τραυματικές ἐπιπτώσεις τοῦ πολέμου. Στό «*Ὅταν ἀποχαιρέτισα τούς φίλους...*», ἐπί παραδείγματι, ἀναρωτιέται πῶς νά μιλήσει ὅταν «*τόσα πρόσωπα [ἔχουν γίνε] ἀριθμοί/ καί τόσα γεγονότα ἀπλά βιβλία*» (94). Γράφει στό «*Τώρα μιλῶ πάλι...*» (99):

Πέρασαν πιά οἱ καταδικασμένες μέρες ἀνοίξαν τά παράθυρα

Χαρούμενοι οἱ ὁδοκαθαριστές σαρώνουνε στούς δρόμους τά σκουπίδια

Ἄρχισε πάλι ἡ ζωή...

Οἱ προσωπίδες κἀηκαν, τά παλιά ὀνόματα λησμονηθήκαν

Καί τό δημοτικό συμβούλιο συνεδριάζει γιά τήν μετονομασία τῶν ὁδῶν

«*Στούς δρόμους τά χαλάσματα δέν τά προσέχει κανεῖς*», γράφει ἄλλοῦ, καί ἀκόμα καί τά σημάδια ὅτι ὁ θάνατος ἀναγνωρίζεται, ὅτι οἱ νεκροί πενθοῦνται – «*στούς τάφους τά λουλουδία*», πού ἐπανερχονται ἐπίμονα στό ἔργο του – μαράθηκαν (61). «*Ὅλα τά πρόσωπα τῆς ἱστορίας μᾶς εἶν' ἐντελῶς φανταστικά*», μᾶς λέει τώρα, «*οἱ περιπέτειές τους ἀδιάφορες γιά τήν ἱστορία*» καί οὔτε κἀν «*ἴχνη σσημένων ὀνομάτων*» δέν ἀπομένουν γιά τούς ἐπιζήσαντες. Καλούμαστε νά πιστέψουμε ὅτι «*ἡ Ἐποχή*» τοῦ πολέμου «*δέν ὑπῆρξε*» (116). Καλούμαστε νά μὴ μιλάμε πιά γι' αὐτήν.

Ὁ Ἀναγνωστάκης ἀπαντᾷ σέ αὐτήν τήν ἐπιταγή σιωπῆς παρέχοντάς μας μιά κριτική γενεαλογία τῶν διαφόρων σιωπῶν πού ὄχι μόνο καθορίζουν καί διέπουν τή σχέση μας μέ τόν πόλεμο, ἀλλά παραλύουν καί συνάμα παρακινοῦν καί τή δική του ποιητική πρακτική. Συγκεκριμένα, ἀπαντᾷ στίς σιωπές πού προδίδουν τό παρελθόν ἐμμένοντας στά ὀνόματα, τά γεγονότα καί τή βία πού ἔχουμε λησμονήσει, ὅλα κατεσταλμένα ἢ κατασιγασμένα ἀπό ἀφηγήσεις ἱστορικής ἀνασυγκρότησης. Ἀκόμα καί ὅταν ἀναρωτιέται, στό «*Ὅταν ἀποχαιρέτισα τούς φίλους...*», πῶς νά ἐξηγήσει «*τί ἦταν ὁ Ἡλίας/ ἡ Κλαίρη, ὁ Ραοῦλ, ἡ ὁδός Αἰγύπτου/ ἡ 3ῆ Μαΐου, τό τραῦμα 8,*

ή 'Αλκυνόη», ή ίδια ή επίκληση αὐτῶν τῶν προσώπων, ήμερομηνιῶν, καί τόπων μᾶς παρακινεῖ σέ μιά πράξη μνήμης (94). Μᾶς υποδεικνύει ὅτι, γιά νά ανταποκριθοῦμε στό παρελθόν, καί ἄρα στό παρόν καί τό μέλλον μας, πρέπει νά κρατήσουμε ζωντανή τή μνήμη τῶν νεκρῶν, πρέπει νά σκεφθοῦμε τή σχέση μας μέ ἕνα παρελθόν πού, χωρίς ποτέ νά τό ἀφήνουμε πίσω, μᾶς κατατρέπει, μᾶς λείει γιά τί εἴμαστε υπεύθυνοι. Εἶναι μέ αὐτόν τόν τρόπο πού τά ποιήματά του, κυριαρχημένα ἀπό εἰκόνες θανάτου καί ἀπώλειας, ἀποκαλύπτουν τήν ήθική καί πολιτική τους διάσταση. «Ἀξίζει τέλος νά σταθεῖς τύψη μέ τύψη», γράφει στό «Σκυφτοί περάσανε καί φύγανε...», ἕνα ποίημα πού, συνδέοντας τή στιγμή τῆς συνείδησης μέ τά ἐναλλασσόμενα ἐνεργήματα τῆς μνήμης καί τῆς λήθης, ἐξακολουθεῖ νά υπογραμμίζει τήν ὑποχρέωση νά θυμόμαστε, γιά νά ὁμολογήσει (62):

*Δέν τό' ξερα πῶς ήμουν πλασμένος νά' ρθω μιά μέρα Πίσω στά σκονισμένα μονοπάτια νά κοιτάξω κατὰματα
Τή φλεγόμενη πόλη τά σωριασμένα κουφάρια στούς δρόμους
(Πῶς θά ζήσουμε μέ μιά κατάμαυρη σκιά στή θύμηση ἐπάνω;
Πῶς θά κοιμήσουμε τά εἴκοσι χρόνια μας στή θάλασσα τῆς λησμονιάς;)*

Ἐξιῶνοντας τή δυσκολία του νά ζήσει μέ τήν ἀνημπόρια του νά ξεχάσει (τήν ίδια στιγμή πού ὑποσημαίνει ὅτι, γιά τοῦς περισσότερους ἀπό ἐμᾶς, ή ζωή ἐγκτεται πάνω ἀπ' ὅλα στήν ἐπιθυμία νά ξεχάσουμε), ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπικυρώνει τή δύναμη τοῦ παρελθόντος νά ἐπιζει στό παρόν. Ὅπως σημειώνει στό «Ἦρθες ὅταν ἐγώ...» (77), ἀκόμα καί ὅταν προσπαθοῦμε νά κάψουμε «τή μνήμη πικρῶν θανάτων», τίς μνήμες τῶν νεκρῶν πού πέθαναν «σέ μία ἐποχή ἀνέκκλητου θανάτου», τό παρελθόν ἐπανερχεται ἀμείλικτα, ἀκατάσχετα καί ἀπροειδοποίητα:

*Ἦρθες ὅταν ἐγώ δέν σέ περιμένα. Κι οὔτε ἕνα νεῦμα
Μιά λέξη, ὅπως ή σφαῖρα στό στίγμα τοῦ λαμποῦ
Οὔτε μι' ἀνθρώπινη φωνή γιατί δέν εἶχε
Ἀκόμα γεννηθεῖ καμά φωνή
Δέν εἶχε γεννηθεῖ τ' ἄγριο ποτάμι
Πού ρεῖ στίς ἄκρες τῶν δακτύλων καί σπαινεῖ.*

Παρά τήν προσπάθεια νά καταστραφεῖ ή μνήμη,

*...ἔχει μείνει κάτι -ἄν ἔχει μείνει
Πέρα ἀπό θάνατο, φθορά, λόγια καί πράξη,
Ἄφθαρτο μέσ στήν τέφρα αὐτή πού καιώ
Σάν κάθε νύχτα τήν ἀνάμνηση θανάτων*

*Πικρῶν καί ἀνεξήγητων θανάτων
Γράφοντας ποιήματα χωρίς ἤχους καί λέξεις*

Ὑπογραμμίζει αὐτό πού ἀπομένει, πέρα ἀπό τό θάνατο καί τήν ἀποσύνθεση, καί χωρίς ἤχους ἢ λέξεις, σέ ἕνα ἐντυπωσιακό ἀπόσπασμα ἀπό τό ποίημα του «Κι ἤθελε ἀκόμη πολύ φῶς...» (87), ὅπου γράφει:

*Ἐκεῖ, προσεχτικά σέ μιά γωνιά, μαζεύω μέ τάξη,
Φράζω μέ σύνεση τό τελευταῖο μου φυλάκιο
Κρεμῶ κομμένα χέρια στούς τοίχους, στολίζω
Μέ τά κομμένα κρανία τά παράθυρα, πλέκω
Μέ κομμένα μαλλιά τό δίχτυ μου καί περιμένα.*

Περιοιχίζοντας τόν ἑαυτό του μέ σημεῖα καί σύμβολα ἐνός βίαιου παρελθόντος, υποδεικνύει τήν ἀπερίσταλη σχέση του μέ αὐτό τό παρελθόν, μέ τά σημάδια πού αὐτό τοῦ παρέχει γιά τήν ίδια του τήν περατότητα καί τή θνητότητα, ἀλλά ἐπίσης ὑποσημαίνει τήν ικανότητά του νά χρησιμοποιεῖ αὐτό τό παρελθόν ὡς τρόπο νά ἐκφράσει τόν ἑαυτό του, ὡς τρόπο νά ἐπιληφθεῖ τοῦ ἑαυτοῦ του, καί εἰδικά τοῦ ἑαυτοῦ του σέ σχέση μέ τά λείψανα ἐνός πολέμου, ή σημασία τοῦ ὁποῖου μένει νά διακριθεῖ.

Στόν πυρήνα αὐτοῦ τοῦ ποιήματος, λοιπόν, βρίσκεται ἕνας μετεωρισμός ἀνάμεσα σέ μιά κρίση θανάτου καί τή σύστοιχη κρίση τῆς ζωῆς τοῦ Ἀναγνωστάκη. Δέν ἐξιστορεῖ ἀπλῶς ἕνα παρελθόν σέ σχέση μέ τά γεγονότα τοῦ δικοῦ του παρελθόντος, ἀλλά τό πῶς τό τραῦμα τοῦ ποιητῆ εἶναι δεμένο μέ τό τραῦμα τῶν ἄλλων. Ἡ ἱστορία, ὅπως καί τό τραῦμα, ὑπονοεῖ ὁ Ἀναγνωστάκης, δέν ἀνήκει ποτέ σέ κάποιον -ὀρίζει αὐτό ἀκριβῶς πού μᾶς ἐνώνει μέ τά τραύματα τοῦ καθενός. Σκηνοθετώντας μιά σχέση ἀνάμεσα στά ἀκρωτηριασμένα, νεκρά σώματα τοῦ παρελθόντος καί τά ζωντανά σώματα τοῦ παρόντος, ὁ Ἀναγνωστάκης μᾶς λείει ὅτι τό τραῦμα δέν εἶναι μόνο ἀποτέλεσμα καταστροφῆς ἀλλά ἐπίσης, καί θεμελιωδῶς, ἕνα «αἶνιγμα ἐπιβίωσης». Ὅπως ὑποστήριξε πρόσφατα ή Κάθυ Καρούθ [Cathy Caruth], «μόνο ἀναγνωρίζοντας τήν τραυματική ἐμπειρία ὡς τήν παράδοξη σχέση μεταξύ καταστροφῆς καί ἐπιβίωσης μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε καί τίς καταβολές τοῦ ἀκατανόητου πού βρίσκεται στήν καρδιά τῆς καταστροφικῆς ἐμπειρίας», «τό παράξενο ἀκατανόητο», δηλαδή, «τῆς ἀνθρώπινης ἐπιβίωσης».¹⁰

Ἐάν τό νά ζεῖς σημαίνει, ὅπως γιά τόν Ἀναγνωστάκη, νά ἀναρωτιέσαι τί σημαίνει νά ἔχεις ἐπιβιώσει τῶν νεκρῶν, ἀρχίζουμε πιά νά κατανοοῦμε γιατί ή σιωπή γίνεται ή πλέον ἐπιμονή ἀπάντησή του στόν πόλεμο καί τίς συνέπειές του. Ὅπως ἐξηγεῖ στό «Ἡ ἀγάπη εἶναι ὁ φόβος...», «ή σιωπή μας εἶναι ὁ δισταγμός γιά τή ζωή καί τό θάνατο» (59). Ἐχοντας μόλις ἀναρωτηθεῖ ἐάν «πεθαίνουμε τάχα

γιά τούς ἄλλους ἢ γιατί ἔτσι νικοῦμε τή ζωή», ὑποδηλώνει στή συνέχεια τό βάρος πού φέρει ἐπειδή εἶναι ζωντανός, ἐπειδή ἔζησε πιά πολύ ἀπό τούς φίλους του. Στό ποίημα πού τιλοφορεῖ ἀπλῶς «Ἐδῶ...», φαντάζεται τόν ἑαυτό του ὡς ἕναν ἐπιζήσαντα πού ὡστόσο ἐκτελεῖται κάθε πρωί –ἀπό τίς μνήμες πού διαπερνοῦν τήν καρδιά του κάθε μέρα, ἀλλά καί ἀπό τίς καθημερινές εἰδήσεις νέων ἐκτελέσεων καί παρακαλεῖ τούς φίλους του νά μαζέψουν τίς σφαιρες πού ξερίζωσε ἀπό τό στήθος του, «πρίν μάθουν τίποτα οἱ ἄλλοι... Πρίν μάθουν πῶς [αὐτός] εἶναι γραμμένο γιά πάντα νά ζ[εῖ]» (83). Ἐπαναλαμβάνει τό ἴδιο αἶσθημα ἀρκετές φορές στό «Ὁ νεκρός», ὅταν, μιλώντας γιά τήν αἴσθησή του ὅτι μολονότι ἀκόμα ζωντανός εἶναι κίολας νεκρός, δηλώνει ἐπίμονα ὅτι «ὁ νεκρός δέν πέθανε τήν ὀρισμένη ὥρα» (101). Ἡ ἐνοχλή μέ τήν ὁποία διώνει τήν ἐπιβίωσή του –νομίζει ὅτι οἱ φίλοι του πεθάναν μόνο καί μόνο γιά νά ζήσει αὐτός– μᾶς βοηθᾷ νά καταλάβουμε τό προνόμιο πού ἀποδίδει στή σιωπή. Τό νά μιλήσει ἢ νά γράψει θά τοῦ θύμιζε ὅτι ἔχει ἐπιζήσει καί, ἀκόμα περισσότερο, θά τόν ὑποχρέωνε νά ἀναγνωρίσει τήν ἐπιβίωσή του, νά παραδεχτεῖ δηλαδή ὅτι ἀφέθηκε νά ζήσει. Τό νά μιλήσει ἢ νά γράψει θά σήμαινε ὅτι εἶναι ἀκόμη ζωντανός, καί ἔτσι θά πρόδιδε τούς νεκρούς φίλους του πού, ἀνήμποροι πλέον νά ζήσουν, νά μιλήσουν ἢ νά γράψουν, μποροῦν μόνο νά μένουν σιωπηλοί. Ἡ ἀποχή ἀπό τή γραφή, λοιπόν (ἢ ψευδαίσθησή του ὅτι δέν γράφει, δηλαδή), ὄχι μόνο θά τόν ἀπάλασσε ἀπό τό καθήκον νά ζήσει ἀλλά καί θά τοῦ ἐπέτρεπε νά παραμείνει πιστός στους νεκρούς φίλους του.

Ἡ αἴσθησι εὐθύνης τοῦ Ἀναγνωστάκη ἀπέναντι στους νεκρούς φίλους του εἶναι ἐπίσης συνδεδεμένη μέ τήν αἴσθησι ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ἐν μέρει ὑπεύθυνος γιά τό θάνατό τους. Σέ ὀλόκληρη τή *Συνέχεια* φανερώνει τήν ἀπογοήτευσή του ἀπό τήν ἡττα τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος στήν Ἑλλάδα, ἀλλά ἀναγνωρίζει ἐπίσης τά λάθη τοῦ κινήματος καί, εἰδικότερα, τά ἐγκλήματα πού ἔχει διαπράξει ἡ ἡγεσία του –εἰδικά μετά τήν ἀποκάλυψη καί τήν καταδική τῆς σταλινικῆς τρομοκρατίας τό 1956. Ὅπως γράφει στό «Μιλῶ...» (96),

*Μιλῶ γιά τά τελευταῖα σαλπίσματα τῶν νικημένων
στρατιωτῶν
Γιά τίς φλεγόμενες πόλεις τά σωριασμένα κουφάρια
στους δρόμους Τούς μαστροπούς ποιητές πού τρέ-
μουνε τίς νύχτες στά κατώφλια
Μά πιά πολύ μιλῶ γιά τούς ψαράδες
Π' ἀφήσανε τά δίχτυα τους καί πήρανε τά δῆματά
Του
Κι' ὅταν Αὐτός κουράστηκε αὐτοί δέν ξαποστάσαν
Κι' ὅταν Αὐτός τούς πρόδωσε αὐτοί δέν ἀρνηθήκαν
Κι' ὅταν Αὐτός δοξάστηκε αὐτοί στρέψαν τά μάτια
Κι οἱ συντρόφοι τούς φτύνανε καί τούς σταυρώναν*

*Κι αὐτοί, γαλήνιοι, τό δρόμο παίρνουνε π' ἄκρη δέν
ἔχει
Χωρίς τό δλέμμα τους νά σκοτεινιάσει ἢ νά λυγίσει
Ὅρθιοι καί μόνοι μέσ στή φοβερή ἐρημία τοῦ πλῆ-
θους.*

Βιώνοντας τήν προδοσία τήν ἴδια στιγμή πού ἐμπλέκει τόν ἑαυτό του σέ αὐτήν (μήπως δέν ἦταν, παρ' ὄλ' αὐτά, μέλος τοῦ Κόμματος, τουλάχιστον μέχρι τή διαγραφή του;), καταδικάζει τά λάθη καί τά ἐγκλήματα τῆς ἡγεσίας –εἰδικά ὅσον ἀφορᾷ τόν Ἐμφύλιο καί τά καταστροφικά ἀποτελέσματά του γιά τήν Ἑλλάδα– ἀλλά, ὅπως οἱ ψαράδες στό ποίημά του, ποτέ δέν κλονίζεται γιά τήν πολιτική καί ἰδεολογική τοποθέτησή του. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ κρίση ταυτότητάς του ἐδῶ –μιά κρίση πού πηγάζει ἀπό τήν αἴσθησι συνενοχῆς του μέ ὅ,τι καταγγέλλει– συμβαδίζει μέ τή διαρκή κρίση τῆς ποιήσεώς του. Ὅπως ὑπονοεῖ στό ποίημά του «Ἐπίγνωση», ἡ ποιήσή του δέν γράφτηκε πάνω ἀπό τήν καταστροφή, ἀλλά μέσα στήν καταστροφή (53): αἰσθάνεται τήν ὑποχρέωση νά ἀνταποκριθεῖ, νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη, χωρίς νά ξέρει ἀκριβῶς πῶς. Καταγράφει τήν ἀβεβαιότητα αὐτοῦ τοῦ διπλοῦ αἰτήματος στό ἴδιο ποίημα, ὅταν μᾶς λέει

*Ἄν τώρα πάλι ἀπό παντοῦ καμιά ἀνταπόκριση
Κάτι ἀπροσδόκητα ζημίωσε, κάτι πού δέν καταλά-
βαμε καλά.
Ὅμως ἐμεῖς, ἂν θέλετε, εἴμαστε ἔτοιμοι ἀκόμα.*

Ἡ ἐτοιμότητα ἐδῶ δέν ἔχει τίποτα νά κάνει οὔτε μέ τήν κατανόηση οὔτε μέ τό ξεπέρασμα τῆς ζημιάς. Ἀντιθέτως, ξεκινᾷ μέ τήν «ἐπίγνωση» τῆς ζημιάς, ἐπίγνωσι ὅτι αὐτήν τή ζημιά καί αὐτή τήν ἔλλειψη κατανόησης ὀφείλουμε νά τίς ἐπεξεργασθοῦμε καί ὄχι νά τίς ἀπαρνηθοῦμε, ὅτι τό νά εἶσαι ἔτοιμος δέν σημαίνει νά μπορεῖς νά προβλέπεις τό μέλλον αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς πολιτικῆς ἀπόφασης. «Πάσαν τά λόγια πιά ν' ἀποτελοῦν χρησμούς», γράφει, σέ ἕνα ποίημα πού φέρει τή φράση αὐτή γιά τίτλο (112). Ἡ, ὅπως παρενθετικά δηλώνει στό «Ὁ νεκρός» (101), ὑπονοώντας τήν ἀνημπόρια τῆς ποιήσεώς εἴτε νά περιστείλει τήν ἀβεβαιότητα, εἴτε νά θεμελιώσει τήν ὑπευθυνότητα στή γνώση,

*(Τόσα καί τόσα πράγματα πού δέν προβλέπονται
Τόσες συνέπειες ἀνυπολόγιστες, τόσες θυσίες,
Σέ ποιούς ὑπεύθυνους νά διαμαρτυρηθεῖς, σέ ποιούς
νά φωνάξεις;)*

Ἐάν ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπισημαίνει ἐδῶ τό ἀπρόβλεπτο καί τό ἀνυπολόγιστο τῆς δράσεώς, τό κάνει ἐπίσης καί ἐπειδή κατανοεῖ μέ πόσους τρόπους μποροῦν ἄλλοι νά ἰδιοποιηθοῦν τή γλώσσα του καί νά τή στρέψουν πρὸς τίς κατευθύνσεις ἀκριβῶς στίς

όποιες θέλει νά αντιταχθεῖ. Εἶναι γιά νά ἐλαχιστοποιήσει αὐτόν τόν κίνδυνο πού ἐπιλέγει τή σιωπή ἀπό τήν ἐκθεση. Ὅπως ἐξηγεῖ στό «Αὐτοί δέν εἶναι οἱ δρόμοι ...» (79), ὑποδεικνύοντας ὄχι μόνο τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ γλώσσα του ἔχει διαστρεβλωθεῖ καί χειραγωγηθεῖ ἀπό ἄλλους, ἀλλά ἐπίσης καί τήν προσπάθειά του νά μειώσει αὐτήν τή δυνατότητα σιωπῶντας, πληρώνοντας τό διάστημα τῆς σιωπῆς,

*Ἄλλοτριο πλῆθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους
Αλλάξαν καί τῶν προαστείων οἱ ὀνομασίες*

...
*Ἐσύ στούς σκοτεινοὺς διαδρόμους χῶσου
Στίς δαιδαλώδεις κρύπτες ...
Ἐκεῖ δέ θά σέ βροῦν. Γιατί ἂν σ' ἀφορίσουν
Κάποιοι –ἀναπόφηνκα– στά χεῖλη τους θά σέ προφέρουν
Οἱ σκέψεις σου θά ἀλλοιωθοῦν, θά σοῦ ἀποδώσουν
Ψιθυριστά προθέσεις, θά σέ ὑμνήσουν.
Μέ τέτοιες προσιτές ἐπιτυχίες θά ἠττηθεῖς.
Τεντώσου ἀπορρίπτοντας τῶν λόγων σου τήν πανοπλία
Κάθε ἐξωτερικό περίβλημά σου περιττό
Καί τῆς Σιωπῆς τό μέγα διάστημα, ἔτσι,
Τεντώσου νά πληρώσεις συμπαγῆ.¹¹*

Καταγράφοντας τόν κίνδυνο τῆς γραφῆς καί τῆς ὁμιλίας σέ συνθήκες ἐμφύλιας σύγκρουσης, τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους τά λόγια του μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ἐναντίον του, ἐπιζητεῖ νά διαφυλάξει κάποιο μέτρο ἀκεραιότητας ὄχι ἀπλῶς μέσω τῆς σιωπῆς, ἀλλά παίρνοντας ὁ ἴδιος τό σχῆμα τῆς σιωπῆς. Ἡ σιωπή ἐδῶ σφραγίζεται ὡς μία ὑλιστική πρακτική, ὡς μία πολιτική στρατηγική¹² –μιά στρατηγική πού ἐπιδιώκει νά ἐλαχιστοποιήσει τίς πιθανότητες ἰδιοποίησης τῆς γλώσσας τοῦ Ἀναγνωστάκη καί διαστρέβλωσῆς τῆς πρὸς ἀλλότριες κατευθύνσεις, μιά στρατηγική πού ἀρνεῖται ἐπίσης νά συμβάλλει στήν εὐκολία μέ τήν ὁποία χρησιμοποιεῖται ἡ γλώσσα γιά νά δοθεῖ μιά ἐξομαλυντική ἀφήγηση τοῦ ἱστορικοῦ τραύματος. Στό ποίημά του, «Ὅλα ἔχουν ἀποδελτιωθεῖ...», σημειώνει ὅτι

*Τώρα μπορεῖ ὁ καθένας νά μιλά καί κυρίως νά γράφει
Γιά τήν ἀγωνία τῆς ἐποχῆς, τό ἀδιέξοδο,
Τήν ἀπανθρωπία τοῦ αἰώνα,
Τή χρεωκοπία τῶν ἰδεολογιῶν, τή βαρβαρότητα τῆς μηχανῆς
Γιά δίκες, γιά ρήγματα, γιά φράγματα,
Γιά ἐνοχές, γιά γρανάζια.
Ὅλα ἔχουν κωδικοποιηθεῖ, ταξινομηθεῖ, ἀποδελτιωθεῖ.*

Ἐνῶ οἱ κίνδυνοι τῆς συνενοχῆς συχνά ἐνθάρρουναν

τόν Ἀναγνωστάκη νά πνίξει τά τραγούδια του στό λαρύγγι του,¹³ ὅπως ὁ ἴδιος λέει στά πεζά ποιήματά του ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στή γραφή καί τή σιωπή πού χαρακτηρίζει τό ποιητικό ἐγχεῖρημά του ποτέ δέν καταλήγει στήν ὀλοκληρωτική σιωπή. Γράφει γιά τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς κάποιας σιωπῆς, ἀλλά τήν ὑποστηρίζει μέσα στή γραφή. Ὅπως προσπάθησα νά ὑποδείξω, ἐπιχειρεῖ νά ἐνεργοποιήσει μιά σιωπή πού δέν εἶναι ποτέ ἀπλῶς σιωπή, ἐναντίον τῶν σιωπῶν πού θεσπίζονται καί ἐπιβάλλονται ἀπ' ὄσους θέλουν νά παραγράψουν ἢ νά ξεχάσουν τίς συνεχιζόμενες τραυματικές συνέπειες τοῦ πολέμου. Γράφοντας ἐναντίον ἐκείνων τῶν ποιητῶν πού τόν κατηγοροῦν ὅτι προδίδει τήν ποίηση, διακηρύσσει, στό ποίημά του «Ποιητική» (121):

*Τό τί δέν πρόδωσες ἐσύ νά μοῦ πεῖς
Ἐσύ καί οἱ ὅμοιοί σου, χρόνια καί χρόνια,
Ἐνα πρὸς ἓνα τά ὑπάρχοντά σας ξεπουλώντας
Στίς διεθνεῖς ἀγορές καί τά λαϊκά παζάρια
Καί μέινετε χωρὶς μάτια γιά νά βλέπετε, χωρὶς αὐτιά
Ν' ἀκοῦτε, μέ σφραγισμένα στόματα καί δέ μιλάτε.
Γιά ποιά ἀνθρώπινα ἱερά μᾶς ἐγκαλεῖτε;
Ἐέρω: κηρύγματα καί ρητορείες πάλι, θά πεῖς.
Ἐναί λοιπόν! Κηρύγματα καί ρητορείες.
Σάν πρόκες πρέπει νά καρφώνονται οἱ λέξεις
Νά μὴν τίς παίρνει ὁ ἄνεμος.*

Παρά τούς κινδύνους τῆς συνενοχῆς, τούς κινδύνους νά ἐνισχύσει αὐτό πού ἐλπίζει νά ἀντιπαλέψει, ὁ Ἀναγνωστάκης καταφάσκει ἐδῶ στήν ἀναγκαιότητα καί τή δύναμη μιᾶς ποίησης πού, δυσπιστώντας στίς χρήσεις στίς ὁποῖες μπορεῖ νά ὑποβληθεῖ ἡ γλώσσα, μετέρχεται παρ' ὅλα αὐτά τῆς γλώσσας γιά νά πολεμήσει ἐναντίον τῆς γλώσσας –καί τό κάνει ἐνῶ γνωρίζει ὅτι ποτέ δέν θά ἔχει τόν πλήρη ἔλεγχο τῶν λέξεων του ἀπό τή στιγμή πού θά τίς ἀφήσει ἐλεύθερες στόν κόσμο.

Γι' αὐτό καί, σέ συμφωνία μέ τήν ἀναγκαιότητα καί τήν ἀβεβαιότητα πού συνιστοῦν τό πλαίσιο τῆς γραφῆς του, ὁ Ἀναγνωστάκης ξεκινᾷ τήν τρίτη ποιητική συλλογή του, Ὁ στόχος, λέγοντας ὅτι «τό θέμα εἶναι τώρα τί λές» (119). Μολονότι ὁ ἴδιος δίνει ἔμφαση στή λέξη «τώρα», ἐγώ θά ἤθελα νά ὑπογραμμίσω τή λέξη «λές»: μέ ἄλλα λόγια, τό θέμα εἶναι τώρα τί λές. Ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπιβεβαιώνει τήν πίστη του σέ μία ποίηση πού κατανοεῖ τόν ἑαυτό της ὡς τή δράση πού συνιστᾷ. Ἡ ποίηση δέν εἶναι πλέον «ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τό πρόσωπό μας», ὅπως εἶχε πεῖ στήν πρώτη του *Συνέχεια* (88), ἀλλά ἓνα μέσο νά ἀγωνιστεῖς⁴ –ἢ, ἀκριβέστερα, ἓνα μέσο νά ζήσεις κατάντικρυ στό θάνατο καί τήν καταστροφή, ἓνα μέσο νά ἀναλάβεις τίς δύσκολες εὐθύνες πού συνθέτουν μιά ζωή στοιχειω-

μένη από τους ίσκιους και τὰ φαντάσματα ενός παρελθόντος πού, ακόμα και σήμερα, ζει στο παρόν. Τό γεγονός ότι γίνεται ολοένα και πιο δύσκολο γιά τὰ ποιήματα τού 'Αναγνωστάκη νά αποκτήσουν μονοσήμαντη ἀναφορά —στήν πραγματικότητα, κατατείνουν στό αντίθετο— κατά κανένα τρόπο δέν ἀπαλύνει τό ἐρώτημα τῆς εὐθύνης. Τό νά πάρεις μιὰ υπεύθυνη ἀπόφαση δέν σημαίνει, γιά τόν 'Αναγνωστάκη, νά ἀγγίξεις μέ τό δάχτυλο ἐπί τῶν τύπων ἐκείνης ἢ τῆς ἄλλης ἀλήθειας, ἐκείνου ἢ τοῦ ἄλλου νοήματος, ἀλλά νά ἐκτεθεῖς στό μή ἀποφασίσιμο τῆς ἀλήθειας ἢ τοῦ νοήματος πού συνιστᾷ ἡ ὑπαρξη. Στήν πραγματικότητα, μόνο μέσα ἀπό αὐτή τή στοιχειωμένη νύχτα τῆς ἀπροσδιοριστίας μπορεῖ νά ἐγερθεῖ τό ἐρώτημα τῆς εὐθύνης. Μία ἀπόφαση μπορεῖ νά ληφθεῖ μόνο σέ ἕναν χώρο πού ὑπερβαίνει ὅ,τι μπορεῖ νά γίνει γνωστό ἢ νά ὑπολογισθεῖ ἐκ τῶν προτέρων. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἠθική ἢ πολιτική εὐθύνη χωρίς αὐτήν τήν ἐμπειρία ἀβεβαιότητας. Ο Σινόπουλος ὑποδεικνύει τό ἴδιο σημεῖο σέ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό *Νυχτολόγιό* του. 'Αναρωτιέται ἐκεῖ: «Τί θά πεῖ ὑπεύθυνος; 'Από πού ἐκπορεύεται (γιά σένα τώρα πιά) ἡ εὐθύνη; 'Από ποιά γνώση κι ἀπό πόση γνώση; Καί ἐκεῖνο τό ἄλλο —πέρα ἀπ' τή γνώση— πού βγαίνει κάθε φορά ἀπό μέσα σου καί καθορίζει τήν ἐκτίμηση (σωστή ἢ ὄχι)... ἐνός κινδύνου;»¹⁵.

Ὅπως ὁ Σινόπουλος, ἔτσι καί ὁ 'Αναγνωστάκης ἐπισημαίνει ὅτι κάθε ἀπόφαση ἄξια τοῦ ὀνόματός της ὀφείλει νά ἐδράζεται σέ μιὰ στιγμὴ κινδύνου καί ἀπροσδιοριστίας, γι' αὐτό καί ἰσχυρίζεται ὅτι «τῆ νύχτα ἐρχονται οἱ μεγάλες ἀποφάσεις» (102). Λαμβάνονται μέσα στήν ἀβεβαιότητα καί τήν ἀνασφάλεια, καί χωρίς καμία ἐγγύηση ὅτι θά ἐπιφέρουν τὰ ἐπιθυμητά ἀποτελέσματα. Αὐτό εἶναι τό μάθημα τῆς ποίησης τοῦ 'Αναγνωστάκη: κατονομάζει τήν ἐπιτακτικότητα καί τόν τρόμο τῆς ὑποχρέωσης νά ἀνταποκριθοῦμε, νά ἀποφασίσουμε καί νά κρίνουμε, χωρίς νά ξέρουμε πῶς —καί παρά τήν ἀναπηρία ἀπό τίς ἀναπόφευκτες συνεννοχῆς καί ἀπροσδιοριστίες μας.¹⁶

Ἡ στάση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται σέ ὅλα τὰ γραφτά τοῦ 'Αναγνωστάκη —καί ἴσως πουθενά ἐντονότερα ἀπ' ὅσο στό ἴδιο τό γεγονός τῆς ὑπαρξης τῆς ποίησης του— ἀλλά σκηνοθετεῖται ἔξοχα στόν «Ἐπίλογο» τοῦ *Στόχου* (134). Γράφει ἐκεῖ, σέ ἕνα ποίημα πού ἐπαναλαμβάνει μέ σημασία τόν τίτλο τοῦ τελευταίου ποιήματος τῆς τελευταίας ἀπό τίς τρεῖς *Ἐποχές* του:

*Κι ὄχι αὐταπάτες προπαντός.
Τό πολύ πολύ νά τοὺς ἐκλάβεις σά δύο θαμποὺς
προβολεῖς μέσ τήν ὀμίχλη
Σά ἕνα δελτάριο σέ φίλους πού λείπουν μέ τή
μοναδική λέξη: ζῶ.
'Γιατί» ὅπως πολύ σωστά εἶπε κάποτε κι ὁ φίλος*

μου ὁ Τίτος,

*«Κανένας στίχος σήμερα δέν κινητοποιεῖ τίς μάξες
Κανένας στίχος σήμερα δέν ἀνατρέπει καθεστῶτα».
'Ἐστω. 'Ανάπηρος, δειξε τὰ χέρια σου. Κρίνε γιά νά
κριθεῖς.*

Πολλά θά μπορούσαν νά εἰπωθοῦν γιά αὐτό τό καταληκτικό ποίημα —ὁ Ρίκς, ἐπί παραδείγματι, ἔχει σημειώσει ἄλλοι τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους κρυπτογραφεῖ ἀναφορές ὄχι μόνο στήν ποίηση τοῦ φίλου τοῦ 'Αναγνωστάκη, τοῦ Τίτου Πατρίκιου, ἀλλά ἐπίσης καί σέ ἄρκετά βιβλικά χωρία, ἀνακαλώντας τό ἐπεισόδιο ὅπου ὁ Χριστός, γιά νά τεκηριώσει τήν ταυτότητά του, δείχνει τὰ χέρια του μετά τήν 'Ανάσταση, ἀλλά καί ἀντιστρέφοντας τή ρήση τοῦ Χριστοῦ «Μὴν κρίνετε, ἵνα μὴν κριθεῖτε». Θά μπορούσαν ἐπίσης νά εἰπωθοῦν πολλά καί γιά τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπίκληση μιᾶς ἄλλης γλώσσας —εἴτε ἐνός φίλου, εἴτε κάποιου ἄλλου— ἐπικυρώνει τή σχέση του μέ τὰ πολλαπλά παρελθόντα πού ὄχι μόνο τροφοδοτοῦν τήν ποίησή του ἀλλά καί τόν καθιστοῦν αὐτόν πού εἶναι. Ὅστόσο, τελειώνοντας θά ἤθελα νά ὑποδείξω ἀπλῶς λίγους δείκτες γιά τήν ἀνάγνωση τοῦ ποιήματος, ἔτσι ὥστε νά μπορέσω νά συνοψίσω, ἔστω καί μέ κρυπτικό καί ἑλλειπτικό τρόπο, τὰ σημαντικότερα κατὰ τή γνώμη μου νήματα αὐτοῦ πού προσπάθησα νά πῶ ἐδῶ.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, δέν εἶναι τυχαῖο πού τό ποίημα φέρει τόν ἴδιο τίτλο μέ τόν πρῶτο «Ἐπίλογο» τοῦ 'Αναγνωστάκη. Τό τελευταῖο ἀρχίζει μέ τήν εἰκασία ὅτι οἱ στίχοι του μπορεῖ καί νά 'ναι οἱ τελευταῖοι «στοὺς τελευταίους πού θά γραφτοῦν», ἀφήνοντας ἔτσι ἀνοιχτή τή δυνατότητα νά σταματήσει νά γράφει, νά παραδοθεῖ στήν ἐπιθυμία του γιά σιωπή (74). Στό *Στόχο*, ὡστόσο, ἡ ἀναθεώρηση τοῦ πρώτου ἐπιλόγου μᾶς βεβαιώνει ὅτι τελικά δέν ἦταν ὁ τελευταῖος. Δέν ὀδήγησε στή σιωπή, ἀλλά σέ περισσότερη γραφή, καί ἐνδεχομένως ακόμα περισσότερη ὅταν αὐτή ἡ γραφή ἀναχωρεῖ ἀπό τίς διαφορὲς σιωπὲς γύρω ἀπό τίς ὁποῖες συναρθρώθηκε. Τώρα δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν αὐταπάτες γιά τίς δυνατότητες τῆς ποίησης. Μᾶς δείχνει τὰ χέρια του καί παραδέχεται ὅτι εἶναι ἀνάπηρα: ἐπειδὴ δέν μποροῦν νά κινητοποιήσουν τίς μάξες καί ἐπειδὴ ἔκαναν λάθη. Τὰ χέρια αὐτά, ὑπονοεῖ, δέν εἶναι τὰ χέρια τῆς δράσης, τουλάχιστον ὅπως τήν κατανοοῦμε γενικά. Παρ' ὅλ' αὐτά, εἶναι μέ τοῦτα τὰ ἀνάπηρα χέρια πού γράφει —πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶναι μέ αὐτά τὰ χέρια πού κρίνει, μιλά, καί ἐνεργεῖ. Ἀντιστρέφοντας τό «Μὴν κρίνετε ἵνα μὴν κριθεῖτε», ἀπό τήν ἐπί τοῦ 'Ορους Ὁμιλία (Κατὰ Ματθαῖον 7:1), μᾶς ἀνακοινώνει ὅτι προτίθεται νά κρίνει, παρά νά παραμείνει σιωπηλός: «Ἐγώ, ὁ Μανόλης 'Αναγνωστάκης, θά σᾶς δείξω τὰ ἀνάπηρα χέρια μου. Θά δράσω σέ πείσμα τοῦ ἀστάθμητου

καί θέλω νά κριθῶ καί νά θεωρηθῶ ὑπεύθυνος γιά τίς πράξεις καί τίς ἀποφάσεις μου, γιά ὅ,τι ἔκανα καί ὅ,τι δέν ἔκανα —ὡς πρόσωπο, ἀλλά καί ὡς ἡ δική μου πλευρά στόν πόλεμο. Ἀναλαμβάνω πλήρη εὐθύνη γιά τήν ἀναπηρία μου. Ἐκανα τό καθήκον μου. Προσπάθησα νά ζήσω σέ σχέση μέ ὄλους τούς ἄλλους πού μέ ἔκαναν αὐτόν πού εἶμαι —καί ἔμαθα, ἐάν μπορούμε νά ποῦμε πῶς μαθαίνει ποτέ κανεῖς, ὅτι, σέ σχέση μέ ὄλους αὐτούς τούς ἄλλους καί τά πολλά παρελθόντα τους, δέν εἶμαι ποτέ ἀπλῶς ὁ ἑαυτός μου. Παρ' ὄλ' αὐτά, "ἐγώ" ἔκανα τό καθήκον μου. Μνημόνευσα τούς νεκρούς. Κράτησα τή μνήμη τῶν νεκρῶν ζωντανή. Σκέφθηκα τή σχέση μου μέ ἕνα παρελθόν πού ποτέ δέν τό ἀφήνω πίσω μου, ἀλλά μέ στοιχειώνει, μοῦ λείει γιά ποιά πράγματα εἶμαι ὑπόλογος. Ἄς εἶναι ἡ γραφή μου ἡ μαρτυρία μου.»

(μετάφραση: Γιώργος Φουρτούνης)

1. Τό ἀπόσπασμα τοῦ Σινόπουλου στήν προμετωπίδα εἶναι ἀπό τό «Ὁ χάρτης», στή *Συλλογή* /I. 1965 - 1980 (Ἐριμύς, Ἀθήνα 1987): 207. Τό ἀπόσπασμα τοῦ Μπλανσό εἶναι ἀπό τό *The Writing of Disaster*, μτφρ. Ann Smock (University of Nebraska, Lincoln, 1986): 21.

2. Στό ποίημα «Ὁ πόλεμος», ὁ Ἀναγνωστάκης γράφει «κανένας πόλεμος δέν τέλειωσε ποτέ». Βλ. *Ἐποχές*, στό *Τά Ποιήματα: 1941-1971* (Θεσσαλονίκη 1971): 27. Στό ἔξις, οἱ παραπομπές στό κύριο σῶμα τῆς ποιήσεως τοῦ Ἀναγνωστάκη θά εἶναι ἀπό αὐτήν τήν ἔκδοση, καί θά ἀναφέρονται μέ τόν ἀριθμό σελίδας σέ παρενθέσεις ἐντός κειμένου.

3. Βλ. Hamacher, «Journals, Politics», μτφρ. Peter Burgard, κ.ά., στό *Responses: On Paul de Man's Wartime Journalism*, ἐπιμ. Werner Hamacher, Neil Hertz καί Thomas Keenan (University of Nebraska Press, Lincoln 1996): 459.

4. Ὄφειλω πολλά, ἐν προκειμένῳ, στήν πραγμάτευση τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στό τραῦμα καί τή γλώσσα ἀπό τήν Κάθυ Καρούθ [Cathy Carouth], στό βιβλίο τῆς *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* (The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη, 1996). Βλ. εἰδικότερα τά κεφάλαια 1 καί 3.

5. Βλ. Friar, «Introduction», στό Manolis Anagnostakis, *The Target: Selected Poems*, μτφρ. Kimon Friar (Athens Printing Co, Νέα Ὑόρκη): vii

6 Ὁ στίχος ἀπό τίς *Παρενθέσεις* δρῖσκειται στό ποίημα «Τοπίο» (51). Τό ἀπόσπασμα ἀπό τό *Ἡ συνέχεια* 3 παρατίθεται ἀπό τό ποίημα «Ὅλα τά πρόσωπα...», (116)

7 Βλ. Ricks, «The Best Wall To Hide Our Faces Behind: An Introduction to the Poetry of Manolis Anagnostakis», στό *Journal of Modern Hellenism*, 12-13 (1995-96): 4.

8 Ἡ ἔκφραση «διάθεση ἀποποίησης» προέρχεται ἀπό τόν Ricks, «The Best Wall To Hide Our Faces Behind», 5

9. Βλ. Σινόπουλος, *Νυχτολόγιο*, στή *Συλλογή* II, 266

10. Βλ. Caruth, *Unclaimed Experience*, 8

11. Ὁ Σινόπουλος ἐπισημαίνει κάτι παρόμοιο σχετικά μέ τόν κίνδυνο μήπως ἡ γραφή, ἡ ἴδια ἡ κατοχή τῆς γλώσσας μας, ἦδη

ἰδιοποιημένης καί ἐγγεγραμμένης στή γλώσσα τῶν ἄλλων, ἐνισχύσει τελικά αὐτό πού θέλουμε νά ἐπικρίνουμε, στό *Νυχτολόγιο*. Γράφει σέ ἕνα ἀπόσπασμα, πού σκιαγραφεῖ ἐπίσης καί τή γοητεία, ἐάν ὄχι τήν ἀναγκαιότητα, τῆς ἐνσωμάτωσής: «ΤΟ ΕΧΕΙΣ καταλάβει πῶς κυκλοφορεῖς μέσα σέ μιὰ γλώσσα στρωμένη, ἐτοιμασμένη, δοκιμασμένη ἀπό τά πρῖν; Πού ἐλέγχεται ἀπό ἀνθρώπους ἄλλους, τροποποιεῖται, συντάσσεται, κατευθύνεται ἀπό ἄλλους; Πού τά ὄριά της, ἡ λογική της, ἡ ἐκφραστικότητα της κλπ. καθοριστήκανε, αἰῶνες τώρα, χωρίς νά σέ ρωτήσουνε, προτοῦ εἶς ὑπάρξεις; Δέ μιλάω γιά δημοτική καί καθαρεύουσα, αὐτό εἶναι μιὰ ἄλλη (βρώμικη) ἱστορία. Μιλάω γενικά γιά τή γλώσσα, γι' αὐτό τό παράλληλο καί φοβερότερο Σύστημα. Πού ὀργανώθηκε σιγά σιγά μέ τόσες ἐπί μέρους ἀντιμαχόμενες (κι ὑποταγμένες) γλώσσες. Καί ὄλοι (ἀπελπιστικά ὄλοι) σοῦ λένε: Ἄν θές νά ὑπάρξεις, νά σέ ἀκούσουμε, νά σέ (ἐνδεχομένως) ἀναγνωρίσουμε, μέσα ἐδῶ θά κινηθεῖς, σ' αὐτόν τόν κύκλο, ἀλλιῶς καταδικάζεσαι, καταδικάστηκες.» Βλ. *Νυχτολόγιο*, 263.

12. Δανεῖζομαι αὐτήν τήν ἰδέα ἐνός «ἄλισμου τῆς σιωπῆς» ἀπό τό βιβλίο τῶν Ἀριστείδη Μπαλτά καί Γιώργου Φουρτούνη, *Ὁ Λοῦ Ἄλτουσέρ καί τό τέλος τοῦ κλασσικοῦ μαρξισμοῦ* (Ἐκδόσεις Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα, 1994). Θά ἤθελα νά ἐπισημάνω ἐδῶ τίς γενικότερες ὀφειλές μου ὅσον ἀφορᾷ ὀλόκληρο τό ἀνά χεῖρας δοκίμιο στό ἐνδιαφέρον τοῦ Μπαλτά γιά τήν πολιτική τῆς σιωπῆς. Βλ. εἰδικότερα, τό κείμενό του «Γιά τή σιωπή τῶν ἀριστερῶν» (*Ὁ Πολίτης*, 60, Ἰανουάριος 1999, 57-59).

13. Βλ. Ἀναγνωστάκης, *Τό περιθώριο: 1968 - 1969* (Ἀθήνα 1985): 9

14. Ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπικυρώνει αὐτή τήν ἀναθεώρηση τῆς προηγουμένης ἀποψῆς του σέ μιὰ συνέντευξή του, τό 1976, ὅπου λείει ὅτι «ἡ ποίηση δέν εἶναι πλέον ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τά πρόσωπά μας». Παρατίθεται στόν Friar, «Introduction», xxvii.

15. Βλ. Σινόπουλος, *Νυχτολόγιο*, 315. Ὅσον ἀφορᾷ τούτη τήν πραγμάτευση τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στήν εὐθύνη καί τήν μὴ ἀποφασιστικότητα, χρωστῶ πολλά στούς στοχασμούς τοῦ Ζάκ Ντερινά γιά τή φύση τῆς εὐθύνης. Βλ. εἰδικά, τό «Afterword: Toward an Ethic of Discussion», στό Limited Inc., μτφρ. Samuel Webber (Northwestern University Press, Evanston 1988): 116, καί τό δοκίμιό του, «The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority», μτφρ. Marg. Quaintance, στό *Cardozo Law Review*, 11, 5-6 (1990): 963-65.

16. Τό ὅτι ὁ Ἀναγνωστάκης δέν πιστεύει ὅτι οἱ ἀποφάσεις πᾶνε μαζί μέ τή σαφήνεια, μπορεῖ νά διαβαστεῖ στό ἐξοχο σαρκαστικό ποίημά του, «Ἡ Ἀπόφαση». Ἐκεῖ, σκηνοθετώντας ἕνα διάλογο μέ κάποιον πού ἀπαιτεῖ ἀπό αὐτόν μιὰ καθαρή ἀπόφαση «ναί ἢ ὄχι», γράφει:

Εἶστε ὑπέρ ἢ κατά;
Ἔστω ἀπαντήστε μ' ἕνα ναί ἢ μ' ἕνα ὄχι.
Τό ἔχετε τό πρόβλημα σκεφτεῖ
Πιστεύω ἀσφαλῶς πῶς σᾶς βασάνισε
Τά πάντα βασανίζουν στή ζωῆ
Κι αὐτό σᾶς βασάνισε ἀσφαλῶς
Μιλᾶτε ὑπεύθυνα λοιπόν.
Ἔστω μέ ναί ἢ ὄχι.
Σέ σᾶς ἀνήκει ἡ ἀπόφαση.
Δέν σᾶς ζητοῦμε φυσικά νά πάψετε
Τίς ἀσχολίες σας νά διακόψετε τή ζωῆ σας
Μία λέξη μόνο. Ἐμπρός λοιπόν. Εἶστε ὑπέρ ἢ κατά;
Σκεφθεῖτε το καλά. Θά περριμένω.

ΑΠΟ ΤΟ ΣΤΟΜΑ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ REMINGTON ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΜΟΝΗ ΟΡΘΟΚΩΣΤΑΣ

τοῦ Κώστα Βούλγαρη

Κυνουρία ὀνομάζεται ἡ λωρίδα ἀνάμεσα στήν ὄρσοιρά τοῦ Πάρωνα καί τόν Ἀργολικό Κόλπο. Τό νότιο τμήμα τῆς ἀποτελεῖ τήν Τσακωνιά. Τό βόρειο χωρίζεται σέ δύο μέρη: τό παραλιακό, συνέχεια τῆς Τσακωνιάς, περιλαμβάνει τόν κάμπο τῆς Θυρέας, ὅπου καί τό σημερινό Ἄστρος, καί ἀποτελεῖ τή φυσική ἔξοδο κάποιων ὄμορων ἡμιορεινῶν χωριῶν. Τό υπόλοιπο, βορειοδυτικό τμήμα τῆς Κυνουρίας, ξεκινᾷ βορείως τῆς ψηλότερης κορυφῆς τοῦ Πάρωνα, ἀποτελώντας κατά τήν ἀρχαιότητα κοινό ὄριο τῆς Σπάρτης, τοῦ Ἄργους καί τῆς Τεγέας. Σ' αὐτή τήν περιοχή ὑπάρχουν τέσσερα μεγάλα χωριά, πού ἀκολουθοῦν τόν Πάρωνα ὅπως σήνει πρὸς τόν βορρά. Τό ἄγονο τοῦ ἐδάφους καί ὁ βαρὺς χειμώνας εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα αὐτά τά χωριά νά ἀναζητήσουν καί ἀπό ἓνα χειμαδιό, ὅπου γιά κάποιους μῆνες κατέβαιναν ἄνθρωποι καί κοπάδια. Τό πρῶτο, δίπλα στήν κορυφή, ὁ Ἅγιος Πέτρος, βρῆκε διέξοδο πρὸς τά εὐφορα πεδινά τῆς Λακωνίας. Τό ἐπόμενο, τό Καστρί, ἀρχισε νά ἐπεκτείνεται μέσα στόν ἡμιορεινό ὄγκο, μέ κατεύθυνση ἀνατολική, πρὸς τή θάλασσα καί τήν ἐλιά, μέ ἀποτέλεσμα νά δημιουργηθοῦν καμιά δεκαριά ἡμιορεινά Καστριτοχώρια. Τό τρίτο χωριό, τά Δολιανά, ἀναγκάστηκε νά ὑπερπηδήσει τά ἐνδιάμεσα Καστριτοχώρια καί νά καταλάβει γιά χειμαδιό τήν υπόλοιπη περιοχή, μέχρι τήν πεδιάδα τῆς Θυρέας, δημιουργώντας πέντε - ἕξι οἰκισμούς. Τέλος, τό τέταρτο χωριό, τά Βέρβαινα, μή βρίσκοντας ἐλεύθερο χώρο, κατέλαβε τό ἀκρότατο τμήμα ἑνός μικροῦ βουνοῦ πού, φθάνοντας μέχρι τόν Ἀργολικό Κόλπο, ἀποτελεῖ τό βόρειο ὄριο τῆς Κυνουρίας πρὸς τήν Ἀργολίδα. Τά Δολιανά καί τά Βέρβαινα εἶχαν εὐκολή πρόσβαση στήν Τρίπολη τό καλοκαίρι καί στό Ἄργος τό χειμῶνα. Τά Καστριτοχώρια ἦταν σχετικά φτωχότερα καί ἀπομονωμένα, ἀλλά ἐφθαναν μέχρι τή σιδηροδρομική γραμμή, ὅπου τό Ἐλαιχώρι καί φυσικά, στήν Κατοχή, οἱ Γερμανοί. Ὁμορο χωριό καί ἄμεσα ἐνταγμένο στήν ἐν λόγω πε-

ριοχή ἡ Ἀράχωβα (Καρυές), ἀπό τήν πλευρά τῆς Λακωνίας, τό χωριό τῶν Λεβεντάκη, Κονταλώνη, Πρεκεζέ, Πανούση, πού δημιούργησαν μιά ἀπό τίς πρῶτες ομάδες τοῦ ΕΛΑΣ Πελοποννήσου. Ἀπό τά Δολιανά κατάγεται ὁ Γιάννης Πάνου καί ἀπό τό Καστρί ὁ Θανάσης Βαλτινός (καί τά δύο ψευδώνυμα). Στά Δολιανά βρίσκεται ἡ «ἀφηγηματική ἔδρα» τοῦ μυθιστορηματος τοῦ πρῶτου ... Ἄπό τό στόμα τῆς παλιᾶς Remington... καί στό Καστρί αὐτή τοῦ μυθιστορηματος τοῦ δευτέρου Ὁρθοκωστά. Ἔτσι, δύο ἀπό τά κατά τή γνώμη μου χαρακτηριστικότερα μυθιστορήματα τῆς τελευταίας εικοσαετίας συναντῶνται, ἀπροσδόκητα, σέ πρόσωπα, γεγονότα καί λεπτομέρειες, τήν ἴδια στιγμή πού ἀποκλίνουν ἀντιστικτικά.

II

Ὁ χρονικός ὀρίζοντας τῆς Remington ἐκτείνεται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μέχρι τίς μεταπολεμικές δεκαετίες, ἐνῶ ἡ Ὁρθοκωστά ἐπικεντρώνεται στήν περίοδο 1943 - 45. Τό πρῶτο βιβλίο γράφεται στή δεκαετία τοῦ '70, ἀφοῦ ἤδη τό 1971 δημοσιεύεται στή συλλογική ἔκδοση *Νέα Κείμενα* τό διήγημα «Ἐκεῖνα τά χρόνια», προομιός τῆς Remington, ἐνῶ ἡ Ὁρθοκωστά γράφεται ἢ ἔστω ὀλοκληρώνεται στίς ἀρχές τοῦ '90. Ἡ Remington ἐκδίδεται γιά πρώτη φορά στή Θεσσαλονίκη τό 1981, σχολιάζεται θετικότερα, μπορούμε νά ποῦμε πῶς δημιουργεῖ αἴσθηση, ἐνῶ τά τελευταία χρόνια ἀνακαλεῖται ὡς «ἡ θρυλική Remington». Ἡ Ὁρθοκωστά ἐκδίδεται τό 1994, ἀμέσως ξεσηκώνει θύελλα συζητήσεων καί καταχωρεῖται ὡς ἓνα βιβλίο ἀμφιλεγόμενο.

Καί τά δύο ξεκινοῦν μέ ἓνα εἰσαγωγικό κείμενο (πού δέν συνυπολογίζεται στήν ἀρίθμηση τῶν κεφαλαίων), τό ὁποῖο ὀρίζει τόν τόπο ἀναφορᾶς τῶν γεγονότων. Ὁ Πάνου ὀριοθετεῖ τήν Κυνουρία μέσω τῆς διαδρομῆς τῆς στόν ἱστορικό χρόνο, ἀρχίζοντας ἀπό τή μάχη τριακοσίων Ἀργείων καί ἰσάριθμων Σπαρτιατῶν. Οἱ

τριακόσιοι εκατέρωθεν είχαν επιλεγεί να πολεμήσουν μέχρι τέλους, με έπαθλο τόν έλεγχο τής περιοχής και την όριστική έτσι διευθέτηση του ζητήματος, ή οποία όμως ούδόλως έπετεύχθη, παρά τόν θάνατο όλων, πλὴν δύο 'Αργείων πού έσπευσαν να αναγγείλουν τή νίκη. Όμως, ό βαριά τραυματισμένος Σπαρτιάτης Όθρυάδης, πρὶν πεθάνει, κατόρθωσε να στήσει τροπαιο και έτσι ή μάχη ούδέν πρόβλημα έλυσε... Ό Πάνου συνοψίζει όλα τά σημαντικά ιστορικά γεγονότα πού συνέβησαν στην Κυνυρία, φθάνοντας μέχρι τό 1952, πού βρέθηκε νεκρός ό τελευταίος αντίρτης τής Πελοποννήσου. Ό Βαλτινός όρίζει ως άφετηρία του τή μονή Όρθοκωστάς, πού βρίσκεται στην Τσακωνιά, κοντά στην όριοθετική γραμμή μεταξύ αυτής και τής βόρειας Κυνυρίας, στην «καρδιά» τής έπαρχίας. Προτάσσει περιγραφή τής ρεματίας στην οποία είναι χτισμένη ή μονή, υπογραφομένη από τόν «*Ισαάκιο, επίσκοπο Ρέοντος και Πραστού*», ό οποίος, όπως δηλώνεται στο ανάλογο επιλογικό κείμενο, «*επιτιμηθείς από τό Πατριαρχείο για κακοδοξία και σιμωνία, εξέμετρησε τό ζήν περιορισμένος, επί δωδεκαετιάν όλην, στή μονή τής Όρθοκωστάς*».

Τό μοναστήρι χρησιμοποιήθηκε από τόν ΕΛΑΣ ως στρατόπεδο κρατουμένων, όπου πολλοί Καστρίτες έκρατήθησαν. Άπειλούμενο από τους Γερμανούς, τό στρατόπεδο άρχισε να μετακινείται βορειοδυτικά, φθάνοντας στα Καστριτοχώρια, όπου πάλι συναντά γερμανικά στρατεύματα και διαλύεται. Οι άφηγήσεις κρατουμένων Καστριτών, για τήν κράτησή τους στο στρατόπεδο και για όλη τήν περίοδο τής Κατοχής, συγκροτούν τό βιβλίο του Βαλτινού, δημιουργώντας τή γνωστή όψη των γεγονότων. Παρ' ότι τό χωριό του Πάνου δέν ονομάζεται παρά μόνο μία φορά και αυτή μέσω τής μάχης των Δολιανών, του 1821, τό βιβλίο του θά μπορούσε να χρησιμεύσει ως συνοπτικό αλλά ακριβέστατο χρονικό των Δολιανών, από τόν Μεσοπόλεμο μέχρι τά μεταπολεμικά χρόνια, ταυτόχρονα και ως ιστορικό των οικογενειών του πατέρα του, τής μητέρας του και τής δικής τους. Μά αυτή του ή διάσταση είναι έπιμελώς συσκοτισμένη από τόν συγγραφέα, παρ' ότι υπάρχει άπόλυτη ταύτιση στα πρόσωπα, στίς συγγενικές τους σχέσεις, στα όνόματά τους (πάντα τά μικρά ή έστω τά ψευδώνυμα), στίς τοποθεσίες, στή θέση των σπιτιών του χωριού κλπ. Άντίθετα, στην Όρθοκωστά όλα είναι δηλούμενα και σημαίνοντα, όνόματα και επώνυμα (λίγες μόνο φορές αντικαθίστανται), χωριά και τοπωνύμια. Ό Βαλτινός έπιμένει στή θέση όπου διαδραματίζονται σημαντικά ή όχι γεγονότα, άδιάφορο αν πρόκειται για χωριό, γειτονιά, συγκεκριμένο σπίτι, φούρνο, μαντρί, ληνό, χωράφι, περιβόλι, χάνι, νερόμυλο. Τό βιβλίο του Βαλτινού θά μπορούσε να χρησιμεύσει και ως όδοιορικό των χωριών του Καστριού.

Η Όρθοκωστά έκκινεί από τόν τόπο έγκλεισμού και καταλήγει στην κοιτίδα, στο Καστρί. Μέ επάλληλες άφηγήσεις (σχεδόν πάντα από τήν πλευρά και μέ τό

λόγο «άπλων» ταγματσαφαιλιτών) περιγράφεται τό κάψιμο του χωριού από τούς αντίρτες του ΕΛΑΣ, τόν Ιούλιο του '44. Οι όποιες παρεκβάσεις προς Τρίπολη, Άργος και Άθήνα άφορούν τή διαφυγή των «διαφωνούντων» μέ τόν ΕΛΑΣ και γι' αυτό διωκόμενων Καστριτών. «Στό χωριό» του Πάνου, μεταπολεμικά, ένας περιοδεύων πορτρετίστας - φωτογράφος συναντιέται μέ τόν αντίρτη του ΕΛΑΣ Άριστείδη, τήν Τρίπολη τή γνωρίζουμε μέσα από τήν πολύβουη πλατεία του σιταροπάζαρου πού φέρει τό όνομα ενός δραστήριου δημάρχου, τό βιβλίο συναντά στο Λουτράκι τό θέατρο και τόν κινηματογράφο, στο Άργος των Καραγκιόζη, στην Άθήνα τό Μαράσλειο του δημοτικισμού και τή μεταξική δικτατορία, ό ήρωάς του, ό θεός του Δημήτριος, βρίσκεται δάσκαλος στή Μακεδονία και τήν Ξάνθη του Μεσοπολέμου, για αρκετά χρόνια στην Αίγυπτο του έρωτα και του πολέμου. Ό «κανόνας» του Πάνου είναι ή ιστορία, ή ζωή και ή κοινωνία: «*Η συνέπεια απέναντι στο ύλικό και ό σεβασμός τής περιρρέουσας πραγματικότητας, ή προσήλωση δηλαδή στην έσωτερική και έξωτερική άλληλουχία των γεγονότων...*», μάς λέει στον Έπιλογο, όχι χωρίς μία δόση αυτοσαρκασμού, πού άφορά τήν άπόπειρα μυθιστοριοποίησης.

III

Ό Πάνου προτάσσει τή συνολική ιστορία τής Κυνυρίας, τίς μάχες για τόν έλεγχο της, τίς καθόδους των Σλάβων και Άλβανών, τόν καθυστερημένο έκκρισιανισμό των κατοίκων της και τίς θυξαντικές τους περιπέτειες, τίς εξεγέρσεις και τή συμμετοχή τους στην επανάσταση του '21, τόν εμφύλιο και τήν έπιδρομή του Ίμπραήμ, τήν αντίσταση στην Κατοχή και τό δεύτερο αντίρτικο. Σ' αυτόν τόν τόπο, μέσα σε αυτό τό ιστορικό πλαίσιο, μέ συγκεκριμένα διακυβεύματα να κυριαρχούν κάθε φορά, οι οικογενειακές, προσωπικές και τοπικές ιστορίες ακολουθούν τή φορά του μυθιστορημάτος. Άντίθετα, ό Βαλτινός επιλέγει τήν όδό του «*παραβάτη*», άφου ό «*επίσκοπος Ρέοντος και Πραστού*», επιτιμήθηκε «*από τό Πατριαρχείο*» και μάλιστα «*για κακοδοξία και σιμωνία*». Στο επιλογικό κείμενο φροντίζει να δείξει τή σχετική άνακρίβεια των λεγομένων του επισκόπου, όσον άφορά τήν περί τή μονή Όρθοκωστάς κοιλιάδα, αλλά και να έπισημάνει τόν περιορισμό του «*επί δωδεκαετιάν όλην, στή μονή*». Έκτός, λοιπόν, από τήν έπίσημη ιστορία και άλήθεια, υπάρχει και ή «άλλη», ή άθέατη όψη, αυτή πού βιώνεται από τούς ανθρώπους του τόπου, πού τή βιώνουν όντας στο περιθώριο, κάποτε μάλιστα στο άπόλυτο περιθώριο, ως έγκλειστοι. Και αν οι περιγραφές πού μάς παραδίδουν έχουν προβλήματα πληρότητας και ακρίβειας, τά βασικά, δηλαδή τά πρωτογενώς διούμενα, γεγονότα και ό «όμιλών» τόπος όπου συμβαίνουν είναι πού έχουν σημασία. Μέσω αυτών προκύπτουν οι ιδιότητες και τά χαρακτηριστικά των προσώπων και συ-

ναρθρώνεται ἡ περιπέτειά τους. Ἡ προφορικότητα τοῦ λόγου χρωματίζει καθοριστικά τό βιβλίο, τίς περισσότερες φορές πρόκειται γιά ἐπεξεργασμένες ἀφηγήσεις στό μαγνητόφωνο καί μάλιστα ἀρκετοί ἀφηγητές εἶναι ἀναγνωρίσιμοι, τά πρόσωπα γνωστά σέ ὅλη τή βόρεια Κυνουρία, τά γεγονότα ἐπίσης γνωστά. Ἄν ὁ Βαλτινός ἐπιλέγει τήν «ἀποκλίνουσα» ἀλλά καί κατ' αὐτόν «ζῶσα» πλευρά τῆς Ἱστορίας, μέσω ἐπιλεγμένων «ἀπλῶν» ἀνθρώπων, ὁ Πάνου προτιμᾷ τό ἱστορικό γίγνεσθαι καί τή ζωή «κανονικῶν» ἀνθρώπων.

Καί τά δύο βιβλία βρίσκονται μπροστά στήν πρόκληση τῆς ἐντοπιότητας. Ὁ Πάνου δέν προσφεύγει στήν ἐπὶ κλήσῃ της, θά μπορούσαμε μάλιστα νά ποῦμε πῶς τό ἀποφεύγει μέ κάθε τρόπο. Τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς καί τοῦ χωριοῦ του τή γνωρίζει ἐπακριδῶς, τήν προϋποθέτει, τήν ἀξιοποιεῖ καί τήν ἐντάσσει ὀργανικά στό μυθιστόρημά του. Ἀντίθετα, ὁ Βαλτινός κάνει ἕνα «τοπικό μυθιστόρημα». Τό Καστρί, ἡ «ἀλήθεια» του καί οἱ ἀνθρώποι «του» κυριαρχοῦν, εἶναι πάντα παρόντες καί ἐμφανεῖς σέ κάθε πτυχή τοῦ βιβλίου, ἡ ἐντοπιότητα διεκδικεῖται συνεχῶς, θά ἔλεγα λυσσαλέα. Ἐντέλει, ἡ καθολικότητα τῆς ἀλήθειας καί τῆς περιγραφῆς τοῦ Πάνου ἐδράζεται στήν Ἱστορία, ἐνῶ τοῦ Βαλτινοῦ στόν Τόπο. Στό βιβλίο τοῦ Πάνου, ἡ Κυνουρία καί τά Δολιανᾶ εἶναι ἀπλῶς ὁ τόπος ὅπου οἱ ἀνθρώποι δημιουργοῦν τήν Ἱστορία, συμμετέχοντας στά γεγονότα. Ἡ σημασία τοῦ τόπου ἀτονεῖ ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀφήγησις, τά Δολιανᾶ εἶναι ἀπλῶς ἕνα χωριό ἀπ' ὅπου ὁ ἥρωάς του, ὁ Δημήτριος, κατάγεται, βρίσκονται οἱ οἰκεῖοί του, περνᾷ τίς διακοπές του, εἶναι ἀπλῶς κάποιον χωριό ὅπου ζοῦν ἢ ἀπ' ὅπου κατάγονται ἀρκετά ἀπό τά πρόσωπα τοῦ βιβλίου (περίπου τά μισά). Στήν Ὁρθοκωστᾶ τοῦ Βαλτινοῦ, ἡ Ἱστορία, τρομακτική καί ἀνεξήγησις, ἰσοπεδώνει τόν Τόπο καί τοὺς ἀνθρώπους πού τόν κατοικοῦν, ὁ τόπος εἶναι ὀνοματισμένος μέχρι τήν τελευταία σπιθαμή, οἱ ἀνθρώποι ἀνήκουν σ' αὐτόν, ταυτότητά τους εἶναι τά Καστριτοχώρια.

Ὁ Πάνου ἀρνεῖται προγραμματικά τήν ἐκδοχή τοῦ «τοπικοῦ μυθιστορήματος» καί, ὅταν στόν *Ἐπίλογο* συζητᾷ τίς ἐπιλογές του γιά τό κλείσιμο τοῦ βιβλίου, «ἀπορρίπτει» μία ἀπό αὐτές, πού ἀφορᾷ τήν Τρίπολη:

«γ) Ὁ ἱστορικός πλάτανος τῆς κεντρικῆς πλατείας – Ἐπεισόδιο μέ Στρατιωτικό Διοικητή – Κουτσούλιμα τοῦ πληκίου του ἀπό τά πουλιά τοῦ πλάτανου – Διαταγή γιά τό κάψιμο τοῦ ἱστορικοῦ δέντρου – Διάρκεια ἐργασιῶν 35 μέρες.

Παρ' ὅλο πού τά πραγματικά περιστατικά τῆς ἱστορίας εἶναι γνωστά σέ λεπτομέρειες, εἶναι πρόσφατα (1949) καί ἄρα προσπελάσιμα, παρέχουν τέλος ὅλες τίς εὐκολίες γιά τό πέρασμα ἀπό τό ἀπλό περιστατικό στή σφαιρική θεώρησις καί στήν ἀμείλικτη κατακραυγή τῆς στρατιωτικῆς ἀντίληψης καί νοημοσύνης, ἐντούτοις ὁ κίνδυνος γιά μερικῆς ἀκόμη ἀνετα καλογραμμένες σελίδες μικροαστικῆς μισοεπαναστατικῆς

λογοτεχνίας ἐλλοχεύει παντοῦ, χώρια πού τό δέντρο – σύμβολο, μέ τή ρωμαλέα πρός τά ἄνω τάση (φύλλωμα – κλαδιά) καί τήν πρός τά ἔσω καταβύθισις στήν οὐσία (ρίζες), ἐλάχιστα προσφέρεται στή σύγχρονη διαπραγματεύση».

IV

Ἐκτός ἀπό ἱστορικά στοιχεῖα καί τίς προσωπικές τους ἀναμνήσεις, ὄντως καί οἱ δύο συγγραφεῖς ἐπεξεργάζονται ἕνα παραδεδομένο πρωτογενές ὕλικό. Ὁ Πάνου τά ἡμερολόγια τοῦ θεῖου του Δημήτριου καί ὁ Βαλτινός τίς ἀφηγήσεις συγχωριανῶν του. Μά οἱ ἀφηγητές δέν εἶναι μόνο πραγματικά πρόσωπα καί πρωταγωνιστές τῶν δύο μυθιστορημάτων, ἀλλά καί ἐνδεικτικοί. Ὁ Δημήτριος εἶναι ἕνας μεσοπολεμικός ἄνθρωπος, πού μέ ἕνα «μέσο» τρόπο πορεύθηκε στίς δεκαετίες τοῦ '40 καί τοῦ '50. Οἱ ἀφηγητές τοῦ Βαλτινοῦ εἶναι ἀντιπροσωπευτικοί Καστρίτες ταγματῆρες ἢ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους. Ὁπωσδήποτε ὁ κάθε συγγραφέας ἔχει τή δική του ἀφηγηματική στρατηγική, χειρίζεται μέ τόν δικό του τρόπο τό πρωτογενές ὕλικό καί αὐτός ὁ τρόπος θά πρέπει νά κρίνεται μέ κριτήρια λογοτεχνικά καί ὄχι ἱστορικά. Μά ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ δύο ἱστορικά καί ἐντόνως πολιτικά μυθιστορήματα, τά ὁποῖα μάλιστα θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν στρατευμένα πολιτικά, γι' αὐτό καί ἡ ἀπομόνωση αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τους νομίζω πῶς εἶναι ἀπόλυτα νόμιμη. Θά ἔλεγα μάλιστα πῶς τό πολιτικό φορτίο δημιουργεῖ τήν κεντρική συνιστώσα καί τῶν δύο βιβλίων, ἀφοῦ πάνω σ' αὐτήν ἐγγράφονται οἱ ὑπόλοιπες. Ὁ Πάνου ὑπερασπίζεται τή ζωή πού συνεχίζεται, πού πρέπει νά συνεχιστεῖ, τήν κοινωνία μά καί τήν Ἀριστερά ὡς κομμάτι της καί ἀποτελεσμά της. Παρ' ὅτι διατρέχει ἐντόνως φορτισμένα ἱστορικά γεγονότα, μπορεῖ καί κρατιέται μακριά ἀπό ἀπλουστευτικές, μαρτυριολογικές καί δικαιοδικές ἐκδοχές. Ἐμφύλιος πόλεμος ὑπῆρξε, εἶχε νικητές καί ἠττημένους, ἔτσι γίνεται πάντα στήν Ἱστορία, καί ἂν ἡ μάχη τῶν τριακοσίων εἶχε ἀμφίβολη ἔκβασις, οἱ Σπαρτιάτες τελικά κατέλαβαν τήν Κυνουρία... Τό αἶμα εἶναι αἶμα, νά κάψουν τό σπίτι σου εἶναι πάντα ὀδυνηρό, ὁ πόνος εἶναι πόνος, μόνο πού αὐτός τῶν ἠττημένων διαρκεῖ περισσότερο. Ὁ Πάνου, ἐντέλει, ὑπερασπίζεται τήν πολιτική, ἀποκαθάρωντάς τήν ἀπό ὅποιαδήποτε μεταφυσική διάστασις, τοποθετώντας τήν μέσα στή ζωή, στήν καθημερινή ζωή τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλωστε καί ὁ Δημήτριος μέσα ἀπ' τήν προσωπική του διαδρομή τήν συναντᾷ, ἐμπλέκεται, διαμορφώνεται, συμμετέχει, λοξοδρομεῖ...

Ὁ Βαλτινός ὑπερασπίζεται τήν ἀλήθεια τῶν νικητῶν, τήν ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασμένη ἀλήθεια τους. Ἡ Ὁρθοκωστᾶ δέν ἀφορᾷ μόνο τήν περιπέτεια κάποιων ἀμήχανων, φοβισμένων, καιροσκόπων, ἔστω μόνο δεξιῶν Καστριτῶν, πού κατέφυγαν στήν Τρίπολη καί τά Τάγματα, ὅταν αὐτά δημιουργήθηκαν τήν

άνοιξη του '44. Ένωματώνει τον πολιτικό λόγο συγκεκριμένων και διακεκριμένων ταγματασφαλιτών, συνεργατών των Γερμανών καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής, δοσιλόγων και έκτελεστών. Υπάρχουν ολόκληρα κεφάλαια που βασίζονται στις αφηγήσεις τέτοιων «άπλων ανθρώπων», οι οποίοι δεν μιλούν για την προσωπική τους περιπέτεια (αυτό όντως θά είχε ενδιαφέρον), αλλά εκφέρουν τον λόγο του νικητή, που έπειδή είναι νικητής μπορεί και «διευθετεί», άμεσα και προκλητικά, την Ιστορία και επιβάλλει την αλήθεια «του».

Η *Όρθοκωστά* δεν μπορούσε να εκδοθεί πριν από το '89, πριν τό ρεύμα αναθεώρησης που απειλεί να σαρώσει τά πάντα, πριν από τίς κορόνες περί του τέλους της Ιστορίας, της πολιτικής και όλων τών δεινών που βρήκαν τόσους άθώους ανθρώπους, όπως αυτούς εκεί στά Καστριτοχώρια, που μάζευαν ρίγανη και τσάι, καλλιεργούσαν δυό βραγιές κήπο και άλλο τόσο άμπέλι και κουτσά στραβά τά έφερναν βόλτα. Η πολιτική δεν υπάρχει πουθενά στην *Όρθοκωστά*, δεν υπάρχει ένταγμένη στην αφήγηση και στον όρίζοντα τών ανθρώπων της, είναι έξωτερική (ξενοκίνητη...) και περιττή. Αν τό βιβλίο εκδιδόταν μερικά χρόνια νωρίτερα και χωρίς την ύπογραφή του Θανάση Βαλτινού, άπλως θά πέρναγε στην κατηγορία τών γραφικών ταγματασφαλιτικών αφηγήσεων.

Η *Remington* φέρει τό στίγμα της εποχής της, δηλαδή τών δεκαετιών του '70 και '80, κυρίως όσον άφορά τίς αφηγηματικές της τεχνικές και άναζητήσεις, αλλά όπωσδήποτε ξεπερνά την εποχή της και μάλιστα όργανώνει ή ίδια ένα διαχρονικό πλαίσιο ένταξης της. Στην *Όρθοκωστά* ό τόπος, ό χρόνος και ή όπτική του βιβλίου δημιουργούν μία κλειστή περιοχή, όπου δεν μπορεί να φυτρώσει τίποτα, όπου άπονεκρώνονται και χάσκουν άμήχανα και αυτά τά θαυμάσια προφορικά έλληνικά, που ό συγγραφέας διαθέτει στό υλικό του.

Βέβαια, ή *Όρθοκωστά* είναι μυθιστόρημα, αυτόν τό ρόλο διεκδικεί, αλλά την ίδια στιγμή, για καμιά δεκαριά χιλιάδες ανθρώπους, που ζούν ή κατάγονται από την περιοχή, είναι ένα ντοκουμέντο, από τά ελάχιστα, ένέχει θέση τοπικής ιστορίας, δεν μπορούν να τή δούν και να τή διαβάσουν άλλιως, φροντίζει τό ίδιο τό βιβλίο γι' αυτό. Είναι έφιαλτική ή προοπτική να ξεπηδήσουν κάμποσα ανάλογα βιβλία, τότε ή ιστορία θά έν-γραφεί, όριστικά, με αυτόν τον τρόπο, ή λογοτεχνικότητα του κειμένου θά καταντήσει άλλοθι.

V

Ένα σπίτι καίγεται στην *Remington*, είναι τό πατρικό του Δημήτριου, καίγεται όταν, χειμώνα του '48-'49, ό αδελφός του Γεώργιος, διαβλέποντας την έκδοση του Έμφυλιου, φεύγει από τον Πάρωνα και τον Δημοκρατικό Στρατό, παραδίδεται στην Τρίπολη δηλώνοντας πώς βρέθηκε στο δουνό παρά τή θέλησή του και έτσι επιδιώνει, άν και κανείς δεν πείθεται πώς

ήταν άντάρτης με τή βία, για έξι ολόκληρους μήνες. Τό σπίτι τους τό καίει ό Έρωτας με την ομάδα του, ό Έρωτας γειτονόπουλο, τό δικό του σπίτι ακριβώς στην άπέναντι πλευρά του δρόμου, ό Έρωτας που ποτέ δεν γύρισε, είναι ό ίδιος Έρωτας του διγύμματος *Εκείνα τά χρόνια*, που χάθηκε (τήν άνοιξη του '49) χωρίς κανείς να μάθει πώς ακριβώς (ποτέ δεν βρέθηκε τό πτώμα του, σίγουρα κυνηγημένος και πεινασμένος κατά τίς «έκκαθαριστικές έπιχειρήσεις», μάλλον πνιγμένος στον Λάδωνα ή τον Έρύμανθο). Ό Έμφυλιος λοιπόν είναι τόσο κοντά, τά δεινά είναι άποτέλεσμα της άντιπαράθεσης, του πολέμου δυό άντίπαλων παρατάξεων, τίς δυό πλευρές του ίδιου δρόμου, δίπλα στη δημόσια στέρνα άπ' όπου και ό Έρωτας και ό Γεώργιος έπιναν νερό, στη δημόσια στέρνα που γέμιζε άπ' τό μοναδικό ποτάμι του χωριού, με τό αιλάκι της να περνά ανάμεσα στα δύο σπίτια... Τά πρόσωπα όμως δρούν πολιτικά, την ίδια στιγμή που έχουν άδυναμίες και όρια ανθρώπινα. Αντίθετα, στην *Όρθοκωστά* δεν υπάρχουν πρόσωπα, μόνο κυνηγημένα ζουλάκια, ζωώδης ή συμπεριφορά τους, τρομαγμένα από τή φωτιά στη φωλιά τους, δεν υπήρχε λόγος να καί τό Καστρί, παρά μόνο προσωπικές εμπάθειες, ευθύνες και τραγωδίες. Η στρατηγική θέση του χωριού, σαν τό κεφαλοχώρι του Πάρωνα, ή συνεργασία πολλών Καστριτών με τους Γερμανούς, ή μαζική ένταξη τους στα Τάγματα, οι συστηματικές καταδόσεις, οι παγίδες μέσα στο χωριό, ό πόλεμος που μάλιστα δεν υπάρχουν πουθενά. Δεν υπάρχει πουθενά και καμιά εξήγηση γιατί κάηκε. σχεδόν όλοσχερώς τό Καστρί και όχι τά υπόλοιπα χωριά – πλήν μεμονωμένων σπιτιών – δεν γίνεται λόγος για όσα σπίτια, στα ίδια χωριά, έκαψαν οι ταγματασφαλίτες.

VI

Υπάρχουν πολλά σημεία όπου τά δυό μυθιστορήματα συναντιώνται, αλλά μία από αυτές τίς φορές πρόκειται για καθαρή σύγκρουση, θά έλεγα μετωπική. Ό άντάρτης του ΕΛΑΣ που ό Πάνου επιλέγει να περάσει στο βιβλίο του, ως πρόσωπο ολοκληρωμένο, είναι ό Άριστείδης και πρόκειται για τον πρώτο Δολανίτη άντάρτη, τον 17ο που άνέβηκε στον Πάρωνα, τίς πρώτες μέρες του 1943. Η ιστορία μ' ένα φορτίο λίρες που τό μετέφερε άκέραιο, μ' ένα μουλάρη, από τον Πάρωνα στο Μαίναλο είναι μάλιστα ακριβής, όπως και τά υποδηλούμενα στοιχεία της προσωπικότητάς του, ή επιδεξιότητά του στο σκάκι, μά και τά ψυχολογικά προβλήματα που άντιμετώπιζε, έπιβαρημένος από τους άτέλειωτους ξυλοδαμούς, τά βασανιστήρια και τίς κακουχίες, τό καφενείο του υπάρχει ακόμα.

Ένα από τά βασικά κεφάλαια του Βαλτινού, αυτό που χρησιμοποιήθηκε και ως όπισθόφυλλο στο βιβλίο, άφορά τό θάνατο του αδελφού του Άριστείδη, του Γιάννη (στο βιβλίο, για ενόητους λόγους, άποδίδεται στην οικογένεια τό επώνυμο Βασιλήμης). Ό Άριστεί-

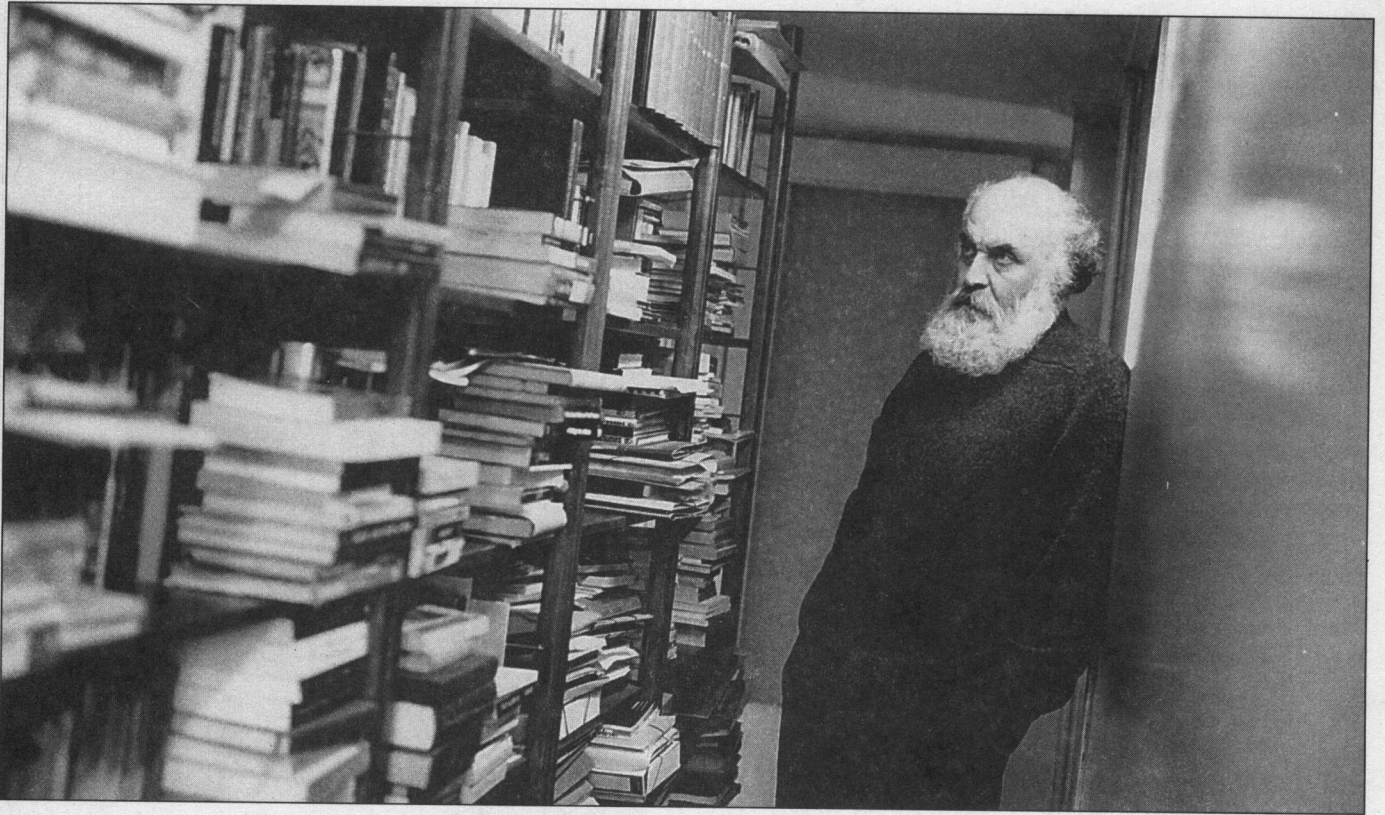
Ὁ καπετάνιος τοῦ ΕΛΑΣ Ἀριστείδης πού ἀναφέρεται στό μυθιστόρημα τοῦ Γ. Πάνου Ἀπό τό στόμα τῆς παλιᾶς Remington, ὅπως ἐπίσης καί στήν Ὁρθοκωστά τοῦ Θ. Βαλτινοῦ. Φωτογραφία τῆς δεκαετίας τοῦ '60 μέ τήν ἀνηψιά του.

Ἡ φωτογραφία ἀναδημοσιεύεται ἀπό τό βιβλίο τοῦ Γιώργου Βουνελάκη - Θαλασσινοῦ Ὀδοιπορικό. Μνήμες καί ἀπόψεις (ἐκδ. Γιαννίκος, Ἀθήνα 1997). Ἐπτά κεφάλια ἀνταρτῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ περιβάλλον τόν ὀλόσωμο νεκρό, τόν διοικητή τοῦ ἀρχηγείου Πάρωννα, ταγματάρχη τῆς 3ης Μεραρχίας Πελοποννήσου Γιώργη Ἀντζακλή ἀπό τόν Βρονταμᾶ Λακωνίας. Τά κομμένα κεφάλια τῶν ἀνταρτῶν σύμφωνα μέ τόν Κ. Παπακωνσταντίνου (Μπελά), Ἡ Νεκρή Μεραρχία, ἐκδ. Ἀλφειός 1986, σελ. 1338, ἀνήκουν στούς: Βασίλη Μαντηλάρη (Μεσσηνία), Γιάννη Ἀσογιάννη (Μεσσηνία), Δημήτρη Ζουρντό (Μολάοι), Δημήτρη Ἀλεβίζο-Κοτρωνάκη (Λακωνία), Δημήτρη Λυμπέρη (Σκάλα Λακωνίας), Γιάννη Δ. Δούμουρα (Δραγουμάνο Ἀρκαδίας). Καί ἡ ἱστορία τῆς φωτογραφίας: Ἐνας τσαγκαρῆς ἀπό το Βρονταμᾶ, σφοδρός ἐθνικόφρων, φωτογράφησε τά κομμένα κεφάλια καί τόν νεκρό Ἀτζακλή καί κρέμασε στό μαγαζί του τή φωτογραφία. Ὁ παραγιός του, φεύγοντας μετανάστης στήν Αὐστραλία ἐκλεψε τή φωτογραφία καί τήν πῆρε μαζί του. Τήν παρουσίασε εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ὅταν γύρισε στο χωριό του. Οἱ ἀποκεφαλισθέντες τῆς φωτογραφίας εἶναι οἱ νεκροί τῆς μάχης πού ἔγινε στίς 6.4.1949 στό Βρονταμᾶ Λακωνίας.

δης λοιπόν εἶναι ἀντάρτης, ὅπως καί ὁ δεύτερος ἀδελφός, ὁ Κώστας, ἐνῶ ὁ Γιάννης βρίσκεται στήν ἄλλη πλευρά. Ἄν προσθέσουμε καί τόν Γιώργη, τόν ἀδελφό τῆς γυναίκας τοῦ Γιάννη, ἔχουμε τρεῖς ἀντάρτες, τόσο κοντινοῦς συγγενεῖς τοῦ Γιάννη, ὅλους στόν Πάρωννα, ὅλους στελέχη τοῦ ΕΛΑΣ. Παραφωνία λοιπόν ὁ Γιάννης, ὄντως πέθανε μέ τόν τρόπο πού περιγράφεται, ἀλλά πούθενά δέν ὑπάρχει τό γιατί. Πονεμένες καί δύσκολες ἱστορίες ὅλα αὐτά, μιά βόλτα στά Δολιανά ἢ τό Καστρί ἀρκεῖ γιά νά μάθει ὅποιος ἐνδιαφέρεται τίς αἰτίες, ἐδῶ ἄς ποῦμε μόνο πῶς ὁ Γιάννης Βασιλῆμης ἦταν, ἀπό πολλές ἀπόψεις, τό ἀντίθετο τοῦ Ἀριστείδη. Στήν Ὁρθοκωστά, ἡ μόνη ἐνδειξη πού ἔχουμε περί τοῦ «γιατί» εἶναι αὐτή: Τόν Βασίλημη τόν σκότωσε ἕνας ἀδερφός του. Παρακάτω, μέσα ἀπό ἄλλα γεγονότα, συσχετίζονται τά πρόσωπα, ἀλλά σιγματίζεται καί τό τέλος τοῦ Ἀριστείδη...ὁ Γιάννης Βασιλῆμης. Ἀδερφός τοῦ καπετάν Βασιλῆμη τοῦ Κώστα. Καί τοῦ ἄλλουνοῦ τοῦ Ἀριστείδη. Πού τρελάθη καί πέθανε τελευταῖα. Μά ἡ ἀφήγηση γιά τό θάνατο τοῦ Γιάννη Βασιλῆμη συνεχίζει, ἀνοίγοντας καί ἄλλα θέματα: Τόν Βασίλημη τόν σκότωσε ἕνας ἀδερφός του. Ἐνας ἀδερφός του καί ὁ Μαυρόγιαννης. Ὁ Μιχάλης Μαυρόγιαννης πού παίρνει τώρα καί σύνταξη γιά ἀντίσταση. Ἐσφαξε τόν ἄνθρωπο παίρνει καί σύντα-

ξη. Ἡ εὐγενική φυσιογνωμία τοῦ Ἀριστείδη τῆς Remington καί κυρίως τό νόημα τῆς συμμετοχῆς του στό ἀντάρτικο πλήττονται ἐμμέσως καί σέ ἐπόμενο κεφάλαιο τῆς Ὁρθοκωστᾶς, μέσω τῆς ἀναφορᾶς στόν Κονταλῶνη (ἀπ' τοὺς ἡγέτες τοῦ ΕΛΑΣ καί τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ στήν Πελοπόννησο), τόν ὁποῖο ὁ Πάνου τόν ἔχει περιλάβει στό πρῶτο κεφάλαιο τῆς Remington, πού ἐπιγράφεται Ἱστορική εἰσαγωγή γιά τόν τόπο, καί καλῶς, γιατί εἶναι τό πρόσωπο πού συμβολίζει τά δύο ἀντάρτικα στόν Πάρωννα καί τήν Κυνοουρία. Στήν Ὁρθοκωστά λοιπόν ὁ Κονταλῶνης: Εἶχε κάνει ἐργοστάσιο ξυλείας μετά... Μέ τίς ἐγγλέζικες λίρες. Στήν Ὁρθοκωστά, μέ χρόνο ἀναφορᾶς ἀρκετές δεκαετίες μετά, ἐκτός ἀπό τίς λίρες πού τελικά ἔγιναν ἐργοστάσιο ξυλείας καί τήν ἀντιστασιακή σύνταξη, αὐτό πού ἀπομένει καί λειτουργεῖ, σέ «ἀνθρώπινο» ἐπίπεδο, εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστείδης τρελάθηκε, μά καί οἱ τύψεις τῶν φονιάδων πού ὑπόρογητα συσχετίζονται μέ τήν τρέλα τοῦ Ἀριστείδη, ἀφοῦ ἕνας ἀπ' τοὺς φονιάδες: ἔκατσε στή φυλακή κάμποσα χρόνια. Κάπου τόν εἶχανε σέ κάποια φυλακή. Καί τώρα λένε πετάγεται στόν ὕπνο του, τόν κινηγάει τό αἷμα. Ἀντίθετα, ἡ Remington προσεγγίζει τήν ἀνάμνηση καί τίς πληγές τοῦ Ἐμφυλίου μέ τρόπο διαφορετικό καί μάλιστα μιλώντας γιά τή δεκαετία τοῦ '50: Χρόνο

Γιάννης Πάνου, 1998

μέ το χρόνο όμως η πολωμένη αυτή κοινωνική συμπεριφορά άρχισε να αμβλύνεται, ξαναγύριζαν σιγά σιγά οι ανθρώπινες καθημερινές σχέσεις, στίς αύλες ξεπετάχθηκαν καινούργια παιδιά. Τό μόνο πού έμεινε ήταν τά μαύρα πανιά (στά άνώφλια) και η σκληρή ανάμνηση του νεκρού. Τά γεγονότα του πολέμου έγιναν ιστορίες πού ακούγονταν τά βράδια στο καφενείο ή στά σπίτια γύρω από τή φωτιά. Μεγαλύτερη πέραση είχαν οι κάπως εγυράτελες ιστορίες ή αυτές πού άφορούσαν πρόσωπα μέ ιδιαίτερο χιούμορ, πού ακόμη και μέσα στή φωτιά του πολέμου διατήρησαν τήν ξεχωριστή τους προσωπικότητα... Έδώ έντάσσει και τήν ιστορία του Άριστεΐδη μέ τίς λίρες.

Και μόνο αυτό τό παράδειγμα, κατά τή γνώμη μου, άρκει για να μιλήσουμε για πολιτική στράτευση των δύο μυθιστορημάτων, να αξιολογήσουμε τό πολιτικό φορτίο πού φέρουν, να δούμε τά πολιτικά άποτελέσματα πού παράγουν. Άρκει για να χαρακτηριστεί ή Όρθοκωστά μισαλλόδοξη. Η σκηνή του θανάτου του Γιάννη Βασίλημη είναι ακριβέστατη σε όλα τά περιγραφικά της στοιχεία, αλλά από τό πραγματολογικό υλικό τροποποιούνται, σχεδόν «άθωα», εκείνα τά σημεία πού άναδεικνύουν τήν πολιτική διάσταση, παράγον τά πολιτικά συμπεράσματα, πού τόσο έμφανή προκύπτουν τελικά.

Άντίθετα, οι πλευρές του Άριστεΐδη πού παρουσιάζονται

στη *Remington* είναι όντως οι χαρακτηριστικότερες, ή δε άναφορά στον Άριστεΐδη είχε και συνεχίζει να έχει αυτή τή χροιά για τή μικρή κοινωνία του χωριού, είναι τό βάλαμο στίς πληγές, πού τίς βοηθά να «θρέψουν» αφήνοντας για ανάμνηση τίς ουλές. Παρ' ό τι και άλλοι από τά Δολιανά υπήρξαν καπετάνιοι, μέ σημαντική μάλιστα θέση στην αντίρτικη ιεραρχία (π.χ. ο Γιώργης, ο άδελφός τής γυναίκας του Γιάννη Βασίλημη, είναι ο καπετάνιος τής πυροβολαρχίας πού διοικούσε ο Ευάγγελος Μαχαΐρας), ο Άριστεΐδης ήταν ο μόνος τόν όποιο, για πολλά χρόνια ακόμα, συνέχιζαν (και συνεχίζουν) να τόν άποκαλούν μέ σεβασμό καπετάνιο, δεξιοί και άριστεροί, δηλαδή ή «τοπική μνήμη», ή τόσο σημαίνουσα και διεκδικούμενη... Αυτή ή τοπική μνήμη, στο έρώτημα «γιατί», γιατί σκοτώθηκε ο Γιάννης Βασίλημης, έχει να άπαριθμήσει μία σειρά από λόγους και βέβαια κανένας δέν θά υπαινιχθεί όποιαδήποτε άνάμειξη του Άριστεΐδη. Δέν ξέρω, όμως, αν τό ίδιο θά συμβαίνει μία - δύο γενιές άργότερα. Άλλωστε, ή Όρθοκωστά διαβάζεται από άρκετούς κατοίκους τής Άρκαδίας σαν τοπικό ιστορικό, ενώ ή *Remington* από λιγότερους (πάνω - κάτω άπ' όσους άναγνώστες τής άναλογούν στον πληθυσμό ενός νομού) και μόνο σαν μυθιστόρημα...

VII

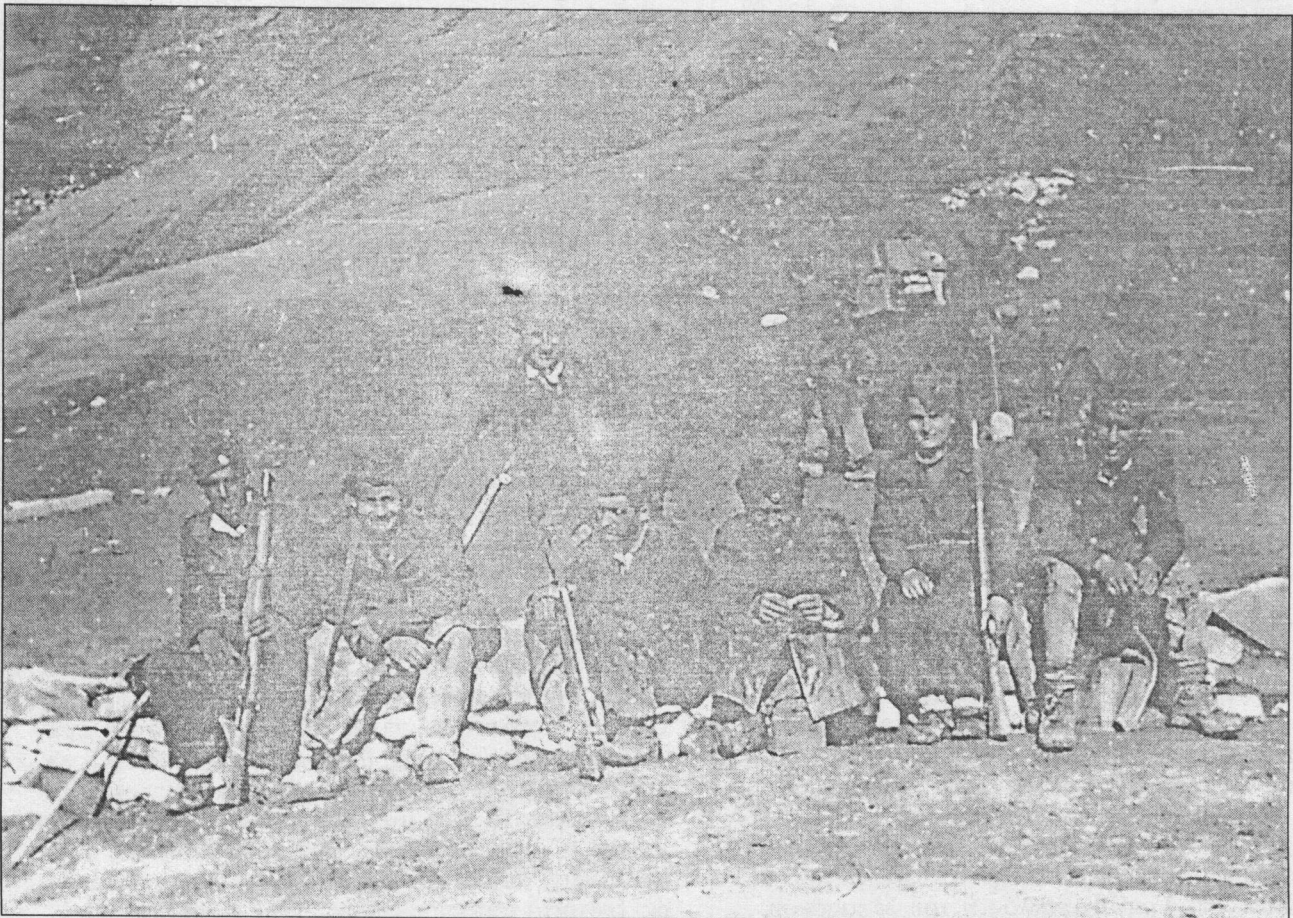
Remington, *Επίλογος*: «Ἐχοντας πλήρη ἐπίγνωση τοῦ ἀδιεξόδου καί θέλοντας μέ κάθε θυσία νά ἀποφύγω τό φαντεζί ἐκρηκτικό κλείσιμο, ἀποφασίζω μιά τελευταία ἀπέλπιδη ἔρευνα στά τέσσερα στοιχειωμένα ξύλινα κιβώτια μέ τό φυλαγμένο ὑλικό τῆς σπαταλημένης ζωῆς. Αυτό πού ἀνακάλυψα – γιά νά ἀποδειχθεῖ ἄλλη μιά φορά πῶς τίποτα σ' αὐτό τόν κόσμο δέν ἔχει τέλος – θά μπορούσε ἄλλοτε, λίγα χρόνια νωρίτερα, νά μεταβάλει τήν κοίτη αὐτῆς τῆς ἱστορίας, χωρίς κανεῖς νά ξέρει σέ ποιές μαῦρες θάλασσες θά μᾶς ξέχυνε, τώρα ὅμως, ἢ μέ τόνσους κόπους ἀποχτημένη ψύχραιμη ματιά μέ κάνει ν' ἀντιμετωπίζω τά πράγματα στίς φυσιολογικές τους διαστάσεις. Ἔτσι, ἴσως εἶναι προτιμότερο νά ἀποσιωπήσω ἕνα γεγονός πού μόνο σκιά μπορεῖ νά ρίξει στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Δημητρίου». Στή δεκαετία τοῦ '50, κάποιοι ἀριστεροί τῆς Τρίπολης πέρασαν στούς μάρτυρες τοῦ Ἰεχωῶ καί ἄλλοι σέ «περιέργες» δραστηριότητες...

ΙΙΧ

Ὅταν οἱ Γερμανοί ἀποφασίζαν νά ἐκτελεστοῦν κάποιοι κρατούμενοι τῆς Τρίπολης, τό μόνο πού προσδιόριζαν ἐπακριβῶς ἦταν ὁ ἀριθμός. Τήν ἐπιλογή τῶν κρατουμένων τήν ἔκαναν οἱ δοσίλογοι. Παροιμιώδης δέ ἡ εὐρηματικότητα τοῦ ἀφηγητῆ τοῦ κεφαλαίου 44 τῆς Ὁρθοκωστᾶς, ὁ ὁποῖος, κάθε φορά πού κατέβαινε στά κρατητήρια, γι' αὐτόν τό σκοπό, ἔβρισκε καί ἕναν νέο τρόπο ἐπιλογῆς. Γιά παράδειγμα, ἕνα βράδυ διέταξε τους κρατουμένους νά ἀπλῶσουν τά χέρια τους μέ τίς παλάμες πρὸς τά πάνω: ὅσοι εἶχαν σκληρά, δουλεμένα χέρια, τή γλίτωσαν, ἐνῶ ὅσων οἱ παλάμες ἦταν τρυφερές καί ἄμαθες ἐκτελέστηκαν... Ἀργότερα, ψήφισε καί ΠΑΣΟΚ.

ΙΧ

Μετά, ἐπικράτησε μιά θορυβώδης σιωπή...

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

του Γιώργου Φαράκλα

- Πολιτικές του ὀρθολογισμοῦ, ἐκδ. Ἀξιολογικά / Ὁ Πολίτης, Ἐξάντας.
 Β. Γρηγοροπούλου, Γνώση, πάθη καί πολιτική στή φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα, Ἀλεξάνδρεια.
 Α. Μπαλτᾶς, Στό περιθώριο ἐπιστήμης καί πολιτικῆς, Ἐκκρεμές.
 Π. Μπασάκος, Ἐπιχείρημα καί κρίση, Νῆσος.
 Κ. Ψυχοπαίδης, Ὁ φιλόσοφος, ὁ πολιτικός καί ὁ τύραννος, Πόλις.

Ἀνά τα πέντε βιβλία, γραμμένα ἀπό Ἕλληνες, πού κυκλοφόρησαν φέτος μαρτυροῦν πρῶτα πρῶτα τήν ἀνθήση τῆς φιλοσοφίας, γεγονός εὐχάριστο, ἐφόσον σημαίνει ὅτι τό ἀδιέξοδο στό ὁποῖο ἔχει περιέλθει ἡ χειραφετητική σκέψη δέν ὀδηγεῖ τούς πάντες σέ παραίτηση. Οὔτε ἔστω στήν ἐκλεπτυσμένη μορφή παραίτησης πού κρύβει συχνά ἡ ἐπίκληση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, μιά ἔννοια πού μπορεῖ νά ἐφαρμόζεται κατά τό δοκοῦν μέσα στά χαλαρά ὄρια πού ἀφήνει ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας της. Πράγματι, ἂν ἡ φιλοσοφία γίνεται πάντα περιζήτητη ὅταν ὑπάρχει «κρίση θεμελίων», αὐτό μπορεῖ νά σημαίνει ὅτι τήν ἐπικαλούμαστε γιά νά βυθίσουμε τόν πολιτικό λόγο στήν ἀσάφεια, ὅπως μέ τήν ἐπικρατέστερη χρήση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, ἢ γιά νά σκαλίσουμε τό ἀδιέξοδο, ν' ἀνατάμουμε τήν ἀμηχανία μας, ὥστε νά βγοῦμε κάποτε ἀπό τήν κατάσταση αὐτή, πού σ' ἀρχαία λέγεται «ἀπορία».

Τά βιβλία αὐτά ἐντάσσονται στή δεύτερη προσπάθεια. Ὅτι τό πρῶτο, συλλογικός τόμος πού συγκεντρώνει ἀνακοινώσεις ἀπό διήμερο τοῦ *Πολίτη* καί τῶν *Ἀξιολογικῶν* τό 1996 γιά τόν Καρτέσιο, περιέχει κείμενα τῶν συγγραφέων τῶν ἄλλων τριῶν βιβλίων, ἐνῶ ὁ Μπασάκος συμμετεῖχε κι αὐτός στό συνέδριο, αὐτό δείχνει, ἀπό τήν ἄλλη, ὅτι ὁ κύκλος ὅσων ἀσχολοῦνται μ' αὐτά τά θέματα εἶναι ἀκόμη περιορισμένος (μάλιστα ζητῶ συγγνώμη πού παρουσιάσω καί αὐτό τό βιβλίο παρ' ὅλο πού συμμετέχω κι ἐγώ σ' αὐτό).

Ἡ ἀνθήση εἶναι ἀκόμα εὐάλωτη, μπορεῖ νά χαθεῖ ἂν δέν προλάβει ν' ἀπλώσει ρίζες. Πράγμα πού σημαίνει ἐδῶ κυρίως τό ἐξῆς: Τά παραπάνω βιβλία δέν σπεύδουν πρὸς συμπεράσματα, ἐρευνοῦν, τό πρῶτο τόν Καρτέσιο, τό δεύτερο τόν Σπινόζα, τό τρίτο τόν Ντερριντά, τό τέταρτο τή θεωρία τοῦ ἐπιχειρήματος ἀπό τόν Ἑρμαγόρα ἕως τόν Τούλμιν καί τόν Χάμπερμας, τό τέταρτο τόν Πλάτωνα καί τόν Ἀριστοτέλη. Καί ὅταν ἔχουν περισσότερο τό βλέμμα τοῦ μελετητή, ὅπως τῆς Γρηγοροπούλου ἢ τοῦ Μπασάκου, ἀλλά καί ὅταν θέλουν ἄμεσα νά μποῦν σέ διάλογο

μέ τόν ὑπό μελέτη φιλόσοφο, ὅπως τοῦ Μπαλτᾶ καί τοῦ Ψυχοπαίδη, δέν γράφονται πάντως πρὸς ἐπικύρωση ἤδη γνωστῶν λύσεων, ὅπως συνέβαινε στό παρελθόν (δλ. λ.χ. Κ. Ἰμβριώτης, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Μαρξιστική θεώρηση*, Διογένης, Ἀθήνα 1974). Ἀναλαμβάνουν τόν κίνδυνο τῆς δοκιμῆς, ἐκθέτουν πορεῖες σκέψης χωρίς ἐγγυημένη ἐκβάση, ἀκροβατοῦν χωρίς δίχτυ, δηλαδή φιλοσοφοῦν.

Ἄν κρίνουμε μάλιστα ἀπό τόν ἀρχαῖο στοχαστή τῆς «ἀπορίας», τόν Πλάτωνα, τότε τό ὅτι φιλοσοφοῦν σημαίνει ὅτι πολιτεύονται. Τώρα πού ὅλα μοιάζουν χαμένα σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τό πολιτεύεσθαι, τώρα πολιτεύονται οἱ στοχαστές, γιατί ἡ φιλοσοφική δουλειά παύει νά εἶναι ἓνα κόσμημα πού δέν ἀφορᾶ ἄμεσα τήν πράξη, τό νά μελετᾶς τήν ἠθική στόν Καρτέσιο, τή σχέση ψυχῆς καί σώματος, τήν οικονομία τῶν ἐπιθυμιῶν, τήν ἀναγκαιότητα τῶν μεταφυσικῶν τοῦ ἐννοιῶν, τίς προεκτάσεις καί ἀνατροπές του στίς σημερινές ἐπιστήμες, τίς στρατηγικές τῆς ἴδιας τῆς μεθόδου του δέν εἶναι μιά περιττή ἐνασχόληση. Τώρα πού τά ζητήματα εἶναι ἀπό μίαν ἀποψη πῶς φλέγοντα παρά ποτέ – μετά πάνω ἀπό εἴκοσι χρόνια παγκόσμιας κρίσης –, τώρα ἀκριβῶς τά φλέγοντα ζητήματα ἀπαιτοῦν τήν ὑπομονετική ἐντρυφήση σέ ζητήματα ἐννοιολογικῶν διαρθρώσεων. Αὐτό, πού πολλοί τό θεωροῦν ἀπλῶς σύμπτωμα κατάπτωσης, πρέπει ἀντίθετα νά ἰδωθεῖ ὡς τεκμήριο ἀνάκαμψης.

Τό πρῶτο βιβλίο Ἑλλήνα γιά τόν Σπινόζα, ἄπ' ὅσο ξέρω, εἶναι ἡ μελέτη τῆς Β. Γρηγοροπούλου. Εἶναι μιά γενική εἰσαγωγή στόν Σπινόζα ὑπό τό πρίσμα τῆς πολιτικῆς καί πρὸς τή δική της κατεύθυνση, πού ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε πῶς ὁ Σπινόζα – ὁ μοναδικός κλασικός φιλόσοφος πού τάχθηκε ἀνεπιφύλακτα ὑπέρ τῆς δημοκρατίας – ἐπιχειρεῖ νά λύσει τό κεντρικότερο ἴσως πρόβλημα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας: Τό πῶς ἡ δίκαιη, ὀρθολογική πολιτεία μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ προϊόν τῶν παθῶν, δηλαδή τῆς ἰδιοτέλειας πού χαρακτηρίζει ἀξίωματικά κάθε ἔμβιο ὡς ἔνστικτο αὐτοσυντήρησης. Ἐδῶ ἀνασυγκροτεῖ ἡ Γρηγοροπούλου τόν ὀρίζοντα τῆς (ἀτελῶς καταγραμ-

μένης λόγω του θανάτου του) πολιτικής σκέψης του Σπινόζα ως κατασκευή ιδεοτύπων πολιτικών καθεστώτων, ή όποια υπηρετεί την επανόρθωση της δημοκρατικής ταύτισης ιδιωτικού και πολιτικού, κοινωνίας και κράτους (σ. 173 κ.έ.), καθώς καταδεικνύει τόν δημοκρατικό πυρήνα στο θεμέλιο κάθε πολιτεύματος, πέραν της δημοκρατίας της ίδιας. Έτσι συμβάλλει συνάμα σ' ένα πρόγραμμα πού αναπτύσσεται γύρω από τις θέσεις του Κ. Ψυχοπαίδη, ο οποίος ερμηνεύει τη μαρξιστική θέση για τη σύγκρουση «παραγωγικών δυνάμεων» και «παραγωγικών σχέσεων» μ' ένα τέτοιο σχήμα: «Ο πυρήνας της κοινωνίας είναι ένας τρόπος συνύπαρξης ο οποίος προϋποθέτει μία μορφή καθ' όλα διαφορετική από τη σημερινή καπιταλιστική ιδιοτέλεια των δρώντων. Έτσι η Γρηγοροπούλου διαφοροποιείται από τό κύριο ερμηνευτικό ρεύμα του Σπινόζα στο βαθμό πού διακρίνει ένα τέτοιο σχήμα σ' αυτόν, τό οποίο είναι για μās διαλεκτικό.

Γιατί, από την άλλη, όπως υπενθυμίζει ο Ψυχοπαίδης προλογίζοντας τό βιβλίο (σ. 15), ο Σπινόζα βρίσκεται για μās στην αφετηρία μās αντιδιαλεκτικής παράδοσης: Η νεότερη διαλεκτική, πού ανάγεται από τόν Έγκελ στον Κάντ, δέχεται την απόφανση του Λάμπνιτς νά δώσει τό προβάδισμα στο άτομο έναντι της καθολικής «ουσίας» της σπινοζικής *Ήθικης*. Όντως, ή μαρξιστική παράδοση χωρίσθηκε μετά τό '60 σέ διαλεκτικό και αντιδιαλεκτικό ρεύμα, και δέν είναι τυχαίο ότι τό δεύτερο αναφέρεται στον Σπινόζα, όχι στον Έγκελ, για νά ορίσει τις φιλοσοφικές προκείμενες του μαρξισμού. Δέν είναι τυχαίο, εφόσον συνάμα αυτό τό ρεύμα, ο δομισμός, φιλοδοξεί νά αναλύει την κοινωνική πραγματικότητα χωρίς νά προσφεύγει στην έννοια του υποκειμένου, αφαιρώντας από τά αναλυτικά εργαλεία του όχι μόνο την έννοια «συλλογικό υποκείμενο» (τύπου Λούκατς), αλλά και τη δομή ατομικού υποκειμένου.

Αυτό μās φέρνει στο βιβλίο του Μπαλτά, πού είναι ένταγμένος στην παράδοση του δομισμού, προτού επιστρέψουμε στη διαλεκτική παράδοση με τόν Μπασάκο και τόν Ψυχοπαίδη. Τό βιβλίο του, τό πρώτο για τόν Ντερριντά στα ελληνικά, παρ' όλο πού δέν αποτελεί ένιαία μελέτη, έχει μιά ένιαία πορεία σκέψης πού διατρέχει τά έξι κείμενα και αποτελεί ακριβώς ένσωμάτωση του ντερριντιανού έγχειρήματος σ' ένα άλτουσερικό, δηλαδή μαρξιστικό - δομιστικό πλαίσιο. Τό πλαίσιο αυτό δέν λογίζεται όμως πιά με τόν τρόπο πού αντικρούεται συνήθως από τους αντιπάλους του καθώς τώρα, σύμφωνα με την εξέλιξη της σκέψης του Άλτουσέρ, έχει ένσωματώσει από τη μεριά του τό απαραίτητο συμπλήρωμα κάθε θεωρίας δομών, δηλαδή τό αστάθμητο της μεταβολής τους. Έτσι ο δομισμός τηρεί τό όρθολογικό θεωρητικό του πρόταγμα αλλά συγχρόνως έχει επίγνωση ότι δέν είναι πλήρως επιτεύξιμο. Αυτή ή διττή στάση προετοίμασε την ύποδοχή του Ντερριντά από τόν

Άλτουσέρ, καθώς αυτός ο φιλόσοφος επιδιώκει ακριβώς νά σκεφθεί ταυτόχρονα την απαραίτητη απαίτηση θεμελίωσης του όρθου λόγου και την αδυναμία μās τέτοιας θεμελίωσης (βλ. λ.χ. ένάντια στον Λεβί-Στρώς *Πολίτη Δεκαπενθ.* 39, 1997, σ. 33-41).

Η ιδιομορφία του Μπαλτά είναι ότι συνδέει τό ντερριντιανό έγχειρημα με την καθαντό πολιτική σκέψη, όταν συνήθως ή ντερριντιανή πολιτική διαβάζεται ως μορφή ήθικης. Τό κατορθώνει αυτό έπειδή έντάσσει τό έγχειρημα σέ επιστημολογικό πλαίσιο. Τό θεώρημα του Γκαϊντελ και γενικότερα ή πορεία της νεότερης φυσικής, βασίλισσας των σύγχρονων επιστημών και προτύπου όρθολογικότητας, καταδεικνύουν στα μάτια του φυσικού Μπαλτά ότι τό ίδιο αυτό σχήμα της θεμελιωτικής αξίωσης και θεμελιωτικής αδυναμίας είναι συγκροτητικό του επιστημονικού έγχειρήματος ως τέτοιου. Έτσι, αντί νά αναγάγει ή ντερριντιανή πολιτική σέ μιά επανάληψη της ήθικης της δεξίωσης (Λεβινάς), αντιμετωπίζει τη στρατηγική του, έως και σέ θέματα «δεξίωσης» (σ. 77 κ.έ.), ως έγγενως πολιτική: Σχετική με τη συγκρότηση πολιτικής αξίωσης, ή όποια δέν συγκροτείται λοιπόν παρά τά όρια της, αλλά με αφετηρία τά όρια της θεμελίωσης.

Παρά τά φαινόμενα, τό πρόβλημα της θεμελίωσης μās πολιτικής αξίωσης είναι τό νήμα του βιβλίου του Μπασάκου για τη θεωρία του έπιχειρήματος. Άκολουθώντας τό παράδειγμα του Τούλμιν και του Χάμπερμας, αλλά με πολύ ευρύτερο πολιτικοφιλοσοφικό στόχο, ο Μπασάκος αναδύνει τη θεωρία αυτή πού ιστορικά περιορίσθηκε στη δικανική πρακτική και της ξαναδίνει την καθαντό φιλοσοφική έμβεβεια της. Ανακατασκευάζει και προεκτείνει την έλληνοιστική θεωρία των «στάσεων» για νά την επανεντάξει, σύμφωνα με την αρχική της αξίωση, στο πλαίσιο της διαλεκτικής, πού θά πεί της αναζήτησης των αρχών.

Αυτή ή προσέγγιση του επιτρέπει νά αναγνώσει, φερ' είπειν, τη στρατηγική του Καρτέσιου όταν θεμελιώνει τη δεβαιότητα στο υποκείμενο. Με μιά τέτοια θεωρία μπορεί κανείς νά φιλοδοξεί ότι τό «μή άποφασίσσιμο» της θεμελίωσης πού καταδεικνύει ο Ντερριντά - και πού ο Μπασάκος προτείνει νά ονομασθεί «μή έπικρίσιμο» (σ. 83, 122, 138) - είναι δυνατόν νά αναγνωσθεί μέσα από τό όρθολογικό πλαίσιο της διαλεκτικής, όπως αυτό τουλάχιστον αναδιατυπώνεται και τυποποιείται στη θεωρία των στάσεων. Αυτό όμως θά σημαίνει ότι οι ίδιες οι άλλαγές των πλαισίων, πού κατά τόν Ντερριντά ύποδεικνύουν τά όρια της όρθολογικής ανακατασκευής, μπορούν οι ίδιες νά ερμηνευθούν όρθολογικά. Δηλαδή μπορούμε νά εύελπιστούμε ότι είναι συγκροτήσιμη σ' αυτή τη βάση μιά έννοια όρθολογικότητας ικανή νά εκπληρώσει την ίδια την έπιθυμία του ντερριντιανού στοχαστή της αδύνατης αλλά απαραίτητης θεμελίωσης, και του άλτουσερικού στοχαστή της δομής και του αστάθμητου. Αυτό σημαίνει ότι ο Μπασάκος στοχεύει σέ

μά έννοια όρθολογικής κατασκευής έννοιών, καθώς μ' αυτό τόν τρόπο οί μετατοπίσεις νοημάτων, πού παρατηρούνται μοιραία σέ κάθε μετάβαση από ένα πλαίσιο έννοιών σέ άλλο («μετάληψις», σ. 95), μπορούν νά γίνουν αντικείμενο μελέτης και ανακατασκευής. Τότε ή άπαιτήση τού νέου, κάθε πολιτική άξίωση, μπορεί νά γίνει όρατή από τή θεωρία και ένδεχομένως νά νομιμοποιηθεί.

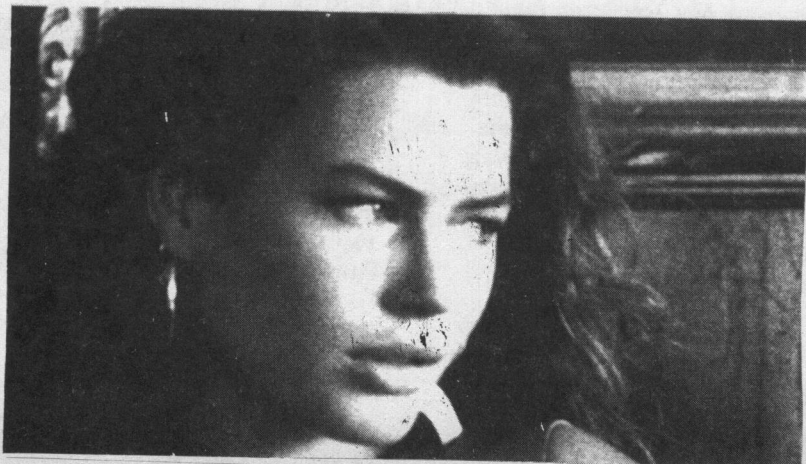
Αυτό τό σχέδιο ανακατασκευής τών άλλαγών πλαισίων και συνεπώς κατασκευής έννοιών ύπάρχει ήδη στή Λογική τού Έγγελου, πού στηρίζεται στήν Κριτική τής κριτικής δυνάμεως τού Κάντ. Από αυτές τίς πηγές τό άντλεϊ ό Ψυχοπαίδης, πού προχωρεί τώρα για πρώτη φορά στήν άνάλογή προσέγγιση τής αρχαίας πολιτικής σκέψης. Τό σχήμα θεμελίωσης τής πολιτικής άξίωσης πού προτείνει και επιδιώκει μέ τά τελευταία έργα του νά προσδιορίσει ό Ψυχοπαίδης, αυτό πού μνημονεύθηκε ήδη έν συντομία, έχει ως έξής: Τό στοιχείο εκείνο πού είναι άπαραίτητο για τήν ύπαρξη μιάς κοινωνίας, αλλά συγχρόνως άπειλείται από τή μορφή τής κοινωνικής ύπαρξης, συγκροτείται ως σκοπός, αίτημα. Γίνεται, από όρος άναπαραγωγής, *άξία*. Τό σχήμα ισχύει για τή συνεργασία: Ο σοσιαλισμός διεκδικεί τούς όρους πού θά πάψουν νά άπειλούν αυτή τήν αναγκαία προϋπόθεση κάθε κοινωνικής ζωής. Ισχύει για τόν άέρα πού άναπνέουμε: Η πολιτική οικολογία διεκδικεί τούς όρους διατήρησης αυτής τής προϋπόθεσης τής ζωής.

Όμως αυτό πάλι μπορεί νά εξηγήσει τί είναι ή δικαιούση στήν πλατωνική Πολιτεία: τό «ύπολειμματικό εκείνο μέγεθος, τό όποιο παρέχει τή δυνατότητα στίς άρετές [...] νά συγκροτηθούν και νά συγκροτήσουν τήν πόλη» (σ. 32). Ο Πλάτων κατασκευάζει τήν πολιτεία ως άξία έφόσον θέτει μιά έννοια αλήθειας όπου ό λόγος δέν άποτυπώνει μόνο τήν πραγματικότητα, αλλά τήν κρίνει γνωρίζοντάς την. Κάτι πού συνεπάγεται τό έξής παράδοξο, ότι για ένα κακό αντικείμενο ισχύει ή έσφαλμένη θεωρία (ή σοφιστική για τό διεφθαρμένο πολίτευμα, σ. 46). – Αυτή ή θέση, ότι τό λάθος είναι όρθό για τό «λάθος» αντικείμενο, χαρακτηριστική τής Σχολής τής Φραγκφούρτης, άνάγεται στόν Πλάτωνα. Ο πλατωνισμός είναι ή παράδοση τής αξιολόγησης τού αντικειμένου, και, αντίστοιχα, τό τυπικό έπιχείρημα τής Κριτικής Θεωρίας είναι πλατωνικό.

Παρά τή διαφορά του από τόν Πλάτωνα, τό γεγονός ότι παραιτείται από τήν έπίκριση πρós όφελος τής *έξήγησης* (όπως ό Σπινόζα), ό Άριστοτέλης διατηρεί τόν άξιακό πυρήνα τής *άρετής*, πού δηλώνει τή μή συμβατική συνύπαρξη τών δρώντων (σ. 101). Έτσι ό Ψυχοπαίδης μπορεί νά ύποστηρίξει πώς είναι δημοκρατικός παρά τίς κριτικές του στίς ύπαρκτες δημοκρατίες, άφου διακρίνει τήν άξιακά συγκροτημένη δημοκρατία όπου άρχει ό νόμος άπ' αυτήν τών «ψηφισμάτων» (σ. 105).

Θά μπορούσαμε νά πούμε, προεκτείνοντας τό λόγο του, ότι ή δεύτερη είναι εκείνη όπου κυριαρχεί τό «έπιτελεστικό» στοιχείο, σύμφωνα μέ τό όποιο «δέν ύπάρχει νόμος, ύπάρχει μόνον ό κυρίαρχος λαός», κατά τή φράση τού Α. Παπανδρέου πού ύπονοούσε –όπως ήδη τόν καιρό τού Άριστοτέλη– ότι ή έξουσία άνήκει έν όνόματι τού λαού στό δημαγωγό, ό όποιος έχει συμφέρον νά καταστρέψει «τό ποιοτικό στοιχείο τής έλευθερίας και τής παιδείας» και νά διατηρήσει μόνο «τό ποσοτικό τής πλειοψηφίας» (πρβλ. σ. 105), νά άρει τίς άξίες –έννοια «νόμου»– πού «κάνουν δυνατή τήν εκδήλωση πλειοψηφικών αποφάσεων χωρίς άντινομίες, και άρα δέν μπορούν οί ίδιες νά καταργηθούν μέσω πλειοψηφικών αποφάσεων» (σ. 108). Αυτές οί άξίες είναι λοιπόν κι αυτές όροι άναπαραγωγής, έν προκειμένω τής δημοκρατίας.

Αυτό τό σχήμα τού Κ. Ψυχοπαίδη φαίνεται ικανό νά γεφυρώσει τή διάσταση μεταξύ διαλεκτικών και μή μαρξιστών – φιλοδοξία πού ένυπάρχει στόν Ψυχοπαίδη –, καθώς ή εμφάνιση τού «άστάθμητου» (Άλτουσέρ) είναι εδώ τό «άπροσδιόριστο» πού άπορρέει από τή συνύπαρξη άντινομικών στοιχείων στό αντικείμενο, ένώ τό ίδιο μπορεί νά πορευθεί όρθολογικά, κατ' έμάς, όποτεδήποτε αυτοαναιρεϊται ως άπροσδιόριστο θεσπίζοντας μιά άλλη δομή πού άποτελεί άρση τού άνελεύθερου τρόπου ύπαρξης τού έλευθεριακού πυρήνα πού είναι άπαραίτητος για τή διαβίωσή μας. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ή άπροσδιοριστία τής θεωρητικής κατασκευής πού καταδεικνύει ό Ντερριντά και τήν έντοπίζει ό Μπαλτάς ως και στή φυσική άπορρέει από μιά τέτοια άντινομική συγκρότηση, ή όποία δέν εμφανίζει πιά τίς μετατοπίσεις έννοιών ως άνορθολογικότητες, αλλά ως προϋποθέσεις κάθε όρθολογικότητας, σύμφωνα μέ τόν όρίζοντα τής πρότασης τού Μπασάκου.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ Ή ΜΟΝΟΜΕΡΕΙΑ ΚΑΙ ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ;

Διάλογος με τον Νίκο Θεοτοκά

Σέ άρθρο του, στο τεύχος 'Ιουλίου-Αυγούστου του Πολίτη, ο σύντροφος Νίκος Θεοτοκάς «προσπαθεί να κατανοήσει το έπιχειρημα των άριστερών πού εισηγούνται την πολιτική των ίσων 'αποστάσεων» στον πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας.

Συμμεριζόμενος και εγώ πολλές από τις ανησυχίες, τις ευαισθησίες και τις επισημάνσεις του σ. Ν. Θεοτοκά, θέλω να προσπαθήσω να τον βοηθήσω να κατανοήσει τις κατ' έμέ ενστάσεις στο κείμενό του:

1. Μπορεί ίσως να συνάγεται από τά γενικώς «συμφραζόμενα», αλλά εγώ τουλάχιστον, αντίθετα με τον ισχυρισμό του, δέν είδα πολλά «τεκμήρια γραφής και μνήμης της τελευταίας δεκαετίας» των γραφιάδων της ανανεωτικής 'Αριστεράς, τά όποία «μαρτυρούν» ρητά, σαφώς, κατηγορηματικά και όμόθυμα την καταδίκη των Σέρβων έθνικιστών και του καθεστώτος Μιλόσεβιτς. Για την ακρίβεια, δέν είδα πολλά «ανανεωτικά» κείμενα πού ασχολούνται γενικά με τό θέμα.

Όταν οι άριστεροί της ανανέωσης κατέβαιναν μαζικά και φύρδη μίγδην με τους «666» στις διαδηλώσεις κατά των ΝΑΤΟϊκών βομβαρδισμών, ο **Γκάσμεντ Καπλάνι**, πρόεδρος του Φόρουμ των 'Αλβανών μεταναστών, ρώταγε (Αύγη, 7/4/99): «Καλά, τόσους μήνες πού ο Μιλόσεβιτς κάνει ένθοκάθαρη στό Κόσοβο, έσεΐς πού δέν είσθε ύποκοιτές, γιατί δέν κάνατε μιά καθιστική διαμαρτυρία έξω από τή Γιουγκοσλαβική πρεσβεία?».

Στό έρώτημα αυτό, ο Γκ. Καπλάνι δέν πήρε άπάντηση, παρά μόνο από τή Διεθνή 'Αμνηστία. Ήταν ή μόνη όργάνωση πού κάλεσε δημόσια τους πολίτες, μαζι

και εκείνους της ανανεωτικής 'Αριστεράς (βλ. Αύγη, 18 Σεπτεμβρίου 1998), σέ εκδήλωση διαμαρτυρίας έξω από τήν πρεσβεία της Γιουγκοσλαβίας έναντι στις δολοφονίες και τά βασανιστήρια άμάχων στό Κόσοβο. Τήν επόμενη μέρα, στην εκδήλωση, τά μέλη της Διεθνούς 'Αμνηστίας ήσαν άπελπιστικά μόνα.

2. Δέν συμμερίζομαι τή θεωρία της «κύριας αντίθεσης», κατά τήν όποία «όλα τά όπλα είναι στραμμένα στον κύριο έχθρό» και συνεπώς πρέπει να **άποσιωπούνται** τά έγκλήματα του Μιλόσεβιτς, για να μή δώσουν «έπιχειρήματα» στους βομβαρδίζοντες ιμπεριαλιστές, τήν όποία εφάρμοσαν πολλοί άριστεροί της ανανέωσης, καθώς και ο ΣΥΝ. Η θεωρία της «κύριας αντίθεσης» είχε αναγκάσει τους άριστερούς, μέχρι τή διάσπαση του ΚΚΕ τό 1968, να άποσιωπούν τά έγκλήματα της σοβετικής νομενκλατούρας, επειδή «κύριος έχθρός» ήταν ο δυτικός ιμπεριαλισμός. Τους είχε αναγκάσει να άποσιωπούν τις άυθαιρείες και τους διωγμούς της ήγεσίας και του μηχανισμού του κόμματός τους (του ΚΚΕ), επειδή «κύριος έχθρός» ήταν ο ταξικός αντίπαλος.

Αυτή ή πρακτική όδήγησε τά μέν καθεστώτα του ύπαρκτου σοσιαλισμού στην κατάρρευση, τά δέ κόμματα της 'Αριστεράς στην άναξιοπιστία και τή συρρίκνωση. Άν όχι άποκλειστικά, συνέβαλε τουλάχιστον άποφασιστικά σ' αυτό. Όπως πιστεύω, και ή στάση του ΣΥΝ συνέβαλε στην καθήλωση του ποσοστού του.

3. Η θεωρία για τή νέα στρατηγική των ΗΠΑ, του ΝΑΤΟ, των ιμπεριαλιστών, ότι δηλαδή τά «άνθρώπινα δικαιώματα» άποτελούν τό σύγχρονο πρόσχημά τους

για στρατιωτικές έπεμβάσεις και παγκόσμια ήγεμονία, έχει λογική και πιθανότητα είναι όρθή. Αυτό όμως όδήγησε πολλούς άριστερούς της ανανέωσης να καταφέρονται, άμεσα ή έμμεσα, κατά των ίδιων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Να τά σχετικοποιούν (έπικαλούμενοι τις διαφορετικές παραδόσεις των λαών), να τά άντιπαραθέτουν στα «δικαιώματα του πολίτη» (ένώ τά πρώτα είναι προϋπόθεση για τά δεύτερα), να θέτουν προτεραιότητες σέ αυτά (πρώτα να γεμίσει τό άδειο στομάχι και μετά ή πολυτέλεια της δημοκρατίας) κλπ. Έφθασα να διαβάσω (Λίλα Χαμπίτη, Αύγη 11.7.99) ότι: **Η σύγχρονη ιδεολογία των παγκοσμιοποιημένων άτομικών δικαιωμάτων, παρά τις περί του αντίθετου διακηρύξεις της, τελικά πιστεύω πως ίσοπεδώνει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια!**

Προφανώς, δέν χρεώνω στον σ. Ν. Θεοτοκά τις άπόψεις αυτές και προφανώς, δέν τον έγκαλώ επί φιλομυλοσεβιτισμώ. Ούτε άνήκω σ' εκείνους πού «άποδέχονται τους βομβαρδισμούς ως άναγκαίο κακό πού είναι λιγότερο κακό από τό κακό στο όποιο άπαντούν».

Είμαι πεισμένος για τό δικαίωμα (και τήν άνάγκη) επέμβασης της διεθνούς κοινότητας σέ περιπτώσεις «άνθρωπιστικών καταστροφών», όχι όμως με μεθόδους (όπως ο επίδικος βομβαρδισμός), πού και εκ του άποτελέσματος άποδεικνύουν ότι «είναι περισσότερο κακό από τό κακό στο όποιο άπαντούν».

Συμφωνώ με τον σ. Ν. Θεοτοκά στην άπερίφραστη καταδίκη των βομβαρδισμών και ζητώ, όπως και ή Διεθνή 'Αμνηστία, τήν προσαγωγή των ύπευθύνων του ΝΑΤΟ ένάλπιον του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, για δολοφονίες άμά-

χων ἐκ προμελέτης.

Τόν καλῶ, ὅμως, νά συμφωνήσει καί αὐτός μαζί μου, ὅτι δέν εἶναι νοητό νά «χαρίζει» ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά στό ΝΑΤΟ καί τούς ἱμπεριαλιστές τήν κατάκτηση τῆς ἀνθρωπότητας, πού εἶναι τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, τά ὁποῖα κερδήθηκαν μέ ἀγῶνες καί αἷμα, μόνο καί μόνο ἐπειδή τό ΝΑΤΟ καί οἱ ἱμπεριαλιστές τά χρησιμοποιοῦν γιά πρόσχημα.

Ὁ Ἄγγελος Ἐλεφάντης (στά «Ἐνθέματα» τῆς Αὐγῆς 6.6) ἐπεσήμανε ὅτι παλαιότερα οἱ ἱμπεριαλιστές χρησιμοποιοῦσαν ὡς προσχήματα τῶν ἐπεμβάσεών τους τόν ἐκχριστιανισμό, τόν ἐκπολιτισμό, τήν ἐλευθερία (πού τήν ἀπειλοῦσε ὁ ὀλοκληρωτισμός τοῦ κομμουνισμοῦ). Ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά δέν «χάρισε», οὔτε ταύτισε μέ τούς ἱμπεριαλιστές εἴτε τόν χριστιανισμό (θά μπορούσε νά εἶναι ὁποιαδήποτε θρησκεία καί τό θέμα τῆς θρησκείας, μέ τόν ἀντιφαστικό ἀνά τόν κόσμο καί τίς

ἐποχές ρόλο της, εἶναι σύνθετο), εἴτε τόν πολιτισμό, εἴτε τήν ἐλευθερία.

4. Τέλος, ἴσως ἔχει δίκιο ὁ σ. Ν. Θεοτοκᾶς πού δέν μπορεῖ νά καταλάβει τήν «ἐγκληση ἐπί ἀντιευρωπαϊσῶ τοῦ ΣΥΝ». Ἴσως εἶναι ὑπερβολική, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ ΣΥΝ ἐκτιμᾷ ὅτι ἔχασε ψήφους στίς εὐρωεκλογές γιά τόν ἀντίθετο λόγο, δηλαδή τό φιλοευρωπαϊσμό του. Ὅμως, γιά νά τόν βοηθήσω νά καταλάβει τήν ἀγωνία τῶν ἐγκαλούντων θά τοῦ παραθέσω κείμενο ἀνθρώπου πού δέν μπορεῖ νά κατηγορηθεῖ γιά φιλοΝΑΤΟισμό: τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη καί πάλι («Ἐνθέματα», Αὐγῆ 18.7):

«Αὐτή ἡ ἴδια ἀντι-ΝΑΤΟϊκή ἀντιπολεμική στάση καί παρά τήν κατ' ἀρχήν εὐθυβολία της, ἐκτρέφει ἀφ' ἐνός τόν λαϊκιστικό ναρκισσισμό [...] πάνω στόν ὁποῖο μποροῦν νά κεντήσουν καί κέντησαν διάφορα ἰδεολογήματα ἢ χυδαιολογήματα [...] καί ἀφ' ἑτέρου

αὐτός ὁ λαϊκισμός μπορεῖ νά ἐπιβάλει μιά τύφλωση, μιά στρατεύση πύο σωστά, ὑπέρ καταστάσεων καί φαινομένων, πού κάθε ἄλλο παρά ὑποστηρίξιμα θά ἔπρεπε νά εἶναι ἀπό μιά πραγματικά δημοκρατική καί ἀντιπολεμική κοινή γνώμη».

Αὐτόν τόν κίνδυνο τοῦ λαϊκισμοῦ καί τῆς τύφλωσης τόν ἔλαβε ὑπόψη του ὁ ΣΥΝ στήν προεκλογική του ἐκστρατεία; Τόν ἔλαβε ὑπόψη του στή μετέπειτα ἀπόφαση τῆς ΚΠΕ, πού ἀναπροσανατολίζει «ἐπί τό ἀριστερότερον» τήν πολιτική τοῦ κόμματος, προτείνοντας «ἀριστερή διακυβέρνηση τῆς χώρας» (!) μέσα ἀπό τήν «ἐπίδιωξη μορφῶν συντονισμοῦ καί κοινῆς δράσης μέ τά ἄλλα κόμματα πού ἀντιπολιτεύονται ἐξ ἀριστερῶν (sic) τήν κυβέρνηση: ΚΚΕ, ΔΗΚΚΙ»;

Προσπαθῶ κι ἐγώ, μέ τή σειρά μου, νά κατανοήσω...

Διονύσης Γουσέτης

ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Διάβασα μέ ἐνδιαφέρον καί προσοχή τό κείμενο τοῦ Διονύση Γουσέτη. Ἐνα πράγμα συγκρατῶ μέ χαρά. Ὅτι, ἐπιτέλους, ἀποφασίζουμε ὅτι μποροῦμε νά κουβεντιάσουμε. Μποροῦμε, δηλαδή, νά ὀρθοθετήσουμε τίς συμφωνίες καί τίς διαφωνίες μας, νά ἀναζητήσουμε, δηλαδή, τρόπο νά ξαναφτιάξουμε κοινούς τόπους. Οἱ ἐνστάσεις του γιά ὅσα ὑποστήριξα, εἶται τουλάχιστον κατάλαβα, δέν ἀφοροῦν στήν ἀποψή μου γιά τήν «πολιτική τῶν ἰσῶν ἀποστάσεων» στόν πόλεμο τοῦ ΝΑΤΟ ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Ἀντίθετα, ἂν διάβασα σωστά, συμμερίζεται τήν κριτική μου «σ' ἐκείνους πού ἀποδέχτηκαν τούς βομβαρδισμούς ὡς ἀναγκαῖο κακό πού ἦταν λιγότερο κακό ἀπό τό κακό στό ὁποῖο ἀπαντοῦσαν».

Κατά τ' ἄλλα, συνεχίζω νά πιστεύω πώς, τήν ὥρα τῶν βομβαρ-

δισμῶν, μιά «καθιστική διαμαρτυρία ἐξω ἀπό τή γιουγκοσλαδική πρεσβεῖα» ὑπέρ τῶν δικαιωμάτων τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσσοβο θά ἔμοιαζε μᾶλλον ἀπολιτική ἢ καί φιλονατοϊκή. Νομίζω ἀκόμα ὅτι ὁ Δ. Γουσέτης ἀδικεῖ τήν ἀνανεωτική Ἀριστερά γράφοντας πώς δέν βρῆκε στό παρελθόν τεκμήρια τῆς στάσης της ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ Μιλόσεβιτς. Ἄς ἀφήσουμε, ὡς περιθωριακή, τή σχετική ἀρθρογραφία στά μικρῆς κυκλοφορίας ἐντύπα τῆς ἀνανέωσης. Ὁ ἴδιος ὁ ΣΥΝ, τόν καιρό πού οἱ ΝΑΤΟϊκοί χάιδευαν τόν Μιλόσεβιτς, εἶχε μέ καθαρότητα καταγγεῖλει τήν πολιτική τῆς καταστολῆς τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν καί τῆς ἐθνικῆς καταπίεσης πού ἀσκοῦσε. Δικαίως, βέβαια, θά μπορούσε κανεῖς νά θέσει τό ἐρώτημα: Καλά, ἔστω ὅτι στά λόγια καί στά χαρτιά, ὁ ΣΥΝ

καί οἱ γραφιάδες τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς ἔχουν νά παρουσιάσουν τεκμήρια ἐγνοίας γιά τά δικαιώματα τῶν λαῶν καί τῶν πολιτῶν τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας. Στήν πράξη ὅμως τί ἔκαναν;

Ὁ Δ. Γουσέτης λησμονεῖ πῶς ἡ σημερινή Ἀριστερά τείνει νά πάρει διαζύγιο μέ τήν πράξη. Δυστυχῶς, ὁ ΣΥΝ εἶναι κόμμα πού δέν παράγει παρά θέσεις καί ἀνακοινώσεις. Δέν εἶναι κόμμα πού θέλει ἢ πού μπορεῖ νά κινητοποιήσει τούς ἀνθρώπους. Εἶναι κόμμα χωρίς ὀργανώσεις. Ἀκριβό τίμημα γιά νά πληρωθεῖ τό διαζύγιο τῆς Ἀριστερᾶς μέ τό σταλινισμό. Κι ἐδῶ, ὁ πόλεμος ἐφτιαξε κάτι διαφορετικό, ὑπενθυμίζοντας ἀπωθημένα αὐτονόητα. Κάτι πού καλό θά ἦταν νά τό εἶχαμε ἀπό πρῖν καί καλύτερο θά εἶναι νά τό κεφαλαιοποιήσουμε γιά νά τό ἔχουμε αὐριο. Οἱ ἀριστε-

ροί πολίτες βγήκαν στους δρόμους, αναρωτήθηκαν για τό πρακτέο, σήκωσαν τό τηλέφωνο για νά βρεθοῦν μέ σημερινούς καί παλιούς συντρόφους στίς πορείες κι ὄχι στίς ταβέρνες. Ξαναγυρίσαμε, λοιπόν, στά πεδιά της πολιτικής. Καί ἡ πολιτική ἔχει τούς ὄρους της, τίς αἰχμές της.

Θεωρῶ ἄδικη γιά τήν ἀνανεωτική Ἀριστερά καί γιά τόν ΣΥΝ τήν ἐγκληση ὅτι «ἀδιαφορεῖ γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα», ὅπως τουλάχιστον φαίνεται νά τά ἐννοεῖ ὁ Δ. Γουσέτης. Ἐκεῖνο πού ὑποστηρίζω εἶναι ὅτι ἡ Ἀριστερά, ἀνεξάρτητα ἀπό τά

ἄλλοθι πού ἐπικαλεῖται ἐπιδεικνύοντας τίς κατά καιρούς ἀποφάσεις της καί ἀνακοινώσεις τῶν κομματικῶν ὀργάνων, πρέπει νά ἀνασυντάξει τούς κώδικες τῆς πολιτικής, νά ἀνασυγκροτήσει τίς ἐννοιες καί τά ἐργαλεῖα της, νά ξαναμάθει νά λεπτολογεῖ στήν ἀνάδειξη τῶν ἀντιθέσεων καί, κυρίως, νά ξαναβρεῖ τούς τρόπους νά δρᾷ μέ τούς ἀνθρώπους καί διά τῶν ἀνθρώπων της. Κοντολογίς, νά ἀνοίγει μέτωπα, νά κάνει πολιτική, προγραμματικές ἢ συγκυριακές συμμαχίες.

Ὅντως, συμφωνῶ μέ τόν σ. Γουσέτη ὅτι τό ἀντιπολεμικό μέ-

τωπο συγκροτήθηκε ἀπό ἐτερόκλητες δυνάμεις. Καί σήμερα, πρῖν ἀλέκτωρ λαλήσει τρίς, οἱ δυνάμεις αὐτές εἶναι ἀναγκασμένες νά κεφαλαιοποιήσουν τόν ἀντιπολεμικό τους λόγο σέ σχέση, λόγου χάριν, μέ τά ἐλληνοτουρκικά. Νά λοιπόν ἕνα σημεῖο ὅπου εἶναι περισσότερο ἀπό ὁρατή ἡ διάσταση τῆς ἀνανεωτικής Ἀριστερᾶς ἀπό τόν ἀντινατοϊκό λαϊκισμό καί τήν τύφλωση πού ἐπισημαίνει. Κατά τ' ἄλλα, τά περισσότερο θεωρητικά, ὀρεξη νά ἔχουμε νά συζητᾶμε. Καί, ὡς γνωστόν, ἡ πράξη ἀνοίγει τήν ὀρεξη.

Νίκος Θεοδοκάς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

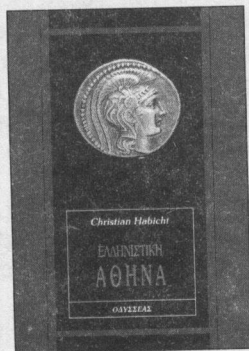
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

Godfrey Goodwin
ΟΙ ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ
Ακμή και παρακμή του φημισμένου στρατιωτικού σώματος των Οθωμανών.

Angus Fraser
ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ
Καταγωγή, ιστορία και γλώσσα μας κατατρεγμένης εθνοτικής ομάδας.

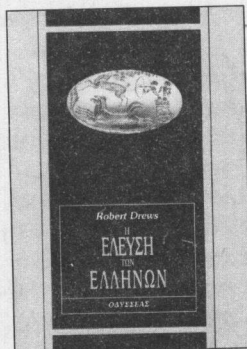
Christian Habicht
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

Η πρώτη συνοπτική ιστορία της πόλης στην ελληνιστική περίοδο.

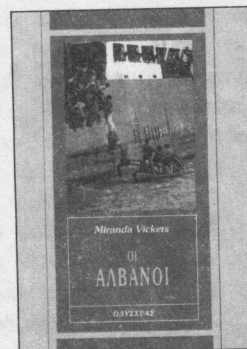
Christian Habicht
ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΞΕΝΟΙ

Οι αντιλήψεις των Ελλήνων για τους ξένους κατά την αρχαιότητα.

Robert Drews
Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Πότε και πώς επικράτησαν οι Έλληνες σ' αυτό τον τόπο;

Miranda Vickers
ΟΙ ΑΛΒΑΝΟΙ

Η συνοπτική ιστορία του γειτονικού έθνους από τον μεσαίωνα μέχρι σήμερα.

ΑΝΔΡΕΑ ΜΩΡΑΪΤΗ 3 - 114 71 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ. 36.24.326, 36.25.575 - FAX 36.48.030
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ - ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5 - ΤΗΛ. 32.12.111

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

• VIRGINIA WOLF, *Δοκίμια*, μετάφραση Ἀργυρώ Μαντόγλου, ἐπιμέλεια Σπύρος Τσακνιάς, ἐκδόσεις Scripta, Ἀθήνα 1999, σελ. 97.

Ἄν κάποιος δέν σταθεῖ στήν εἰσαγωγή ἀλλά πάει κατευθείαν στό πρῶτο ἀπό τά κείμενα τοῦ τόμου, πράγμα φυσιολογικό ἀφοῦ φέρει τόν τίτλο *Πῶς πρέπει νά διαβάσει κανεῖς ἕνα βιβλίο*, σκέφτεται ἄν ὑπῆρχε κάποιος ἰδιαίτερος λόγος γιά τή μετάφραση τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου στή γλώσσα μας. Ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα κείμενο πού περιλαμβάνει τρόπους νά προσλάβουμε τήν κριτική ἐνός βιβλίου, μιά ἀπό «τά μέσα» ἐνημέρωση γιά τά προβλήματα τοῦ συγγραφέα, ἐν γένει ὁδηγίες πρὸς ἀναγνώστες καί, τό κυριότερο, ὅλα αὐτά νά ἐπενδύονται, ἄλλοτε διακριτικά καί ἄλλοτε ἀπροσχημάτιστα, στήν κολακεία τοῦ ἀναγνώστη, δηλαδή ἐκείνου τοῦ κοινωνικά καί ἰδεολογικά αὐτάρκους ἀναγνώστη καί συγκεκριμένα, τοῦ περὶ τό '30 Ἀγγλοῦ μεσοαστοῦ. Ὁ λόγος εἶναι ἀφόρητα περιγραφικός καί ὅταν συναντᾶ τά πραγματικά προβλήματα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει μέ βάση τό ἀντικείμενο τῆς συζήτησης, καταφεύγει σέ συνεχεῖς ἀνούσιες μεταφορές, καταστρέφοντας διά τῆς καταχρήσεως τήν ἀναμφισβήτητη σπιρτάδα καί χάρη πού διαθέτει: *Τώρα πού τά βιβλία πηγαίνουν στήν κριτική, ὅπως πάνε τά ζῶα στό σφαγεῖο, τώρα πού ὁ κριτικός ἔχει μόνο ἕνα λεπτό στή διάθεσή του γιά νά ὀπλίσει, νά στοχεύσει καί νά πυροβολήσει, πρέπει νά συγχωρεῖται ἄν ξεγελαστῆ καί περάσει τά κουνέλια γιά τίγρεις, καί τοὺς ἄετούς γιά σπουργίτια ἢ ἄν ἀστοχήσει ἐντελῶς καί χάσει τή βολή του πάνω σέ κάποια φιλήσυχη ἀγελάδα πού μασάει στό γρασίδι.* Ἄν πέρα ἀπό τοὺς ἀνεύθυνους πυροβολισμούς τοῦ τύπου, ὁ συγγραφέας αισθανόταν πῶς ὑπῆρχε καί κάποιου ἄλλου εἴδους κριτική, ἢ γνώμη τῶν ἀνθρώπων πού διαβάζουν ἀπό ἀγάπη γιά τήν ἀνάγνωση, ἀργά καί ἐρασιτεχνικά καί πού κρίνουν ἀφ' ἐνός μὲν μέ μεγάλη συμπάθεια ἀφ' ἐτέρου δέ μέ μεγάλη ἀυστηρότητα, αὐτό δέν θά μπορούσε νά βελτιώσει τήν ποιότητα τῶν γραπτῶν του;» (1932)

Στό σημεῖο αὐτό ἢ ἔστω μετά τό διάβασμα ἐνός ἀκόμα δοκίμιου, εἶναι ἀναμενόμενη ἡ κίνηση τοῦ ἀναγνώστη πρὸς τήν εἰσαγωγή τῆς Ἀργυρῶς Μαντόγλου, ἀναζητώντας τό λόγο πού ἐκδόθηκε τό βιβλίο. Καί ἐδῶ τά πράγματα ἀρχίζουν νά φωτίζονται, μᾶς καί ἡ Μαντόγλου διαχωρίζει τή μυθιστοριογράφο ἀπό τή δημοσιογράφο Βιρτζίνια Γούλφ: ἡ

πρώτη ὑπέγραφε μέ τό ὄνομά της, ἐνῶ τά κείμενα τῆς δεύτερης συνήθως εἶναι ἀνυπόγραφα καί τά περισσότερα γράφονται γιά βιοποριστικούς λόγους. Μά ἔτσι προκύπτει τό ἐρώτημα: γιάτί τά ἐν λόγῳ κείμενα νά ὀνομαστοῦν *Δοκίμια* καί ὄχι, ἀπλούστατα, *Ἄρθρα*; Ἄς ποῦμε λοιπόν πῶς ἐπρόκειτο γιά μιά ἀτυχή ἐπιλογή τίτλου, ἔστω παραπλανητικοῦ γιά τόν ἀναγνώστη καί ἄδικου γιά τή συγγραφέα, πού ὅμως δέν παύει νά στεγάζει κάποια κείμενα τῆς Γούλφ. Ἀκόμα κι ἔτσι ἡ Μαντόγλου δέν τά θεωρεῖ πάρεργα τῆς συγγραφῆς, ἀλλά ὡς πρώτη ὕλη μᾶς περαιτέρω ἐπεξεργασίας καί μάλιστα παρατηρεῖ πῶς πολλά ἀπό αὐτά ὁδηγοῦν σ' ἕνα κεφάλαιο κάποιου μυθιστορήματος ἢ ἄλλα προετοιμάζουν ἕνα «κανονικό» δοκίμιο. Μέ ὅλα αὐτά λοιπόν συνεχίζουμε, συνυπολογίζοντας καί τό χρόνο δημοσίευσης τῶν κειμένων, ἀφοῦ δέν πρόκειται γιά πρῶτοια ἀλλά, τά περισσότερα, καλύπτουν τή δημιουργική της περίοδο.

Τί ψάχνουμε ἐδῶ; Μό τόν δημόσιο λόγο τῆς Γούλφ, τή στάση τῆς ἐπὶ σημαντικῶν θεμάτων, τά ὁποῖα πραγματεύονται τά κείμενά της. Ἐνδεικτικοί ἄλλωστε καί οἱ τίτλοι τους: *Γυναικεῖα ἐπαγγέλματα*, *Καλλιτέχνες καί πολιτική*, *Ἡ παρακμή τῆς δοκιμογραφίας*, *Τό σύγχρονο μυθιστόρημα...* Χαρακτηριστικό εἶναι τό δημοσιευμένο τό 1936 κείμενό της *Καλλιτέχνες καί πολιτική*, κείμενο «διμέτωπο», ἀπέναντι στό φασισμό καί τόν κομμουνισμό, ὅπου ὑπερασπίζεται τήν ἀνεξαρτησία τῆς τέχνης καί τοῦ δημιουργοῦ, ἀντιμετωπίζοντας τήν ἐμπλοκή μέ τήν πολιτική καί τά κοινωνικά δρώμενα ὡς μιά καταναγκαστική συνθήκη, μέ τήν ὁποῖα ὁ δημιουργός πρέπει νά συμβιβαστεῖ καί νά συνυπάρξει. Ἐνδεικτική ἢ ἀκροτελεύτια φράση τῆς: *Δυό θεμελιώδεις ἀρχές γιά αὐτόν διακυβεύονται: Ἡ πρώτη ἀφορᾶ τήν ἐπιβίωσή του καί ἡ δεύτερη τήν ἐπιβίωση τῆς τέχνης του.*

Ὅπως ὁποῦτε τά κείμενα αὐτά τῆς Γούλφ μᾶς βοηθοῦν νά ἀποκτήσουμε μιά σαφέστερη εἰκόνα γιά τήν προσωπικότητά της, σίγουρα φωτίζουν κάποιες πτυχές τοῦ ἔργου της, ἀλλά, ἐπὶ τῆς οὐσίας, ἐλάχιστα μποροῦν νά ποῦν σέ ἕνα σημερινό ἀναγνώστη. Ἡ Ἀργυρώ Μαντόγλου φαίνεται νά γνωρίζει πολύ καλά τή Γούλφ καί τόν ἀγγλικό μοντερνισμό, ὅπως συμπεραίνουμε καί ἀπό τό προσφάτως ἐκδοθέν μυθιστόρημά της Βιρτζίνια Γούλφ *Café*, ἀλλά ἡ ἀγάπη γιά μιά συγγραφέα καί τό ἐνδιαφέρον γιά τή γυναικεῖα θεματική καί γραφή δέν ἀρκοῦν γιά νά γίνεῖ πρᾶγματικά ἐνδιαφέρον καί ἕνα βιβλίο σάν τό προκειμένο...

Κώστας Βούλγαρης

● ΔΟΚΙΜΙΑ - ΜΕΛΕΤΕΣ

Άπο τόν Γουτεμβέργιο στό Internet, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1999, σελ. 145.
 Κώστας Σταμάτης, *Η ανάκτηση του μέλλοντος*, έκδόσεις Νήσος, Άθήνα 1999, σελ. 121.
 Γιώργος Παπαγούνος, *Κείμενα ήθικης*, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1999, σελ. 156.
 Ίωσήφ Σολομών (έπιμέλεια - εισαγωγή), *Έσωτερική αξιολόγηση και προγραμματισμός του εκπαιδευτικού έργου στή σχολική μονάδα. Ένα πλαίσιο εργασίας και ύποστήριξης*, έκδοση Παιδαγωγικού Ίνστιτούτου, Άθήνα 1999, σελ. 200.

● ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Άνδρέας Μπαγιάς, *Έγχειρίδιο Άρχειονομίας. Η έπεξεργασία ενός ιστορικού άρχείου*, έκδόσεις Κριτική, Άθήνα 1999, σελ. 251.
 Βαγγέλης Παπανίκος, *Ό Νίκος Ζαχαριάδης στό Νταχάου. Μαρτυρία μιάς έποχής*, έκδόσεις Φιλίστωρ, Άθήνα 1999, σελ. 167.
 Μάικλ Ράινερ, Μάικλ Στίβεν Σμίθ, *Ό Τσέ Γκεβάρα και τό FBI. Ό άπόρρητος φάκελος τών αμερικανικών*

κων μυστικών ύπηρεσιών, μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή, έκδόσεις Μαύρη λίστα, Άθήνα 1999, σελ. 238.

Κώστας Κόμης, *Δημογραφικές όψεις τής Πρέβεζας, 16ος - 18ος αιώνας*, έκδοση Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, Ίωάννινα 1999, σελ. 541.

Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τόν 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, έκδοση Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών, Άθήνα 1999, σελ. 540.

● ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ

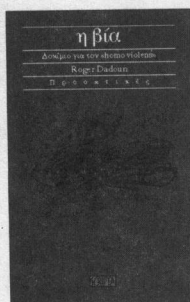
Θεόδωρος Κ. Πελαγίδης, *Η διεθνοποίηση τής ελληνικής διομηχανίας: εύελιξία και άναδιάρθρωση*, έκδόσεις Έξάντας, Άθήνα 1997, σελ. 277.

Γαβριήλ Ν. Άμίτσης (έπιμ.) *Εύρωπαϊκός κοινωνικός χάρτης. Τό θεσμικό πλαίσιο, πρόλογος Νικήτας Αλιπραντής*, μτφρ. Άντώνης Λαναράς, Βίκυ Ζίττα, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1999, σελ. 540.

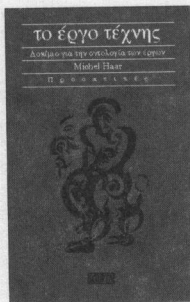
Νίκος Μουζέλης, *Έπιστροφή στήν κοινωνιολογική θεωρία. Η έννοια τής ιεραρχίας και τό πέρασμα άπό τήν μικρο- στή μακρο-κοινωνιολογία*, έκδόσεις Θεμέλιο, Άθήνα 1999, σελ. 274.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

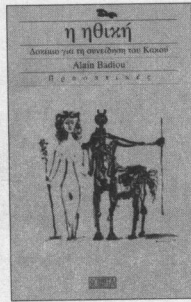
Π Ρ Ο Ο Π Τ Ι Κ Ε Σ

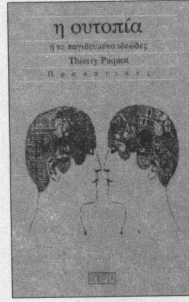
ROGER DADOUN
Η ΒΙΑ

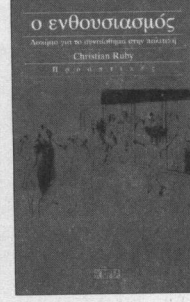
MICHEL HAAR
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ

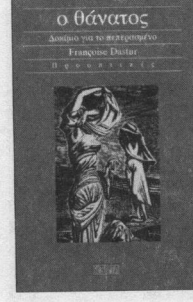
ALAIN BADIOU
Η ΗΘΙΚΗ

THIERRY PAQUOT
Η ΟΥΤΟΠΙΑ

CHRISTIAN RUBY
Ο ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

FRANÇOISE DASTUR
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529